

**ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիա
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

17

ԵՐԵՎԱՆ 2016

57.925)
7-28
62
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՐ)

5759
THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(A COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ)

17

ՄԵՍՐՈԲ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԿԱՐ

159

Signature

ARCH. MESROB ASHLIAN
BOOK SERIES

159

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2016

Խմբագրական խորհուրդ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), ՀՀ ԳԱԱ
թղթակից անդամ Ա.Ա. Խառնադյան, պ.գ.դ. Է.Լ. Դանիելյան, պ.գ.դ.
Հ.Մ. Հարությունյան, պ.գ.դ. Կ.Հ. Խաչատրյան (նախագահի
տեղակալ), պ.գ.թ. Ա.Բ. Շահնազարյան, պ.գ.թ. Հ.Ղ. Մուրադյան,
պ.գ.թ. Հ.Կ. Սուրիսայան:

Редакционная коллегия

Академик НАН РА А.А. Мелконян (председатель), член-кор.
НАН РА А.А. Харатян, д.и.н. Э.Л. Даниелян, д.и.н. Г.М. Арутюнян,
д.и.н. К.Г. Хачатрян (заместитель председателя), к.и.н. А.И.
Шахназарян, к.и.н. А.Г. Мурадян, к.и.н. А.К. Сукиасян.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր» տարե-
գրքի հերթական 17-րդ հատորում զետեղված աշխատությունները սկզբնաղբ-
յունների, մամուլի հրապարակումների, հայրենի և համաշխարհային պատմա-
գիտական գրականության լայն հենքի վրա լույս են սփռում Հայոց պատմության
առանձին հիմնահարցերի վրա:

Տարեգրքում զետեղված են նաև ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆի-
նանսական օժանդակությամբ տեղի ունեցած ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտու-
տի երիտասարդ գիտաշխատողների XXXVII գիտական նստաշրջանի (1-3 հուլի-
սի 2016 թ., Աղվերան) զեկուցումները:

**Կ. Ֆ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՌԻՊՏԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ՎԱՆԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԽՆԴԻ ՇՈՒՐՁ**

Վան քաղաքում շինարարական գործունեություն իրակա-
նացնելու վերաբերյալ ասուրերենով գրված առաջին սեպագիր
արձանագրությունը պատկանում է Վանի թագավորության ար-
քա Սարդուրիին¹: Սույն արձանագրությունը հիմք ընդունելով՝
որոշ հետազոտողներ նրան համարել են Տուշպա-Վան մայրա-
քաղաք-ամրոցի հիմնադիր², ինչպես նաև, Արամեի արքայական
հարստությունից զանազանելով, Վանի՝ որպես արքայական
հարստության սկզբնավորող³: Եթե նախկինում Սարդուրիի գա-
հակալության ժամանակաշրջանը աներկբա թվագրվում էր
Արամեից հետո՝ մոտավորապես մ.թ.ա. 845-825 թթ.⁴, ապա ներ-
կայումս հետազոտողները միակարծիք չեն Արամեի և Սարդու-
րիի գահակալության հանգամանքների և ժամանակաշրջանի,
ըստ այդմ՝ նաև բիայնական պետության վաղ շրջանի իրադար-

¹ Սարդուրին արձանագրությունում նշում է Ալեխուտից քարերն այստեղ բե-
րելու և պարիսպը կառուցելու մասին (տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., Corpus
Inscriptionum Chaldicarum, I/II, Berlin-Leipzig, 1928-1935, N 1-3, Salvini M.,
Corpus dei testi urartei (այսուհետև՝ CTU), vol. I, Roma, 2008, A 1A-1F):

² Տե՛ս Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 137-138: Ն.
Ադունցը Սարդուրիին համարում է Արամեի որդի գտնելով, որ վերջինիս
մականունն էր *Լութիպրի* (տե՛ս Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան,
1972, էջ 186, 194):

³ Արտյոնյան Н. В., Биайнили (Урарту), Ереван, 1970, էջ 120-123, Կարագեղեան Յ.,
Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր տեղանուններում, Երևան, 1988, էջ 27-28:
Ըստ Գ. Մելիքիշվիլու՝ Տուշա քաղաքի տիրակալները դարձել են Վանի թագա-
վորության արքաներ, իսկ Վանը՝ մայրաքաղաք (տե՛ս Меликишвили Г. А.,
Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 202, 230):

⁴ Ֆ. Բյոնիգը հավանական է համարում և Լութիպրիին որպես Արամեից զատ,
Արամեին ժամանակակից առանձին արքա դիտարկելը և *Լութիպրին* Արամեի
կոչում համարելը (König F. W., Handbuch der chaldischen Inschriften (այսուհետև
Hchl), Bd. I/II, Craz, 1955/1957, S. 1, N 1a-c):

ծությունների թվագրման հարցում⁵: Պատմագրության մեջ, վերոհիշյալ թնջուկի վերաբերյալ, առաջինն իր վարկածներն է առաջարկել ականավոր գերմանացի հայագետ, արևելագետ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը: Հեղինակը Վանի թագավորության մ.թ.ա. 9-րդ դարի իրողությունների վերականգնման մեկնակետ է ընտրել Տուշպայի ամրոցի կառուցումը և ենթադրել՝ երկու տարբերակ:

Ըստ Կ.Ֆ.Լեման-Հաուպտի, «առաջին հայացքից» հնարավոր է Իշպուինի հորը՝ քիայնական և ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվող Սարդուրի-Մեդուրին, նույնացնել Վանա ամրոցը կառուցող Սարդուրիի հետ և նրա գահակալության ժամանակաշրջանը թվագրել Արամեից հետո: Նման համադրության դեպքում հեղինակը Վանա ամրոցի կառուցման պատճառ է համարում այն հանգամանքը, որ Սարդուրին, ասորեստանյան արքա Սալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 858-824 թթ.)՝ գահակալության երրորդ տարում՝ մ.թ.ա. 856 թ., հյուսիսից իրագործած արշավանքից հետո⁶, երբ Սալմանասարը գրավել էր Վանա լճի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան որոշ շրջաններ՝ այդ թվում Արամեի արքայական քաղաք Արծաշքուն⁷, նման կառուցապատում է իրականացրել՝ հյուսիսից սպասվող նոր արշավանքը կասեցնել:

⁵ Տե՛ս Գրեկյան Եր., Տուշպա քաղաքը և քիայնական (ուրարտական) պետության կազմավորման որոշ հարցեր, «Հայաստանի մայրաքաղաքները, I, Վան», Երևան, 2013, էջ 48-49: Մ. Մավրինին կարծում է, որ ի դեմս Արամեի, աադեստանյան արձանագրություններում նշվում է ոմն արամեացի իշող. քիայնական տերության հիմնադիրը եղել է արամեացի և միայն հետագայում իշխանությունը Սարդուրի I-ի օրոք անցել է քիայնական արքայատոհմին (տե՛ս Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, 1995, էջ 26-27, 35):

⁶ Տե՛ս Grayson A. K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*, vol. III, Toronto-Buffalo-London, 1996, (այսուհետև՝ RIMA), A.O.102.2, ii 47b-56a, ii 56b-60a:

⁷ Տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Neue Folge Band IX, Nro 3.)*, Berlin, 1907, էջ 35 (16, 17), 41 (7, 8):

լու համար⁸: Մույն տարբերակի դեպքում, ըստ հեղինակի, Վանը մայրաքաղաք է դարձել հետագայում՝ Սարդուրիի որդի Իշպուինի օրոք:

Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ Տուշպայի ամրոցի քարերը տաբերվում են իրենց բնույթով տեղանքի հումքից և, հիմք ընդունելով Սարդուրիի արձանագրության մեջ նշված Ալնիունուից քարերն այստեղ բերելու հանգամանքը, գտնում էր, որ քարերն այստեղ են բերվել նավերով՝ Վանա լճի հյուսիսային շրջաններից⁹: Հեղինակը ենթադրում էր, որ Մանազկերտ քաղաքը հնում անվանվել է Ալնիունի¹⁰: Հետևաբար, ըստ հեղինակի ենթադրելի է, որ պարսպի շինանյութը Վան է բերվել Մանազկերտից, կամ՝ Վանա լճով ավիամերձ հյուսիսային այլ բնակավայրերից¹¹: Հետագայի Մանազկերտ անվանումը Լեման-Հաուպտը համարում

⁸ Տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., *Armenien einst und jetzt* (այսուհետև՝ AEJ), Bd. II/1, Berlin-Leipzig, 1926, էջ 21:

⁹ Հեղինակը որպես օրինակ նաև նշում էր պատմիչ Թովմա Արծրունու երկում արտացոլված միջնադարյան համանման անցքերը (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 20). Գազիկ Արծրունու՝ Մանավազյան քաղաքից Վան տաշած քարեր բերելը, ինչպես նաև Աղձնիքի Կոտոմի ամրոցից Վանա լճով Աղթամարի եկեղեցու քարերի բերումը (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, էջ 391, 461):

¹⁰ Մ. Երեմյանը Ալնիունին տեղադրում է Ադիովիտ գավառում (տե՛ս Երեմյան Մ., Ուրարտու պետությունը 860-590 թթ. մ.թ.ա., Երևան, 1980 թ. (քարտեզ)):

¹¹ Տե՛ս AEJ, Bd. II/1, S. 20: Բ. Պիոտրովսկին նշում է, որ դժվար է միանշանակ համաձայնել Լեման-Հաուպտի այս ենթադրությանը, սակայն հստակ է, որ քարերն այստեղ են բերվել այլ վայրից (տե՛ս Пиотровский Б.Б., *Ванское царство (Урарту)*, Москва, 1959, էջ 58-59): Մ. Մավրինին, հավանական է համարում Ալնիունու քաղաքի և ըստ այդմ՝ ավելի հին իշխանական կենտրոնի տեղորոշումը՝ Նաիրի-Նուրուշկիայում, իսկ ամրոցի քարերի տեղափոխումը՝ Վանից ոչ հեռու գտնվող քարահատարանից: Ըստ հեղինակի՝ Ալնիունու անվանումը իր քերականական կառուցվածքով համապատասխանում է Մուգունիա և Արծաշկուն(ու) տեղանուններին (տե՛ս Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, էջ 35-36):

էր Մենուայի անունից ծագած, քանի որ Մենուան այստեղ գտնվող ամրոցը վերակառուցել է¹²:

Համաձայն Լեման-Հաուպտի առաջարկած երկրորդ տարբերակի՝ հարկ է Վանա ամրոցի հիմնադիր Լուծիպրիի որդի Սարդուրիին զանազանել բիայնական և ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվող Իշպուինիի հայր Սարդուր-Սեդուրից: Ըստ այդմ, հեղինակը Լուծիպրիի որդի Սարդուրիի գահակալությունը հավանական է համարում տեղի ունեցած Արամեից առաջ՝ Աշուրնաժիրապալ II-ի (մ.թ.ա. 883-859 թթ.) թագավորության տարիներին¹³: Հեղինակը նման թվագրման համար հիմք է ընդունել այն, որ Սարդուրիի տիտղոսաշարը խիստ նման է Աշուրնաժիրապալ II-ի տիտղոսաշարին և արմատապես տարբերվում է բիայնական հաջորդ արքաների տիտղոսաշարերից¹⁴: Ըստ հետազոտողի՝ նախկինում միմյանց հետ թույլ կապված նաիրյան քաղաքական միավորները Լուծիպրիի որդի Սարդուրիի օրոք արդեն միավորվել էին մեկ պետության մեջ¹⁵: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը, նշելով Սարդուրիի տիտղոսերն արձանագրության մեջ՝ «աշխարհի արքա, արքաների արքա», գտնում է, որ նա է եղել նաիրյան առաջխաղացման շարժիչ ուժը Աշուրնաժիրապալ II-ի օրոք: Լուծիպրիի որդի Սարդուրին, գիտակցաբար կրելով ասորեստանյան արքայի տիտղոսաշար, փորձել

¹² Պատմահայր Մովսես Խորենացին ավանդում է, որ Հայկի ժառանգներից Մանավազը ժառանգեց Հարքը (տե՛ս Մովսես Խորենացի (այսուհետև՝ Մովսես Խորենացի), Պատմություն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 36):

¹³ Այս տարբերակն, ինչպես հեղինակն է նշում, իր համար առավել հավանական է (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 21, 24):

¹⁴ Ն. Ադունցը քննադատում է Լեման-Հաուպտին, երկու արքաների տիտղոսաշարերի նմանությամբ՝ պայմանավորված նման եզրակացություն կատարելու համար, սակայն Լեման-Հաուպտը միայն այդ փաստարկը չէ, որ բերում է (տե՛ս Ադունց Ն., նշվ. աշխ., էջ 186-187):

¹⁵ Տե՛ս AEJ, Bd. I, Berlin, 1910, էջ 13:

է նաև այդ կերպ վիճարկել Աշուրնաժիրապալի աշխարհակալական հավակնությունները¹⁶:

Վանա ժայռի հարավային կողմում իր և Վ.Բելքի հայտնաբերած ժայռափոր որմնախորշի աջ և ձախ կողմերի մասամբ ընթեռնելի արձանագրությունը նույնպես Լեման-Հաուպտը թվագրում է Սարդուրիի գահակալության ժամանակաշրջանով¹⁷: Արձանագրությունում, ինչպես իրավացիորեն նշում է նա, ասորերենով թվարկվում են զոհաբերվող կենդանիները, սեպերի ոճը նման է Սարդուրիի արձանագրությանը, իսկ բովանդակությունը՝ Միերի դոանը: Արքայի կամ աստծո անուն արձանագրությունում պահպանված չէ: Լեման-Հաուպտի հայտնաբերած այս արձանագրությունը տևական ժամանակ մնաց հետազոտողների ուշադրությունից դուրս:

Հետագայում Մ.Սալվինին, օգտագործելով Լեման-Հաուպտի արձանագրության պատճենը, ենթադրեց, որ սույն տեքստն աղերս չունի բիայնական արձանագրությունների հետ. այս որմնախորշը և արձանագրությունը կարող են պատկանել Սարդու-

¹⁶ Տե՛ս Lehmann, C. F., Šar kiššati, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete", Bd. 8, Weimar, 1896, S. 200, 202: Գ. Վիլիելմը, քննելով վերոհիշյալ արձանագրությունը, եկել է այն եզրակացության, որ Սարդուրիի արքայական տիտղոսաշարն ու մակդիրները համապատասխանում են Աշուրնաժիրապալ II-ի տիտղոսաշարի հետ, իսկ մնացածում արձանագրությունն աղերսվում է նոր ասորեստանյան նամակածի և բարբառի (խտավածքի) հետ: Ըստ հետազոտողի՝ արձանագրության կազմողը սերել է Ասորեստանի հյուսիսային շրջանի քաղաքներից, մասնագիտությամբ եղել նամակագիր, տիրապետել է նախորդ տասնամյակների արքայական արձանագրությունների որոշ կարևոր ձևակերպումներին: Տուշպա է բերվել ռազմական արշավանքի ժամանակ, կամ՝ սեփական ցանկությամբ (տե՛ս Wilhelm G., Urartu als Region der Keilschrift-Kultur, in: V. Haas (Hrsg), Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr., "Xenia", 17, Konstanz, 1986, էջ 106):

¹⁷ Տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, էջ 63, Fig.41, AEJ, Bd. II/1, S. 26-28, CTU, vol. I, A1-2:

րի I-ին, կամ էլ՝ քիչ հավանականությամբ, ասորեստանյան որևէ արքայի, քանի որ հետագայում այն կջնջվեր¹⁸: Ի. Դյակոնովը, սակայն, քննելով արձանագրության տեքստը և քննադատելով Մ.Սալվինին, եզրակացնում է, որ արձանագրությունում առկա է աղերս նոր ասորեստանյան խոսվածքի հետ և բնորոշ է գոհաբերության կարգ սահմանող բիայնական տեքստերին¹⁹:

Ըստ այդմ, եթե իրավացի է Լեման-Շաուպտը, ապա Լուրթիպրի որդի Սարգուրիի ժամանակաշրջանով թվագրվող այս արձանագրությունը, կարող է վկայել արդեն նրա օրոք Վանի թագավորությունում գոյություն ունեցող գոհաբերության կարգի ու նաև՝ աստծո, կամ՝ աստվածների՝ պետական քաղաքականության ծիրում ներառման մասին:

Լեման-Շաուպտը միաժամանակ, հիմք ընդունելով ասորեստանյան արձանագրությունների տվյալները, կարծում էր, որ Աշուրնաձիրապալ II-ի օրոք տեղի է ունեցել նաիրյան պետության առաջխաղացում դեպի Ասորեստանին պատկանող հյուսիսային շրջաններ²⁰:

¹⁸ St' u Salvini M., Eine vergessene Felsinschrift mit einem assyrischen Opfertext, "Societies and Languages of the Ancient Near East (Studies in honor of I. M. Diakonoff)", Warminster, 1982, էջ 331, Salvini M., Le pantheon de l'Urartu et le fondement de l'etat, "Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico", vol. 6, 1989, էջ 83:

¹⁹ St' u Дьяконов И. М., О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах, "Древний Восток", 5, Ереван, 1988, էջ 157-159:

²⁰ Հեղինակը նման եզրակացության համար հիմք է ընդունում այն, որ ասորեստանյան արքա Աշուրնաձիրապալ II-ի գահակալության 2-րդ տարում ռապես նրա արքայական քաղաք է նշվում Դամդամուսան, իսկ արդեն 18-րդ տարում՝ Զամանուի Իլանիի ամրոցը: Զամանուն հարավում Նաիրյան չորս շրջաններից մեկն էր (տե՛ս AEJ, Bd. II/1, էջ 21, 395): Գ. Մելիքիշվիլին Լեման-Շաուպտին քննադատելով՝ նշում է, որ այս իրադարձություններին ուրարտական տիրակալների մասնակցության վերաբերյալ տվյալներ չկան, և իրականում ընդլայնվել են Բիտ Զամանիի իշխանության սահմանները (տե՛ս Меликишвили Г. А., նշվ. աշխ., էջ 201, ծան. 1), սակայն այս տարբերակում Լեման-Շաուպտը քաղաքական դերակատարություն վերապահում է միայն Նաիրյան պետությանը:

Ըստ նրա՝ ոչ միայն Սալմանասար I-ի, այլև Աշուրնաձիրապալ II-ի գահակալության տարիներին, նաիրցիները մասամբ միացած արևմուտքից Միջագետք ներխուժող սեմերին՝ արամեացիներին, զգալի առաջխաղացում են ունեցել հարավում՝ նախկինում Ասորեստանին պատկանող տարածքում²¹: Աշուրնաձիրապալ II-ը Միջագետքում և Եփրատի միջին հոսանքում արամեական քաղաքները նվաճելուց հետո իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց Սիրայի ուղղությամբ, որտեղ առաջնորդող դերակատարություն էր ստանձնել Դամասկոսը²²: Դամասկոսի և Համաթի կռիվցիան, որը ձգվում էր մինչև Փոքր Ասիա, իր հերթին Հայաստանում նաև օժանդակություն էր որոնում:

Համաձայն Լեման-Շաուպտի, ըստ այդմ հարկ է պատճառական կապ տեսնել Սալմանասար III-ի՝ արամեացիների դեմ, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքների միջև²³: Սալմանասար III-ին հաջողվեց կասեցնել հայկական լեռնականներին (der armenischen Bergvölker) և նրանց հետ միավորված արամեացիներին, չեզոքացնել ասորեստանյան «միջնաբերդի» վրա կախված վտանգը²⁴: Հաջորդ դարերի ընթացքում նույնպես բիայնական արքաները Ասորեստանի թշնամիների՝ հատկապես Հյուսիսային Ասորիքի (Սիրիա) արամեական պետությունների հետ դաշնակցային հարաբերություններ էին պահպանում:

²¹ St' u AEJ, Bd. I, էջ 13:

²² St' u Lehmann-Haupt C.F., Israel-Seine Entwicklung im Rahmen der Weltgeschichte, Tübingen, 1911, էջ 72, 75:

²³ Ասորեստանի ռազմաստրատեգիական հետաքրքրությունները հյուսիսում և արևմուտքում միմյանց հետ շաղկապված էին, որը արտացոլված է ինչպես արձանագրություններում, այնպես էլ պատկերներում (տե՛ս Schachner A., Bilder eines Weltreichs, kunst- und kulturgeschichtliche Untersuchungen zu den Verzierung eines Tores aus Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salmanassar III, König von Assyrien, "Subartu" 20, Turnhout, 2007, էջ 227-228):

²⁴ St' u AEJ, Bd. I, էջ 443:

Ասորեստանյան արքա Աշուրնափրապալ II-ն իր արձանագրություններից մեկում նշում է, որ նվաճել է Սուրնատ գետի ակունքներից մինչև Ուրարտու երկիր ընկած տարածքը: Սուրնատը Լեման-Հաուպտը տեղորոշում է Միջագետքում՝ Նինվեից Տուր-Արդին ճանապարհին՝ Արևմտյան Տիգրիսի մոտ²⁵: Աշուրնափրապալ II-ի համանման տեքստերում Ուրարտու անվան փոխարեն նշվում է Նիրբու անունը: Հետազոտողը նախապես ենթադրում էր, որ ասորեստանյան արձանագրություններում, ի դեմս Ուրարտու անվան ամենահին վկայության, պետք է հասկանալ Արարտ/դ/ի լեռները²⁶: Հեղինակը չի բացառում նաև, որ Ուրարտու անվան վկայությունը կարող է լինել ասորեստանյան չափազանցության արդյունք. նրանք Միջագետքին հարող շրջանի անունն օգտագործել են իրենցից հյուսիս գտնվող երկրի և բնակչության համար²⁷:

Ըստ Լեման-Հաուպտի՝ Աշուրնափրապալ II-ին այդպես էլ չհաջողվեց Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ ներխուժել,

²⁵ St' u Lehmann-Haupt C. F., Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, էջ 22:

²⁶ St' u AEJ, Bd. I, էջ 443: Grayson A.K., Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. II, Toronto-Buffalo-London, 1991, A.O. 101.1, i 54b-58a, A.O.101.30, 1-20a, Дьяконов И. М., Ассирийско-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ) - "Вестник древней истории", Москва, 1951, N 2-4, 23-24: Նիրբու կամ Նիրիբ կարող է նշանակել նաև լեռնանցք (տե՛ս նույն տեղում, ծան. 4): Լեման Հաուպտը Նիրիբին տեղորոշում է որպես երկիր՝ Արարտի լեռների հարավային կողմում, որին միջագետքյան դաշտավայրը հյուսիսում սահմանակցում է (տե՛ս AEJ, Bd. I, էջ 443): Պատմահայր Մովսես Խորենացու երկում Հայկի և Բելի մասին շարադրանքում կարդում ենք «յետ ծնանելոյ գորդի իւր զԱրամանեակ ի Բաբելոնի՝ չու արարեալ զնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմ հիւսիսոյ» (տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 33): Նշենք, որ բնագրի տարբերակներում այստեղ առկա է Արարատ ձևը:

²⁷ St' u AEJ, Bd. II/2, Berlin-Leipzig, 1931, էջ 847-851: Ըստ Մ. Սալվինիի՝ այստեղ ասորեստանյան սկզբնաղբյուրում Ուրարտուն նշվում է որպես ընդհանուր աշխարհագրական անվանում (տե՛ս Salvini M., Urartu. A. Geschichte, "Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie", Bd.14/5/6. Lief., 2015, էջ 390):

քանի որ Սարդուրին ասորեստանյան արշավանքները կատեցնելու համար կառուցել էր Վանա ամրոցը: Ամրոցի պաշտպանական նշանակությունը կարևորվում էր պաշարման ժամանակ, որի ընթացքում նյութական ապահովումը իրականացվում էր նաև լճի մյուս ափից²⁸: Հետազոտողը կարծում էր նաև, որ ամրոցը պաշտպանում էր նաև Սարդուրիի հիմնած նավահանգիստը²⁹:

Ըստ Լեման-Հաուպտի հայեցակարգի՝ Արամեի օրոք, ում հայերը որպես իրենց հերոս և տիրակալ են մեծարում³⁰, տեղի է ունեցել իշխանական փոփոխություն. իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհում նաիրյան պետական միավորից անցել է Բիայնական (խալդյան) հարստությանը³¹: Հեղինակը հետազայում փորձել է Բիայնական արքաների տիտղոսաշարում «Նաիրի երկրների արքա» տիտղոսի բացակայությանը նման հիմնավորում տալ³²: Սույն տեսակետի համար կովան էր համարվում նաև այն հանգամանքը, որ Արամեի օրոք պետության մայրաքաղաքն Արծաշքուն էր և միայն ավելի ուշ Բիայնացիներն իրենց

²⁸ St' u AEJ, Bd. II/1, էջ 20, 22:

²⁹ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը կարծում էր, որ այն ժամանակ Վանա լճի մակարդակն ավելի ցածր է եղել, և նավահանգիստը ամրոցից մեկ կիլոմետր հեռու է եղել. լճի մակարդակի տատանումների ժամանակ ջուրը գրեթե ամրոցին է հասել (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 18):

³⁰ St' u Մովսես Խորենացի, էջ 43-44:

³¹ St' u AEJ, Bd. I, S. 13:

³² St' u Lehmann-Haupt C. F., Das urartäisch-chaldäische Herrscherhaus, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete", Bd., 33, Berlin-Leipzig, 1921, էջ 28-29: Լեման-Հաուպտը նշում է, որ, այնուամենայնիվ, Լուրիպրիի որդի Սարդուրիին և Արամեին վերջնականապես տարբեր քաղաքական միավորների ներկայացուցիչներ համարելու համար բավար փաստեր չկան, և հնարավոր է, որ Լուրիպրիի որդի Սարդուրիի տիտղոսաշարի համար հիմք են հանդիսացել Աշուրնափրապալի արդեն հայտնի արձանագրությունները և նրա արձանագրությունները կարող են Սալմանասարի գահակալության տարիներին շարադրված լինել (AEJ Bd. II/1, էջ 24):

տիրապետությունը տարածեցին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և Վանա լճի արևելյան շրջանների վրա³³:

Հարկ նշել, որ Սալմանասար III-ի գահակալության առաջին տարվա արշավանքի ժամանակ Արամեի պետության հարավային շրջանում նշվում է Սուգունիա բնակավայրը³⁴: Սուգունիա բնակավայրի տեղորոշման շուրջ առկա են տարաբնույթ կարծիքներ, սակայն բոլոր դեպքերում էլ հետազոտողներն այն տեղորոշում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային՝ Վանա և Ուրմիա լճերի միջև ընկած հատվածում³⁵: Այս հանգամանքը կովան է ենթադրելու, որ արդեն Արամեի քաղաքական իշխանության ոլորտում ընդգրկված են եղել Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները³⁶:

Սալմանասար III-ի գահակալության երրորդ տարվա մ.թ.ա. 856 թ. արշավանքին վերագրվող բանաստեղծական տեքստերից մեկում նշվում է, որ արքան հարկ է ստացել Տուրուշա քաղաքից³⁷: Սույն արշավանքի նկարագրությունում, Արամեի պետության կենտրոնական շրջաններում՝ մայրաքաղաք Արծաշքուի հարևանությամբ, նշվում է Արամալու քաղաքը³⁸:

³³ Հեղինակը կարծում է, որ Սալմանասար III-ի օրոք բիայնացիները բնակվում էին Տիգրիսից հյուսիս, հյուսիս-արևելք և Արածանիի շրջակայքում, իսկ մայրաքաղաք Արծաշքուն գտնվել է Վանա լճից հյուսիս (տե՛ս AEJ, Bd. II/ 2, էջ 595, 679, 851):

³⁴ St' u RIMA, vol. III, A.O.102.1, 29b-33a, 33b-40a, A.O.102.2, i23b-25a, A.O.102.28, 10b-18a:

³⁵ St' u Արոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 79, Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 55, Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 171, Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, էջ 28:

³⁶ St' u Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 60:

³⁷ St' u RIMA, vol. III, A.O.102.17 (57):

³⁸ St' u АВИИУ, N 27 (II-54), RIMA, vol. III, A.O.102.2, ii56b-60a: Ա. Ֆուքսը կարծում է, որ Արամալին այստեղ նշվում է որպես քաղաք, որը չունի սեփական արքա և ուղակիորեն աղվեսում է Արծաշքուի շուրջն ընկած բիայնական կենտրոնի ամայացման հետ (տե՛ս Fuchs A., Urartu in der Zeit, Biainili-Urartu,

Արծաշքուի վերաբերյալ արձանագրության տեղեկությունների վերլուծությունը հետազոտողներին բերել է ոչ միանշանակ եզրահանգումների³⁹: Տուշպայի (Տուրուշպա) հիշատակությունը հնարավորություն է տալիս նաև ենթադրություն կատարել Դալենիից արշավանքի հավանական երթուղու շուրջ: Ասորեստանյան գործը, Դալենի երկրից շարժվեց Արծաշքու, անցավ Ադուրու⁴⁰ և Էրիտիա լեռները⁴¹ և ավերեց Արամալու քաղաքն ու նրա շրջակա քաղաքները, այնուհետև շարժվեց Ջանգիունա քաղաք, Նաիրի երկրի ծով և Գիլգանու երկիր⁴²: Գիլգանու երկիրը տեղորոշվում է Ուրմիա լճի հարավարևմտյան հատվածում⁴³: Տուրուշպա քաղաքից հարկ ստանալու իրողությունը ենթադրելի է,

The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, "Acta Iranica" 51, Peeters, 2012, էջ 159):

³⁹ Ն. Արոնցը կարծում է, որ Արծաշքուն հետազոտյալ Մանագլեթուն է, իսկ Արամալին (Արամեի տիրույթ) հարկ է տեղորոշել Ապահունիքում, Ջանգիունը, Ադիովիտում (տե՛ս Արոնց. Ն., նշվ. աշխ., էջ 85, 354): Ս.Երեմյանը Արծաշքուն Արճեշը, Ալեկունին, Ռիարն ու Արբուն տեղորոշում է Վանա լճից հյուսիս և հյուսիս-արևելք գտնվող Արամայրալի շրջանում (տե՛ս Երեմյան Ս., Ուրարտու պետությունը 860-590 թթ. մ.թ.ա.): Բ.Պիտրովսկին Արծաշքուն տեղորոշում է Արածանիի վերին հոսանքի շրջանում՝ Դիադինի մոտ, Գ. Մելիքիշվիլին Ուրմիա լճի հյուսիսարևմտյան հատվածում, Ն. Հարությունյանն՝ Արճկեում (տե՛ս Пиотровский Б. В., նշվ. աշխ., էջ 55, Меликишвили Г. А., նշվ. աշխ., էջ 32, Арутюнян Н. В., Биайнили (Урарту), էջ 108): Ս. Սալվինին Արծաշքուն տեղորոշում է Ուրմիա լճից հարավ կամ՝ հարավ-արևմուտք (տե՛ս Salvini M., Geschichte und Kultur der Urartäer, էջ 31): Ե. Կրոլը, քննադատելով Սալվինիի տեսակետը, նշում է, որ Արծաշքուն Վանա լճից հյուսիս՝ Արածանիի շրջանում, կամ՝ արևելք տեղորոշելը, շարունակում է մնալ արդիական (տե՛ս Kroll St., Salmanassar III. und das frühe Urartu, Biainili-Urartu, էջ 167):

⁴⁰ Ենթադրվում է, որ Ադուրու լեռը Սիփանն է և նույնական է բիայնական արձանագրություններում հիշատակվող KUR.Eiduru-ի հետ (տե՛ս Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, էջ 12-13, CTU, vol. I, էջ 70):

⁴¹ Էրիտիան հիշատակվում է Սարգոն II-ի արձանագրությունում Բրտիա ձևով (տե՛ս АВИИУ, N 49(233)):

⁴² St' u RIMA, vol. III, A.O.102.2, ii 47b-56a, ii 56b-60a, ii 60b-63a:

⁴³ St' u Reade J. E., Hasanlu, Gilzanu, and related considerations, "Archäologische Mitteilungen aus Iran", Bd. 12, 1979, էջ 175-181:

որ տեղի է ունեցել արքայական քաղաք Արծաշքունի ավերումից հետո՝ ըստ այդմ Ադուրուից Արամալու-Ջանգիունա ճանապարհին⁴⁴։ ասորեստանյան գործը Վանա լճի հյուսիսային շրջաններից շարժվել է Տուշպա, այնուհետև՝ Գիլգան։

Լեման-Նաուպտն առանձին քննության չի ենթարկել Սալմանասար III-ի այն արձանագրությունները, որոնցում համատեղ նշվում են Արծաշքուն և Արամալեն, թեպետ նրա օրոք սույն արձանագրություններն արդեն հրատարակված էին⁴⁵։

Սարգոն II-ի գահակալության 8-րդ տարվա՝ մ.թ.ա. 714 թ., արշավանքի նկարագրությունում Արմարիլի մարզում հիշատակվում են Ռուսայի հայրենական քաղաք Արբուն և Սարգուրիի քաղաք Ռիարը, որի շրջակայքում ապրում էին նրա 7 եղբայրները⁴⁶։ Չնայած արձանագրությունում հստակ չէ, թե որ Սարգուրիի մասին է խոսքը⁴⁷, սակայն ակնհայտ է, որ Արամեի պետության կենտրոնական շրջանները և Ռուսայի ու Սարգուրիի հայրական քաղաքների գտնվելու վայրը՝ Արմարիլին, նույնական են⁴⁸։ Լեման-Նաուպտը *Արամարիլին* տեղորոշում է իր ժամանակի պարսկա-թուրքական սահմանից արևմուտք՝ *Բազի* վայրի և Արճիշակի միջև՝ ենթադրելով նաև, որ Արամարիլին կարող էր Արճիշակից ավելի հեռու տարածվել⁴⁹։ Հարկ է նաև

⁴⁴ Վ. Լամբերթը Արծաշքուն տեղորոշում է Վանա լճի հյուսիսում, իսկ Գիլգանը՝ Ուրմիա լճի արևմտյան ափի երկայնքով. արշավանքի երթուղին անցկացնում է Դայենիից Արածանիի ակունքներով Ուրմիա լճի հյուսիս-արևմուտք, այնուհետև՝ Վանա լճի հարավարևելյան շրջաններ և դարձյալ Գիլգանով Ասորեստան (տե՛ս Lambert W. G., The Sultantepe Tablets: VIII. Shalmaneser in Ararat, "Anatolian Studies", vol. 11, 1961, էջ 155-157)։

⁴⁵ St u Schrader E., Keilinschriftliche Bibliothek, Bd. I, Berlin, 1889, էջ 128-174։

⁴⁶ St u АВИИУ, N 49(269)։

⁴⁷ St u Lehmann-Haupt C. F., Das urartäisch-chaldäische Herrscherhaus, էջ 42-43։

⁴⁸ St u Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, էջ 38։

⁴⁹ St u AEJ, Bd. II/1 էջ 319։

նշել, որ Արամալի-Արմարիլի նշանակում է «գարմիկ այրերի նահանգ», «իշխանական»⁵⁰։

Արդի տվյալների համադրության դեպքում՝ համաձայն Լեման-Նաուպտի առաջարկած առաջին տարբերակի, ենթադրելի է, որ Արամեի իշխանության ներքո գտնվում էր նաև ապագա Տուշպա մայրաքաղաքը⁵¹։ Տուշպա քաղաքից Սալմանասար III-ի հարկ ստանալու իրողությունը հավանաբար հանդիսացել է Լուրիպրիի որդի Սարգուրիի կառուցապատում իրականացնելու պատճառներից մեկը։ Սարգուրիի՝ արձանագրությունում բիայնական արքաներին բնորոշ «տերը Տուշպա քաղաքի» տիտղոսը չհիշատակվելու հանգամանքը, և ընդհանրապես Տուշպա քաղաքի անվան բացակայությունը նա հուշում են, որ բիայնական պետության համար Տուշպան դեռևս չէր ստացել մայրաքաղաքի նշանակություն⁵²։

Երկրորդ տարբերակի համաձայն՝ Լուրիպրիի որդի Սարգուրին արդեն Աշուրնաձիրապալ II-ի օրոք իր քաղաքական իշխանության սահմաններում ընդգրկել էր Տուշպան, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանները։ Տերության

⁵⁰ St u Խաչատրյան Վ., Հայկական տեղանունները սեպագիր աղբյուրներում, Երևան, 2012, էջ 93։ Ա. Ֆուքսը Արամեի անունն աղերսում է Արամալե-Արմարիլի տեղանվան հետ, որը 856 թ. տերության կենտրոնական շրջաններից էր, և Արամե անունը նշանակում է «տերը Արամալեի», որը Լուրիպրիի տիտղոսն է եղել։ Հեղինակը նշում է, որ այս անունն ասորեստանյան արձանագրություններում հանդես է գալիս որպես Արամե, իսկ բիայնականներում՝ էրիմենա ձևով։ Ա. Ֆուքսը համարում է, թեև այնուամենայնիվ Լուրիպրի անունը կրող առանձին գահակալ եղել է, ապա նա պիտի գահակալած լինի մ.թ.ա. 844-830 թթ. (տե՛ս Fuchs A., նշվ. աշխ., էջ 159-160)։

⁵¹ St u Kroll St., նշվ. աշխ., էջ 167։

⁵² Սարգուրին արձանագրությունում կրում է «MAN GAL-e MAN dan-nu MAN ŠU MAN^{KUR} na-i-ri» տիտղոսը (տե՛ս CTU, vol. I, A 1A-1F 1-2), այս տիտղոսով է հանդես գալիս Իշպուրիին Քելիշինի երկլեզվյա արձանագրությունում և նրա տիտղոսաշարում բիայնական և ասուրական տեքստերում, արդեն տեղ է գտել նաև «[MAN^{KUR}] bi-a-i-na- ú-e a-lu-si^{URU} fu- uš-pa-a [URU]», «[MANGAL]- ú MAN dan-nu MAN ŠU MAN^{KUR} Na-i-ri GAR^{URU} fu- uš-pa-a-[an URU]» տիտղոսը (տե՛ս CTU, vol. I, N 3-11 19, 16)։

կենտրոնը նրա հաջորդ Արամեի օրոք շարունակում էր գտնվել Վանա լճից հյուսիս ընկած շրջանում: Ենթադրությունը, որ բիայնացիները Արամեից հետո հաստատվեցին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում, չի համապատասխանում իրականությանը: Հարկ է նշել, որ Լեման-Հաուպտն այս տարբերակում իրավացիորեն պետականության կազմավորումը Հայկական լեռնաշխարհում Արամեից վաղ է թվագրում: Համաձայն արդի ուսումնասիրությունների՝ Արամեի օրոք գոյություն ունեցող պետականությունը ոչ թե նոր էր կազմավորվում, այլ ավելի խոր արմատներ ուներ⁵³: Լուրիպրիի որդի Սարդուրիին Աշուր-նաձիրապալի ժամանակակից համարելը՝ պայմանավորված տիտղոսաշարով, և Արամեի ու Սարդուրիի իշխանությունների գրաված տարածքի տարբերությամբ դեռևս մնում է անկախ: Երկու տարբերակներում էլ հեղինակը Տուշպան դիտարկում է որպես տերության ապագա մայրաքաղաք:

Մի կողմից Սալմանասար III-ի արձանագրությունում Արծաշքուի որպես աքայական քաղաքի և Արամալիի համատեղ նշվելը, իսկ մյուս կողմից՝ Սարգոն II-ի տարեգրությունում վկայված Արմարիլիում արքայական քաղաքների գտնվելը, վկայում են, որ ըստ սեպագիր աղբյուրների պատմաաշխարհագրական բնույթի տվյալների, Արամեի տերության կենտրոնական շրջանները և իրեն հաջորդած թագավորների տոհմական տիրույթները նույնական են:

⁵³ Սալմանասար III-ի Բալավայան դարպասի բրոնզե պատառներում պատկերված է կավե կարասի տեղափոխումը որպես ռազմավար: Այն իր ռճով հիմնականում նման է Ռուսալիլիիի պահոցի մեծ կարասներին՝ 500-600 լիտր տարողությամբ (տե՛ս AEJ, Bd. II/2, էջ 467, 560): Շ.Կրոլը, հիմք ընդունելով այս պատկերը, կարծում է, որ Արամեի օրոք Վանի թագավորության ամբողջությունը պահվել են հազարավոր նման անոթներ, ինչը վկայում է, որ երկրի պահուստային տնտեսությունն արդեն ձևավորված էր (տե՛ս Kroll St., նշվ. աշխ., էջ 168, Fuchs A., նշվ. աշխ., էջ 138):

Համաձայն հեղինակի առաջարկած երկու տարբերակների՝ Լուրիպրիի որդի Սարդուրիի իշխանության կենտրոնական շրջանները գտնվել են Վանա լճի հյուսիսում և հետագայում, Վանա ամրոցի կառուցմամբ, պայմանավորված ասորեստանյան վտանգով, նա իր քաղաքական ազդեցությունն ամրապնդել է հարավում: Ըստ հեղինակի քննարկած նյութերի՝ Վանա ամրոցի կառուցմամբ, Սարդուրին Ասորեստանի հետ ռազմական առճակատման տարածքն ավելի հարավ էր տեղափոխում: Համաձայն Լեման-Հաուպտի հայեցակարգի՝ Սարդուրին այստեղ իրականացրել է համակարգային կառուցապատում՝ հեռահար նպատակներ հետապնդելով: Մայրաքաղաք Արծաշքուի Վանա լճից հյուսիս տեղորոշելը և ըստ այդմ՝ Լեման Հաուպտի ենթադրությունը, պետականության ծավալումը Վանա լճի հյուսիսային շրջաններից դեպի հարավ, շարունակում է պահպանել իր գիտական արդիականությունը:

ВАГЕ САРГСЯН

КОНЦЕПЦИЯ К. Ф. ЛЕМАНА-ХАУПТА ПО ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ ВАНСКОГО ЦАРСТВА

РЕЗЮМЕ

Первая клинописная надпись на ассирийском языке относительно осуществления строительной деятельности в городе Ван принадлежит царю Ванского царства Сардури. К.Ф. Леман-Хаупт, как исходную точку для восстановления истории Ванского царства 9-го века до н. э, принял надписи Сардури, сына Лутипри. По мнению исследователя, строительство крепости способствовало распространению государственности на Армянском нагорье от северных областей озера Ван к южным. К. Ф. Леман-Хаупт прав-

диво предполагал, что к Сардури необходимо переписывать только строительство Ванской крепости, а Тушпа в дальнейшем при Ишпуини стала столицей государства. Концепция Лемана-Хаупта о расширении государственности на Армянском нагорье и в настоящее время сохраняет свою актуальность.

VAHE SARGSYAN

THE CONCEPT OF C. F. LEHMANN-HAUPT ON THE FORMATION OF THE KINGDOM OF VAN

SUMMARY

The first Assyrian cuneiform inscription on the construction activities carried out in Van belongs to king Sarduri of the Kingdom of Van. C. F. Lehmann-Haupt regarded the inscription of Sarduri, son of Lutipri, as a starting point for the reconstruction of the history of the 9th c. BC of the Kingdom of Van. According to the scholar, the construction of the castle by Sarduri conducted to expanding the statehood southward from the northern regions of Lake Van in the Armenian Highland. C. F. Lehmann-Haupt rightly considered only the construction of the castle of Van could be ascribed to Sarduri while Tushpa became the capital of the state later, already during the reign of Ishpuini. The concept of Lehmann-Haupt on the expansion of statehood in the Armenian Highland maintains its relevance up to day, too.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻՋԵՐԿԻՐԱԿԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ XII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ (ըստ հայ-հռոմեական 1199 թ. բանակցությունների վավերագրերի)

XII դ. վերջն Արևելյան Միջերկրականի երկրներում նշանավորվեց ոչ միայն մի նոր քրիստոնյա պետության՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակմամբ, այլև նրա և հարևան երկրների քաղաքական կյանքում Հռոմեական եկեղեցու դերակատարման շեշտակի ընդլայնմամբ: Մա հենց այն շրջանն էր, երբ Հռոմի պապի գերիշխանությունն ընդունել էին եվրոպական բազմաթիվ միապետներ: Իր ազդեցության տակ առնելով գրեթե ամբողջ քրիստոնյա Եվրոպան՝ Հռոմն աշխատում էր նույնին հասնել նաև Արևելյան Միջերկրականի քրիստոնյա երկրներում, մանավանդ, որ վերջիններս այս կամ այն չափով ենթարկվում էին Բյուզանդական կայսրության և հունադավան եկեղեցու ոտնձգություններին:

Վերջին հանգամանքով և քաղաքական նկատառումներով էր պայմանավորված նաև Արևելքի քրիստոնյա երկրների, այդ թվում Կիլիկիայի հայկական թագավորության ձգտումը՝ սերտ հարաբերություններ հաստատելու Սուրբ Պետրոսի զանի հետ: Պատճառն այն է, որ Հռոմի եկեղեցու հետ Կիլիկյան Հայաստանի կրոնական և քաղաքական կապերը հայերի քաղաքական և ազգային ինքնությունությունն ավելի քիչ էին վտանգում, քան Բյուզանդիայի և քաղկեդոնիկ եկեղեցու հետ մերձեցման դեպքում էր:

Հռոմի հետ մերձեցման առաջին լուրջ քայլը Սրբազան հռոմեական ինքնակալի շնորհած թագով 1198 թ. հունվարի 6-ին Տաքսոնի Ս. Սոֆիա եկեղեցում Լևոն Բ. Ռուբինյանի (1187-1219) թագադրումն էր, որն իրականացրեց Մայնցի արքեպիսկոպոս

Կոնրադ Վիտելսբախը¹: Դա Կիրակոս Գանձակեցու որոշակի վկայությամբ, տեղի ունեցավ Հռոմեական եկեղեցուն արված ծիսական մի քանի զիջումներից հետո միայն: Թագի շնորհման դիմաց պահանջվում էր Հայոց եկեղեցու ծիսակարգում կատարել հետևյալ փոփոխությունները. «Տօնել գոտն տեառն և ամենայն սրբոց, յորում աուր և հանդիպի. և միշտ յեկեղեցւոջն կատարել զաղօթսն տուրնջեան և զիշերոյ, զոր ի վաղուց հետէ ո՛չ առնէին հայք ի հինահարութեանցն Իսմայէլի, բայց միայն ի ժամ խորհրդածութեան սրբոյ պատարագին. և ո՛չ լուծանել զճրագալոյցսն ծննդեանն և յարութեանն, բայց միայն ձկամբ և ձիթով: Եւ յորժամ զայդ առնիցէք, ասէ, ոչ ինչ փոյթ մի՛ առնիցէք զսրոց և զընծայից կայսերն և պապին վասն թագիդ»²: Հայ բարձրաստիճան հոգևորականները նախապես ընդդիմացան այդ պահանջին: Վերջիններիս՝ համոզելով ընդունել թագի շնորհման դիմաց Պապի պատվիրակի առաջադրած պահանջները՝ Լևոնը նրանց հավաստիացնում էր, որ կատարվելիք փոփոխությունները բխում են Ռուբինյան իշխանապետության տվյալ պահի քաղաքական շահերից ու ենթակա չեն պարտադիր կիրառության. «Դուք մի՛ ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ»³: Սակայն կատարված փոփոխությունները չէին նշանակում, թե Կիլիկիայի հայոց աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանություններն ընդունելու էին Հռոմի պապի եկեղեցական իշխանությունը: Դրա հստակ ապացույցը Լևոն Ա-ի երդմագիրն է, որտեղ արձանագրված է արքայի հավատարմությունը Հայոց եկեղեցուն և նրա դավանանքին. «Ես Լեւոն թագաւոր Հայոց, որ կամաւքն Աստուծոյ լինելոց եմ թագաւոր Հայոց, խոստա-

նամ, ուխտեմ եւ երդնում առաջի Աստուծոյ եւ երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, որ լինեմ ես յայսմհետէ պահապան եւ զերծանօղ քահայանապետին և սուրբ եկեղեցոյն Հայոց եւ ամենայն կղերիկոսաց նորայ, ի յամենայն կարիս եւ ի յաւգոստս իւր. պահելով եւ խնամելով զհայրենիս, զպատիւս, որչափ կարողացայց աւգնականութեամբն Աստուծոյ, ըստ զհատութեան եւ կարողութեան իմոյ ուղել յստակ հաւատով, այնպէս Աստուած աւգնէ ինձ եւ այս սուրբ Աւետարանս Աստուծոյ»⁴: Սակայն այս ծիսական փոփոխությունները, որոնք Հռոմի պապի պահանջով ստորագրել էին տասներկու եպիսկոպոսներ, այդպես էլ կյանքի չկոչվեցին, թեև, ինչպես ստորև կտեսնենք, տարիներ անց դրանց անդրադառնալու անհրաժեշտություն առաջացավ:

Թագավորության հռչակումից հետո Կիլիկիայի աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի (թագավոր և կաթողիկոս) և Հռոմի պապ Բնոկենտիոս III-ի (1198-1216) միջև աշխույժ նամակագրություն սկսվեց: Այն հատկապես ակտիվ էր 1199 թ.: Նամակները հետաքրքրական են տարբեր տեսանկյուններից: Այստեղ միահյուսված են կրոնադավանաբանական հարցերը, կողմերի դիվանագիտությունն ու քաղաքական որոշակի շահախնդրությունները: Մեզ առաջին հերթին հետաքրքրում է Կիլիկյան Հայաստանի և նրան շրջապատող երկրների ու ժողովուրդների քաղաքական փոխհարաբերությունների մասին նամակների հաղորդած նյութը, ինչպես նաև այն, թե կողմերն ինչ դիրքորոշում են ցուցաբերել այս կամ այն քաղաքական կնճռոտ հարցի վերաբերյալ:

Նամակագրության առաջին տարում՝ 1199 թ., Բնոկենտիոս III-ն ուղարկում է վեց նամակ՝ հետևյալ ամսաթվերով.

¹ Սմբատայ Սպարապետի Տաբեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 207-208:

² Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 156-157:

³ Նույն տեղում, էջ 157:

⁴ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, կազմեց՝ Անուշտան վարդապետ Դանիելեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984, էջ 97, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հայկաի եւ Անթիլիասի ու մասնատրաց, Բ հատոր, էջ 32:

1) 1199 թ. նոյեմբերի 23-ին, ուղարկված է դեկտեմբերի 11-ին Գրիգոր Զ Ապիրատ կաթողիկոսին, 2) 1199 թ. նոյեմբերի 24-ին, ուղարկված է դեկտեմբերի 8-ին Լևոն Ա թագավորին, 3) 1199 թ. դեկտեմբերի 17-ին, ուղարկված է հունվարի 16-ին Լևոն Ա թագավորին, 4) 1199 թ. դեկտեմբերի 17-ին, ուղարկված է հունվարի 16-ին Լևոն Ա թագավորին, 5) 1199 թ. դեկտեմբերի 17-ին, ուղարկված է հունվարի 16-ին Լևոն Ա թագավորին, 6) 1199 թ. դեկտեմբերի 15-31-ը:

Լևոն Ա-ն ու հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատ-ը (1194-1203) նույն տարում Հռոմի պապին ուղարկել են երեք նամակ, որոնցից երկուսի ամսաթվերը նշված չեն. 1) 1199 թ., առանց օրը նշելու, Գրիգոր Զ կաթողիկոսից, 2) 1199 թ. մայիսի 23-ին, Լևոն Ա թագավորից, 3) 1199 թ. օրն անհայտ, Լևոն Ա թագավորից⁵:

Ամսաթիվն անհայտ երկու նամակների բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ սկզբից ուղարկվել են հայերի (կաթողիկոսի և թագավորի) երեք նամակները, իսկ Հռոմի պապի ուղարկածները դրանց պատասխաններն են, որոնցից երրորդն ու չորրորդն ուղարկվել են արդեն 1200 թ. հունվարին:

Հայոց նորահռչակ թագավորության և Հռոմի աթոռի միջև նամակագրության սկիզբը դրել է Գրիգոր Զ Ապիրատը: Նրա նամակի այսպես ասած «վերնագրից» պարզվում է, որ այն գրվել է հայերեն և ապա թարգմանվել լատիներեն:

⁵ Կիլիկիայի հայկական պետության և հոգևոր-ասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների և դրանց տեսանկյունից սույն նամակների քննությունը տե՛ս Chevalier M.-A., Les ordres religieux-militaires en Arménie Cilicienne. Templiers, hospitaliers, teutoniques & Arméniens à l'époque des croisades, Paris, 2009, էջ 146-149, նույնի՝ Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևոր-ասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, ֆրանսերենից թարգմանեց Վ. Պողոսյանը, Երևան, 2007:

Ինչպես կաթողիկոսի, այնպես էլ Լևոն Ա-ի նամակներում որոշակիորեն արծարծվել է եկեղեցիների միության հարցը, որի կայացմանը հայկական կողմը, իհարկե, ոչ առանց շահախնդրության, հավանություն է տվել: Հայոց թագավորն ու կաթողիկոսն իրենց թղթերում քանիցս հայտնում են Հռոմի պապի գերագահությունն ընդունելու պատրաստակամության մասին, սակայն դա, ինչպես իրավացիորեն նշվել է պատմագիտության մեջ, ձևական հավաստիացումներից այն կողմ չի անցել: Նույն տրամաբանությամբ են շարադրվել նաև հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների ժամանակ հայոց կաթողիկոսներ Ներսես Շնորհալու (1166-1173) և Գրիգոր Դ Տղայի (1173-1193)՝ Բյուզանդիայի կայսրերին հղած նամակները: Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Բարթիկյանը. «Պարզ է, որ այդ բոլորը նովորական դիվանագիտական քայլեր էին, հազիվ թե հայոց հոգևոր եւ պետական ղեկավարները լրջորեն էին այդպես մտածում, բայց Բյուզանդիայի օգնությունը ստանալու կամ թշնամական քայլերը կանխելու համար, կարող էին նման բաներ գրել»⁶: Նույն տրամաբանությամբ՝ քննվող թեմայի տեսանկյունից առավել էական են ոչ այնքան Հռոմի պապի կամ Սրբազան հռոմեական կայսրության ինքնակալին հավատարմության վերաբերյալ շոյլ հավաստիացումները, որքան Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը դրկից մուսուլմանական պետությունների հարձակումներից պաշտպանելու մասին հիշեցումները: Այսպես, Ինոկենտիոս III-ին գրած իր առաջին նամակում Գրիգոր Զ-ն նշում է. «Եվ մենք ձեզ խնդրում ենք, որ աղոթեք մեզ համար Աստծո մոտ, քանի որ մենք վիշապի երախում ենք և խաչի

⁶ Բարթիկյան Հ., Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծախքերը, «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ», հ. Ա, Երևան, 2002, էջ 644:

թշնամիների շրջապատում և նրանց միջև, որոնք բնականաբար մեր թշնամիներն են»⁷: Վերջիններից Կիլիկիայի հայկական պետությանը հիմնականում սպառնում էր Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը⁸: Ինչ վերաբերում է երբեմնի հզոր Այյուբյան սուլթանությանը, ապա այն Սալահ ալ-Դինի (1174-1193) մահվանից հետո ընկղմվել էր գահակալական կոիվների մեջ և նկատելիորեն թուլացել: Այդուհանդերձ, մուսուլմանական այդ տերության նվաճողական նկրտումները Կիլիկիայի Հայաստանի նկատմամբ չէին վերացել:

Ինոկենտիոս III-ին հղած նամակում Գրիգոր Ապիրատը դիվանագիտորեն շրջանցում է երկու եկեղեցիների դավանաբանական տարբերությունների խնդիրը, փոխարենը հիշեցնելով ծիսական այն փոփոխությունների մասին, որոնք թագի շնորհման դիմաց Լևոն Մեծագործի հորդորով ժամանակավորապես կատարել էր Կիլիկիայի հայ հոգևորականությունը. «Իմացեք Տեր, Ձեր խորհուրդները, որ Դուք մեզ տվեցիք և մենք նրանք հաճույքով լսեցինք և հաճույքով ցանկանում ենք լինել Ձեր հրամանի տակ»⁹: Այն, որ հայ բարձրատիճան եկեղեցականները և հենց կաթողիկոսը նախապես դեմ են եղել այդ փոփոխություններին, վերն արդեն նշվել է: Ուստի դրանց «կատարումը» «հաճույքով» չի եղել, ինչպես նշված է նամակում:

Որոշակի դիվանագիտական նպատակներ ունի նաև նամակի այն հատվածը, որտեղ կաթողիկոսը Հռոմի պապին տեղե-

կացնում է, որ հայ եկեղեցականները «բազմաթիվ երկրներում են և մեծաթիվ են Աստծո ողորմածությամբ»¹⁰: Դրանով հայոց կաթողիկոսը հասկացնում է, որ հովանավորելով Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը Հռոմն իր հենարանն կունենա այլ երկրներում (հատկապես՝ Մերձավոր Արևելքի մի շարք պետություններում) ի դեմս հայկական հոծ համայնքների: Այլ կերպ ասած, Հայոց եկեղեցու և թագավորության դեմ ոտնձգությունները, կաթողիկոսի հավաստիացմամբ, հավասարապես սպառնում էին Հռոմեական եկեղեցուն և Մերձավոր Արևելքի լատին իշխանություններին:

Թերևս երբեք Հայոց եկեղեցին այնքան քաղաքականացված չի եղել որքան Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյության ընթացքում: Եվ, անկասկած, շատ դեպքերում, Կիլիկիայի միապետն ու հայոց հոգևոր գերագույն առաջնորդը հանդես են եկել որպես համատեղ գործող և ամեն մեկն իր անելիքն ու ասելիքն իմացող գործիչներ: Այդպիսի մի օրինակ է 1190 թ. Լևոն Բ իշխանապետի ու Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի համագործակցությունը Սալահ ալ-Դին – խաչակիրներ բախման ժամանակ (խաչակրաց III արշավանք)¹¹: Նույն համագործակցությունները տեսնում ենք արդեն թագավոր Լևոն Ա-ի և նոր կաթողիկոս Գրիգոր Զ Ապիրատի միջև 1199 թ.:

Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական պետությունների դեմ համատեղ պայքարի անհրաժեշտության մասին բազմիցս շեշտված է նաև Պապին Լևոն Ա-ի հղած նամակներում:

Կաթողիկոսի նամակից հավանաբար շատ չանցած Լևոն Ա-ը Հռոմի քահանայապետին մի նամակ-ուղերձ է գրում: Այդ

⁷ Acta Innocentii PP. III (1198-1216), E. registris Vaticanis aliisque Eruit, introductione auxit, notisque illustravit P. Theodosius Haluszynskyj hieromonachus ordinis Basiliani S. Iosaphat E pontificia commissione ad redigendum C.I.C.O., Fontes series III, vol. II, Vaticanis, 1944, pp. 554-555 (այսուհետև՝ Acta Innocentii PP. III (1198-1216)):

⁸ Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները 1145-1226 թվականներին, Երևան, 1994, էջ 113:

⁹ Acta Innocentii PP. III (1198-1216), p. 554.

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Վ., Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը XII դարի վերջին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2010, N 1, էջ 114-128:

նամակում նա իրեն կոչում է «Լևոն, Ձեր և Հռոմեական կայսեր ողորմածությամբ Թագավոր Ամենայն Հայոց»¹²: Ի դեպ, 1214 թ. և հետագա տարիների իր հրովարտականերում Լևոն իրեն կոչում է «Թագավոր Հայոց՝ շնորհիվ Աստծո» («Dei gratia Rex Armenorum») տիտղոսը¹³:

Դիմելով Ինոկենտիոս III պապին՝ Լևոն Ա-ը նշում է, որ ջանքեր է գործադրում «հեռավոր վայրերում ապրող հայերին» միացնելու Հռոմեական եկեղեցուն¹⁴: Խոսքն անտարակույս վերաբերում է Մեծ Հայքին: Այս հանգամանքի շեշտադրումն ամենին էլ պատահական չէր: Եկեղեցիների միությունը սոսկ կաթողիկոսի «համաձայնությամբ» չէր կարող կայանալ, քանզի դրա համար անհրաժեշտ էր եկեղեցական ընդհանուր ժողովի վավերացումը: Վերջինիս օրինականությունը պայմանավորված էր հայաստանյան հոգևորականության համաձայնությամբ: Հռոմում դա շատ լավ գիտակցում էին, ուստի, ամենայն հավանականությամբ, Պապը Լևոնից պահանջել էր թագադրման դիմաց պահանջված ծիսական փոփոխությունները կատարել նաև Հայաստանում¹⁵: Խոստանալով հանդերձ՝ Լևոն Ա-ը երկար ժամա-

¹² Լևոն Ա-ի տիտղոսաշարում Հռոմի պապի և Սրբազան Հռոմեական կայսրության ինքնակալի հիշատակումներն առկա են արքայի այլ նամակներում ևս (տե՛ս Langlois V., Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, Venise, 1863, էջ 105, 112-113, 115, 117-118):

¹³ St' u Langlois V., նշվ. աշխ., էջ 122, 124, 126, Ալիշան Ղ., Մխուսն, Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885, էջ 481-482, Mutafian C., La diplomatie arménienne au Levant à l'époque des croisades XIIe-XVIe siècle, Thèse de doctorat, Université Paris I Panthéon-Sorbonne, 2002, էջ 130-131, Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ (Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն), Երևան, 2007, էջ 189-190:

¹⁴ Acta Innocentii PP. III (1198-1216). p. 555.

¹⁵ Այս խնդիրն արծարծվել էր դեռևս Հռոմկլայի 1178 թ. եկեղեցական ժողովի նախընթաց հայ-բյուզանդական բանակցություններում: Այդ ժամանակ ևս եկեղեցիների միության վավերականությունը հայոց կաթողիկոսությունը պայմանավորում էր Մեծ Հայքի եկեղեցաթեմերի համաձայնությամբ: Դո, սակայն,

նակ (ընդհուպ մինչև 1207 թ.) խուսափել է այդ խնդրի արծարծումից: Ինչո՞ւ նա այդ թվականին վճռեց բարձրացնել ծիսական փոփոխությունները Հայաստանում կատարելու հարցը: Ցանկանալով վերականգնել արշավանքների ժամանակ պատարագի շարժական սեղան կիրառելու ավանդույթը՝ Ջաքարե ամիրսպասալարը Մխիթար Գոշի խնդրանքով դիմել էր Լևոն Ա-ին և Հովհաննես Ջ Մսեցի կաթողիկոսին: Ստում Լևոնի նախաձեռնությամբ հրավիրված եկեղեցական ժողովը, բավարարելով հանդերձ Ջաքարեի խնդրանքը, ութ կետերից բաղկացած ժողովական որոշում է ուղարկում Հայաստան: Ուշագրավ է, որ դրանց մեջ ընդգրկված էին այն ծիսական փոփոխությունները, որոնք հայկական կողմը խոստացել էր կատարել Լևոնին թագ շնորհելու դիմաց: Տվյալ պարագայում քաղաքական շահը բավարարվում էր Անտիոքի խնդրում Հռոմի պապի հայամետ դիրքորոշմամբ¹⁶:

ստավելալու կրում էր խուսանավողական բնույթ, քանզի Հռոմկլայում վստահ էին, որ հայաստանյան եկեղեցականները որևէ զիջման, ուստի և հայերի կողմից քաղկեդոնական եկեղեցուն արվելիք որևէ զիջման, ուստի և հայերի կողմից քաղկեդոնականության, ինչպես նաև Կ. Պոլսի պատրիարքության գերագահության ընդունման մասին խոսք լինել չէր կարող: Դիվանագիտորեն մոտենալով խնդրին՝ Ներսես Շնորհալիկ Մանուել I կայսրին (1143-1180) վստահեցնում էր, որ եկեղեցիների միության վավերացման համար անհրաժեշտ է հայաստանյան թեմերի համաձայնությունը. «...ոչ ունիմք մերձս գորս ըստ ժամանակիս եպիսկոպոսունք են Հայաստանեայց և վարդապետք, և առանց խորհրդակցութեան նոցա՝ անմարթ է զկատարեալն տալ պատասխանի հարցմանց ձերոց», - գրում է հայրապետը (Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալու, յերուսաղեմ, 1871, էջ 147): Կաթողիկոսը, իհարկե, վստահ էր, որ Մեծ Հայքի սրբոնները որևէ կերպ չէին համերաշխալու եկեղեցիների միությանը, քանզի կաշիւանդված չէին Բյուզանդիայի ազդեցությամբ՝ դուրս լինելով կայսրության ռազմաքաղաքական իշխանությունից: Հռոմկլայի ժողովի նախընթաց բանակցությունների մասին մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 639-653, Բոգոյան Ա., Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը եւ Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թթ., Երևան, 1988, էջ 218-253, Խոսիկ՝ Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178 թթ.), Երևան, 1995:

¹⁶ St' u Թորոսյան Վ., Սսի, Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովները, «Հայոց պատմության հարցեր», N 11, Երևան, 2010, էջ 30-31:

Հայտնի է, որ Լևոն Ա-ը վարում էր Անտիոքի իշխանապետությունը Կիլիկյան Հայաստանից կախման մեջ գցելու քաղաքականություն: Ըստ 1194 թ. Լևոն Ա-ի և Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ III-ի միջև կնքված դաշինքի՝ Լևոնի եղբոր՝ Ռուբենի դուստր Ալիծն ամուսնացավ Բոհեմունդի որդի Ռայմոնդի հետ՝ պայմանով, որ նրանց զավակը պետք է ժառանգեր Անտիոքի գահը¹⁷: Այդ ամուսնությունից ծնված Ռայմոնդ-Ռուբենին շուտով Լևոն Ա-ը վերցրեց իր խնամակալության տակ: Սակայն գահի ժառանգման խնդրում հակասություններ ծագեցին Ռայմոնդ-Ռուբենի հորեղբոր՝ Տրիպոլիսի կոմս Բոհեմունդ IV-ի հետ, որը ևս հավակնում էր Անտիոքի գահին: Հետաքրքրական է, որ այս խնդրում 1207 թ. Լևոն Ա-ն ստանում է Հռոմի պապի օժանդակությունը: Բանն այն է, որ 1207 թ. մարտի 4-ին՝ նախքան Սսի ժողովի հրավիրումը, Հռոմի պապ Ինոկենտիոս III-ը, Բոհեմունդ IV-ի բյուզանդամետ դիրքորոշմամբ պայմանավորված, իր նվիրակին հանձնարարում է եկեղեցական բանադրանքով սպառնալ նրան¹⁸: Անտիոքի լատին պատրիարք Պետրոս Անգուլեմացին Ս. Պետրոսի տաճարում Լևոն Ա-ի խնամակալ Ռայմոնդ-Ռուբենին հռչակում է Անտիոքի իշխան¹⁹: Անգուլեմացու ազդեցությամբ Բոհեմունդին ընդդիմացավ նաև Հիվանդախնամների

ասպետների մեծամասնությունը²⁰: Այսպիսով, Լևոն Ա-ի կողմից Սսի եկեղեցական ժողովի կանոնները Հայաստանում կիրառելի դարձնելու նախաձեռնությունը կրել է քաղաքական բնույթ: Դա է վկայում նաև այն, որ նա Լոռիի և Անիի ժողովների կողմից ծիսական փոփոխությունների առաջարկը մերժելուց հետո որևէ քայլ չի ձեռնարկում դրանց ընդունման ուղղությամբ²¹:

Վերադառնալով նամակին՝ նշենք, որ Լևոն Մեծագործը պապին տեղեկացնում է, որ խնդիրներ են հարուցվել «Սիրիայի թագավորի» (հավանաբար նկատի ունի Հալեպի Այյուբյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Զահիրին) հետ և օգնություն խնդրում: Հայոց արքան որոշակի փաստում էր, որ Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական պետությունները սպառնում են ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանին, այլև Հռոմի եկեղեցուն: Լևոնը պապին հասկացնել է տալիս, որ իր թագավորությունը «խաչի թշնամիների» դեմ պայքարող միակ հուսալի ուժն է²²: Նա օգնություն ասելով նկատի է ունեցել ոչ թե Հռոմի պապի հորդորական կամ խրատական թղթերն Արևելքի խաչակրաց իշխանապետերին, այլ ռազմածի անհապաղ տրամադրումը. «...չենք կարող դիմանալ առանց ձեր կողմից ռազմական և այլ օգնության հույսի»²³, - գրում է Լևոն Ա-ը:

Նամակից կարելի է մակաբերել, որ արքան, ըստ երևույթին, առավել մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել է Կոն-

¹⁷ Պայմանագրի մասին մանրամասն տե՛ս Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 169-179: Ըստ Ժան Ռիշարի՝ 1194 թ. պայմանագիրը դարձավ թագավորության հռչակման կարևոր նախադրյալ (տե՛ս Richard J., Les Arméniens dans les états Latins d'Orient: les lendemains de la Croisade, «Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը», Երևան, 2000, էջ 169, Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 179):

¹⁸ Տե՛ս Grousset R., Histoire des Croisades et du royaume Franc de Jérusalem, Paris, vol. III, 1936, էջ 255:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում: Հռոմեական սրբազան կայսրության ինքնակալ Օտտոն IV-ի (1198-1212) շնորհած թագով Ռայմոնդ-Ռուբենի թագադրվելու մասին իր ուղեգրության մեջ երկիցս հիշատակում է կայսեր պատվիրակ՝ Հիլդեսհայմի կանոնիկոս Վիլդեբրանդ Օլդենբուրգցին (տե՛ս Wilbrand of Oldenburg: Journey to Holy Land (1211-1212), Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land 1187-1291, Crusader texts in translation, Farnham, 2012, էջ 74, 79):

²⁰ Տե՛ս Grousset R., նշվ. աշխ., էջ 255:

²¹ Պատարագի շարժական սեղանի կիրառության հարցը քննվել է Սսի, Լոռիի (1207 թ.) և Անիի (1207 թ. վերջ կամ 1208 թ. սկիզբ) եկեղեցական ժողովներում: Վերջիններիս մասին մանրամասն տե՛ս Թորոսյան Վ., Սսի, Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովների թվագրման շուրջ, «Հայոց պատմության հարցեր», N 10, Երևան, 2009, էջ 50-59, նույնի՝ Սսի, Լոռիի և Անիի եկեղեցական ժողովները, էջ 20-44:

²² Տե՛ս Acta Innocentii PP. III (1198-1216), էջ 555-556:

²³ Նույն տեղում:

բաղ Վիտելսբախին, որպեսզի նա բերանացի փոխանցի Հռոմի քահանայապետին²⁴:

Լևոն Ա-ը նամակն ավարտում է օգնություն ստանալու խնդրանքով, նշելով որ այլապես կարող է ուշ լինել²⁵: Աղբյուրները Կիլիկիայի և Հալեպի Այյուբյան սուլթանության միջև 1199 թ. տեղի ունեցած որևէ լուրջ տարաձայնություն կամ բախում չեն արձանագրել: Այս պետությունների առաջին հակամարտությունը թվագրվում է 1201-ով²⁶: Հալեպի սուլթանն անհանգստացած էր Անտիոքի նկատմամբ Կիլիկիայի հայոց թագավորի հավակնություններով, քանզի գիտակցում էր, որ հայերի կողմից այդ իշխանապետության գրավման դեպքում լուրջ վտանգ կստեղծվեր իր իշխանության համար: Հավանաբար Լևոն Մեծագործը դիտմամբ գույները խտացրել է օգնություն ձեռք բերելու կամ այն արագացնելու հույսով, և կամ էլ, որպես փորձված և հեռատես քաղաքագետ, արդեն 1199 թ. գարնանը կանխազգացել է Հալեպի Այյուբյան սուլթանի հակակիլիկյան տրամադրությունները: Բացառված չէ որ վերջիններս արդեն իսկ ի հայտ էին եկել կապված Անտիոքի գահակալական վեճի հետ: Այս վերջին եզրահանգումը, ինչպես ստորև կտեսնենք, առավել հիմնավոր է:

Թագավորի հաջորդ նամակը շատ ավելի երկարաշունչ է և հետապնդում է որոշակի քաղաքական նպատակներ: Ինչպես կաթողիկոսը, Լևոնը ևս շեշտում է այն հանգամանքը, որ Կիլիկյան Հայաստանը շրջապատված է «խաչի թշնամիներով» և հայերը, պաշտպանելով իրենց, կոչվում են ամբողջ քրիստոնեության համար: Նրա հետևյալ նախադասությունը գրեթե բառ առ բառ

կրկնում է կաթողիկոսի միտքը. «...իսկ մենք հեռու վայրերում խաչի թշնամիների կողմից շրջապատված լինելով, հանուն սուրբ Հռոմեական եկեղեցու և ամբողջ քրիստոնեության պատվի ընդդեմ բարբարոս ազգերի պայքարելով...»²⁷: Այս արքան անցնում է բուն նյութին, որն է՝ Անտիոքի գահակալության հարցը²⁸: Բացի հայտնի փաստերից, այս նամակից նաև պարզվում է, որ Լևոն Ա-ի եղբոր թոռը՝ Ռայմոնդ-Ռուբենը կամ պարզապես Ռուբենը (նամակում այսպես է հիշվում), մկրտվել է Մայնցի արքեպիսկոպոսի կողմից²⁹: Լևոնը մանրամասն պատմում է Հռոմի պապին, թե ինչպես Անտիոքի իշխանությունն օրինականորեն ժառանգվեց Ռուբենին նրա պապի կողմից (հայրն արդեն չկար) բազմաթիվ բարոնների և այլոց ներկայությամբ: Եվ վերջինիս մահից հետո նա պիտի բազմեր Անտիոքի գահին:

Հասկանալով, որ Պապը, թերևս, տեղյակ լինելով Կիլիկյան Հայաստանի և Անտիոքի իշխանապետության նախկին թշնամությանն ու երկու պետությունների միջև 1185-1187 թթ. տեղի ունեցած անցուղարձերին, կարող է ինչ-որ կերպ կասկածել իր անկեղծությանը, արքան նշում է, որ թշնամանքը մի կողմ է դրված և Բոհեմունդ III-ի կյանքի վերջին տարիներին երկու քրիստոնյա երկրների միջև բարեկամությունը վերահաստատվել է:

Կիլիկիայի հայոց արքան Հռոմի քահանայապետին հավաստիացում է, որ Անտիոքի գահաժառանգման հարցում առաջացած կնճիոր, որն իր թագավորության դեմ է դուրս բերել ոչ

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 555:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 556:

²⁶ Այդ թվականին սկսվեց այսպես կոչված Անտիոքյան պատերազմը, որը շարունակվեց մինչև 1216 թ. (մանրամասն տե՛ս Cahen Cl., *La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris, 1940, էջ 596-623:

²⁷ Acta Innocentii PP. III (1198-1216), p. 556.

²⁸ Անտիոքի գահաժառանգման խնդրի շուրջ Կիլիկյան Հայաստանի և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության մղած պայքարի մասին մանրամասն քննվել է պատմագիտության մեջ (տե՛ս Grousset R., նշվ. աշխ., էջ 246-263, Cahen Cl., նշվ. աշխ., էջ 596-623, Mutafian C., նշվ. աշխ., էջ 72-78, Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 210-235):

²⁹ Տե՛ս Acta Innocentii PP. III (1198-1216), էջ 556-557:

միայն Անտիոք-Տրիպոլիսի իշխանությանը, այլ նաև Կիլիկիայի տարածքում գտնվող ասպետական միաբանություններին, նկատելիորեն խոչընդոտում է Երուսաղեմի շուտափույթ ազատագրումը. «Տրիպոլիսի կոմսը, Տաճարականների մագիստրը և միաբանները, Հյուրընկալների մագիստրը և միաբաններն Անտիոք եկան մեզ և մեր երկիրը նվաճելու և ըստ կարողության կողոպտելու», ինչի պատճառով հայոց գործը երեք ամիս սիպված պայքարել է նրանց դեմ, որի հետևանքով էլ, ինչպես Լևոնն է նշում, «*Բարայելի տունը մեզանից հեռացավ*» (ընդգծումը մերն է – Վ.Տ.-Դ.)³⁰:

Կիլիկիայի արքան հաջորդիվ նկարագրում է Անտիոքի օրինական իշխանի՝ Ռուբենի գահընկեց արվելն ու հայրենիքից վրոճվելը, որի գլխավոր մեղավորներն էին Տրիպոլիսի կոմս Բոհեմունդ IV Միականի, Տաճարականների և Հյուրընկալների (Հիվանդախնամների) մագիստրոսներն իրենց միաբաններով: Հետաքրքրական է, որ Լևոն Մեծագործը շեշտում է, որ Բոհեմունդ IV-ն այս գործը գլուխ է բերել իր՝ Անտիոքում ունեցած բարեկամների և գումարի (այսինքն՝ կաշառքի) միջոցով ու նաև ավելացնում, որ քաղաքի բնակիչները մոլորեցված էին³¹: Այս ամենը պատմելուց հետո Լևոն Ա-ը Հռոմի պապին խնդրում է իր հեղինակությամբ վերականգնել արդարությունն ու օրինականությունը:

Նա գրում է, որ Տաճարականները և Հյուրընկալները բանականությամբ շարժվելով, ի վերջո հաշտություն կնքեցին իր հետ³²: Սա շատ կարևոր հանգամանք էր, որը հետագայում նա վճռական դեր խաղաց (օրինակ 1225-1226 թթ.) Կիլիկյան Հայաս-

³⁰ Նույն տեղում, էջ 557:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 558: Հոգևորասպետական միաբանությունների շատ անդամներ հաճախ հանդես են եկել որպես միջնորդ կամ բանազնաց Հռոմի պապական աթոռի և Կիլիկիայի հայկական պետության փոխհարաբերություններում (տե՛ս Շևալիե Մ.-Ա., նշվ. աշխ., էջ 68):

տան – Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսություն փոխհարաբերություններում: Հայտնի է, որ Տաճարական և Հյուրընկալ ասպետներն ամենամարտունակն էին բոլոր խաչակիրների մեջ և, բացի այդ, նրանք լինելով հողատերեր կամ բերդատերեր այս կամ այն պետության մեջ, միևնույն ժամանակ, ինչ-որ իմաստով ինքնիշխան էին և ենթարկվում էին Հռոմի պապին:

Որքան էլ որ հայ վերնախավը (Լևոն Ա, Գրիգոր Զ և ուրիշներ) հավաստիացներ իր հավատարմությունը Հռոմի եկեղեցուն, Ինոկենտիոս III-ը քաջ զիտակցում էր, որ կաթոլիկությունը Կիլիկիայում դեռևս արմատացած չէ և քաղաքական հանգամանքների ցանկացած փոփոխություն կարող էր ի չիք դարձնել առաջին ծիլերը, և նույնիսկ այն, որ Լևոն Ա-ին թագադրել է Հռոմը, կարող էր ոչ մի նշանակություն չունենալ: Մինչդեռ Անտիոքի գահակալության հարցում կրոնական միաբանությունների դիրքորոշումը Պապը հաշվի չառնել չէր կարող: Ահա թե ինչու Կիլիկիո արքան ևս մեկ անգամ շեշտում է այդ մասին: Մեր կարծիքով պատահական չէ նաև այն, որ Լևոն Ա-ը որպես նամակաբեր Հռոմ է ուղարկում (ինչպես նշված է նամակում) Ռոբերտ դե Մարգաթ անունով մի մարդու՝ իր «հավատարիմ և սիրելի զինվորին»³³, որը ֆրանկ էր, կաթոլիկ և բացառված չէ, որ նույն այդ Հյուրընկալ կամ Տաճարական (ավելի հավանական է առաջինը), ասպետներից մեկը լինելը:

Այնուհետև կրկին հետևում են օգնության և աջակցության խնդրանքներ ու հորդորներ: Այս նամակն ավարտվում է մի նախադասությամբ, որը կարող է ճշգրտումներ մտցնել և որոշակիացնել 1199 թ. դրությամբ տարածքային փոփոխությունները Հայոց թագավորության և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության միջև: Այն հնչում է հետևյալ կերպ. «Ի միջի այլոց, հուզումով Ձեզ

³³ Տե՛ս Acta Innocentii PP. III (1198-1216), էջ 558:

ենք հանձնում Սիրիայի մնացած մասերը, որոնք ամեն օր սպասում և խնդրում են Ձեր օգնությունը»³⁴։ Ամենայն հավանականությամբ, մինչև 1199 թ. երկրորդ կեսը հայկական բանակի և Բոհեմունդ IV-ի զորքի միջև բախումներ էին տեղի ունեցել, որի հետևանքով Անտիոք քաղաքում Տրիպոլիսի կոմսն այլևայլ միջոցներով կարողացել էր իր կողմը գրավել քաղաքի վերնախավին և բնակչության մեծ մասը, գահընկեց անելով Ռուբենին, սակայն Անտիոքի իշխանության մնացած տարածքը, կամ որ ավելի հավանական է՝ Անտիոքից հյուսիս (մինչև Կիլիկիա) ընկած երկրամասերն այդ ժամանակ կամ դրանից մի փոքր առաջ գրավել և իրենց ձեռքում էին պահում հայկական զինված ուժերը։ Սակայն նվաճումն ամուր չէր կարող լինել, քանի որ Անտիոք քաղաքին տիրելը մեծ առավելություն էր տալիս կողմերից մեկին։ Հավանաբար, այդ հողերը ևս զիջելու մոտալուտ վտանգն էր Լևոնին դրդել թագավորին հիշյալ նախադասությամբ ավարտելու իր երկարաշունչ նամակը։

Լևոն Ա-ի և Գրիգոր Զ Ապիրատի՝ Հռոմի պապին հղած 1199 թ. նամակները որոշակի փաստում են, որ թագավորության հռչակումից անմիջապես հետո կիլիկյան իշխանությունները լրջագույնս նախապատրաստվել են Անտիոքի գահաժառանգման խնդիրը լուծելու, ինչը հաստատվում է այդ տարվա ակտիվ նամակագրությամբ։

Գրիգոր Ապիրատին Ինոկենտիոս III-ի հղած առաջին պատասխան նամակից տեղեկանում ենք, որ հայոց կաթողիկոսը Հռոմի պապին ուղարկել է ոչ թե մեկ, այլ մի ամբողջ շարք նամակներ³⁵։

Այս նամակում Պապը ոչ այնքան պարզորոշ ձևակերպված նախադասությամբ Հայոց կաթողիկոսին իրավունք է տալիս «օգնել», որը տվյալ դեպքում կարելի է հասկանալ «նվաճել» իմաստով, ինչպես ինքն է գրում «Երուսաղեմի նահանգին» (երևի նկատի ունի Երուսաղեմի թագավորությունը) և վերադարձնել խաչի բազմաթիվ նշանները։ Պապը, հավանաբար նկատի է ունեցել Այյուբյան սուլթանության կողմից դեռևս Մալահ ալ-Դի-նի օրոք նվաճված Երուսաղեմ քաղաքից և Պաղեստինի մյուս գրավյալ շրջաններից գերված խաչերն ու քրիստոնեական տարբեր սրբությունները։

Ինոկենտիոսը նամակն ավարտում է դեպի «արևելյան նահանգներ» օգնություն ուղարկելու խոստումով³⁶։ Նամակի բովանդակությունից դժվար չէ մակարերել, որը Հռոմի պապն այնքան էլ հավատ չի ընծայել Կիլիկյան Հայաստանի ծանր վիճակի և խաչի թշնամիներով շրջապատված լինելու վերաբերյալ Հայոց կաթողիկոսի ու Կիլիկիայի հայոց արքայի հավաստիացումներին։ Հարկավ, նա տիրապետում էր տեղեկատվության այլ աղբյուրների, որոնց միջոցով դժվար չէր պարզել, որ Կիլիկյան Հայաստանը ռազմաքաղաքական առումով Այյուբյաններից ծանր հարված ստացած Մերձավոր Արևելքի խաչակիրներից առավել բարվոք վիճակում էր։ Այդ իսկ պատճառով նա բարձրացնում է ոչ թե Կիլիկյան Հայաստանին օգնելու, այլ հայերի միջոցով Երուսաղեմի նահանգի, այսինքն՝ Պաղեստինի և առաջին հերթին Երուսաղեմի և այնտեղ գտնվող Տիրոջ գերեզմանի ազատագրության հարցը։

Լևոն Ա-ին պապի ուղղած առաջին նամակում որևէ արժեքավոր հաղորդում չկա։ Այն հիմնական գաղափարներով կաթողիկոսին գրած նամակի կրկնությունն է։

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199։

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201։

Լևոն Ա-ին Պապի ուղղած հաջորդ նամակն ընդամենը մի փոքրիկ ուղերձ է, որով նա «Հայաստանի պայծառափայլ թագավորին», տեղեկացնում է, որ նրա նամակաբեր Ռոբերտ Մարգարեցու հետ ուղարկում է Ս. Պետրոսի նշանով դրոշը, որով, ըստ Պապի, Լևոն Ա-ն առավել ջանադրաբար ու քաջությամբ պիտի պաշտպանվի խաչի թշնամիներից:

Չնայած նամակի բովանդակությունը հիմնականում վերաբերում է Ս. Պետրոսի նշանով դրոշն ուղարկելուն, սակայն պարզորոշ երևում է, որ սա մի կոչ է ուղղված Կիլիկյան Հայաստանում բնակվող լատին ազնվականներին և ամբողջ կաթոլիկ բնակչությանը Լևոնին աջակցելու և ամեն կերպ օգնելու նրա արտաքին քաղաքականության և հատկապես խաչակիրների օգտին ծավալած գործունեության մեջ:

Լևոն Ա-ին Պապի գրած վերջին երկու նամակները վերաբերում են որոշակի քաղաքական անցքերի: Դրանցից առաջինը Անտիոքի գահակալման հարցն էր, իսկ երկրորդը՝ Գաստոն (Բաղրաս) ամրոցի պատկանելության նույնպես վիճահարույց խնդիրը³⁷: Նախ, պարզվում է, որ Լևոն Ա-ը ոչ թե մեկ, այլ մի քանի նամակներ է ուղարկել միայն Անտիոքի հարցի վերաբերյալ: Անդրադառնալով այս հարցի շուրջ Կիլիկյան Հայաստանի թագավորի նամակներին՝ Ինոկենտիոս III-ն ընդունում է Անտիոքի գահաժառանգության վերաբերյալ Լևոն Ա-ի գրածը և գտնում, որ Ռուբենի իրավունքներն օրինական են: Սակայն Հռոմի քահանայապետը զգուշավորություն է ցուցաբերում՝ չարդարացնելով Բոհեմունդ IV-ին և ոչ էլ քաջալերելով Լևոն Ա-ին: Կարճ ասած, Պապն ամեն կերպ աշխատում է խաղաղ ճանապարհով

լուծում տալ այս խնդրին: Նա չի շտապում դատավորի դեր խաղալ, այլ գրում է, որ պատվիրակներ է ուղարկել, որոնք տեղում կքննեն այդ հարցը՝ անկանխակալ որոշում ընդունելով: Պարբերությունն ավարտվում է այսպիսի նախադասությամբ. «...Նեմ ցանկանում նրանց այդ գործին ուղարկել որպես դատողներ, որը կողմերից մեկի և հատկապես քո կարծիքով, կարող է կասկածելի թվալ»³⁸:

Ամեն դեպքում երևում է, որ թեև Պապը դեմ էր Անտիոքի գործերին Լևոն Ա-ի զինական միջամտությանը, սակայն գտնում էր, որ Ռուբենը պետք է ժառանգի իր իշխանությունը: Բացի այդ, այստեղ մեկ անգամ ևս երևում է Հռոմի քահանայապետի արևելյան քաղաքականության կարևորագույն դրույթը՝ միավորել քրիստոնյաներին ընդդեմ մուսուլմանների: Նա գրում է. «Եվ [հանձնարարում ենք որ] ձգտես սարակինոսների բարբարոսությունը վոնդել և ոչ թե այդ կոմսի կամ մեկ ուրիշի դեմ պատերազմ մղես, հատկապես մահացու պատերազմ, ինչպես որ գրված է այդ մասին նրանց նամակներում: Այնպես որ քո թոռանը համոզիր իշխանությունը ժառանգել, որ իր համար ապրելու սեփականություն ու տիրույթ ձեռք բերի և նախքան այդ կողմերը կհասնեն մեր պատվիրակները, քո գործին հետևիր ոչ թե զենքով այլ օրենքով, ոչ թե սրով պատժելով, այլ արդարությամբ դատելով»³⁹: Ապա ավելացնում է, որ Բոհեմունդ IV-ին ևս նույնպիսի խաղաղասիրական հորդորներով նամակ է ուղարկել:

Բոլորովին այլ, շատ խիստ և ոչ այնքան դիվանագիտական ոճով է գրված Հայոց թագավորին Ինոկենտիոս III-ի 1199 թ. հղած վերջին նամակը: Այն վերաբերում է Գաստոն ամրոցը Տաճարականներից գրավելուն: Պապը խորհուրդ է տալիս այն վե-

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 203-206: Այս ամրոցի պատկանելության շուրջ ծագած հակամարտության մասին մանրամասն տե՛ս Շևալիե Մ.-Ա., նշվ. աշխ., էջ 18, 36, 50, 74, The Cilician Kingdom of Armenia, edited by T. S. R. Boase, Edinburgh, 1978, էջ 45:

³⁸ Acta Innocentii PP. III (1198-1216), p. 204.

³⁹ Նույն տեղում:

բաղադրվել օրինական տերերին, իսկ եթե կարիք կա, դատական քննություն անցկացնել, որը կարող էր իրականացվել իր պատվիրակների մասնակցությամբ: Նամակը շատ հակիրճ է, խիստ և ինչ-որ չափով՝ սպառնական⁴⁰:

Լևոնի Ա-ին և Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց իշխաններին Ինոկենտիոս պապի հղած «խաղաղասիրական» հորդորներն ի գործու չեղան կանխելու Անտիոքի հարցում նրանց միջև հասունացող հակամարտությունը: Իրադարձություններն ստացան միանգամայն այլ՝ Հռոմի պապական աթոռի համար ոչ ցանկալի ընթացք: Խոսքը վերաբերում է Անտիոք-Տիրիպոլիսի կոմսության և Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության միջև արդեն 1201 թ. գոյություն ունեցող դաշնակցությանը, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Կիլիկյան Հայաստանի դեմ, և ինչպես գրված է Ինոկենտիոսին III-ին Լևոն Ա-ի 1201 թ. հոկտեմբերի 1-ին հղած նամակում. «Տիրիպոլիսի և Անտիոքի կոմսն ուղարկեց իր բանագնացներին Ռուբն աղ-Ղինի մոտ՝ խաչի թշնամու և մեր հակառակորդի մոտ և մեր դեմ նրա հետ դաշնակցեցին ու համագործակցում են թշնամիների հետ, որպեսզի ամենադաժան Ռուբն աղ-Ղինը մի կողմից, Տիրիպոլիսի և Անտիոքի կոմսը մյուս կողմից չդադարեն մեզ վրա հարձակվելուց, մինչև որ ինձ զա-հրնկեց անեն»⁴¹:

Հայ-հռոմեական 1199 թ. բանակցությունների վավերագրերն արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են Կիլիկյան Հայաստանի նորընծա թագավոր Լևոն Ա-ի մերձավորարևելյան քաղաքականության քննության տեսանկյունից: Ինչպես 1199 թ., այնպես էլ Կիլիկիո արքայի և Հռոմի պապի հաջորդ տարիների նամակագրությունն աներկբա փաստում է Կիլիկիայի հայկական թագա-

վորության բացառիկ և վճռորոշ դերակատարումը Մերձավոր Արևելքում: Հիրավի ճկուն և խիստ կշռադատված դիվանագիտության միջոցով էր հնարավոր Արևելքի խաչակրաց իշխանությունների հետ հակադրության պայմաններում ապահովել Հռոմի պապի հայանպաստ դիրքորոշումը, ինչը, անտարակույս, Լևոն Ա-ը հաջողեց:

ВААН ТЕР-ГЕВОНДЯН

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СТРАНАХ ВОСТОЧНОГО
СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ В КОНЦЕ XII ВЕКА
(ПО ДОКУМЕНТАМ АРМЯНО-РИМСКИХ ПЕРЕГОВОРОВ 1199 Г.)

РЕЗЮМЕ

После провозглашения Киликийского армянского царства (1198 г.) Левон I Рубенид, защищая интересы своего племянника Рубена-Раймонда в вопросе престолонаследия Антиохского княжества, вступил в переговоры с Папой римским Иннокентием III. Особенно активно переговоры велись в 1199 г. относительно которых сохранилось 9 писем. В основном относящиеся к проблеме Антиохии и Армяно-Римским конфессиональным проблемам, эти письма также сообщают чрезвычайно важные сведения о вовлеченности мусульманских государств Ближнего Востока (Иконийский сельджукский султанат и Алеппский Аййюбидский султанат) в это противостояние. Из писем становится ясно, что Триполийское графство, противостоящее армянскому царству Киликии в вопросе Антиохии, пыталось создать военный союз с вышеупомянутыми мусульманскими государствами. Исходя из содержания этих писем-документов становится ясно, что Левон

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 560:

Первый, с целью обеспечения проармянской позиции Папы римского, старался его заверить, что Киликийское армянское царство способно освободить Иерусалим, поскольку оно является основной и надежной силой, борющейся с мусульманскими государствами региона.

VAHAN TER-GHEVONDIAN

THE POLITICAL SITUATION IN THE EASTERN MEDITERRANEAN COUNTRIES AT THE END OF THE XII C. (ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF 1199 ARMENIAN-ROMAN NEGOTIATIONS)

SUMMARY

After the proclamation of the Armenian kingdom of Cilicia (1198) Levon I Rubenid initiated negotiations with Innocence III, Pope of Rome, on the inheritance of the Principality of Antiochia, in order to protect the legitimate rights of his nephew Ruben-Raymond. Especially active negotiations took place all along the year of 1199, from which 9 letters were preserved. Mainly they concern the problem of Antiochia and confessional issues between Armenians and the Rome, but at the same time the letters contain valuable information on the involvement of moslem states of the Middle East (Seljuk sultanate of Iconium and Ayyubid sultanate of Aleppo) in that conflict. It comes clear from the letters that the rival of the Cilician Armenia in the issue of Antiochia was the County of Tripoli, which tried to cooperate with the moslem states of the region. Based on the content of these letters we come to a conclusion that Levon I, in order to ensure the support of the Pope of Rome, tried to convince him that the Armenian kingdom of Cilicia is the main and safe power fighting the moslem states of the region and capable to liberate Jerusalem.

ԱՐԳԻՇՏԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՏԱՐՈՆ ԳԱՎԱՌԻ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ¹ (VIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – IX Դ. ՄԿԻԶԲ)

Մամիկոնյան նախարարական տոհմի ձակատագրում վճռորոշ դեր խաղաց 774-775 թթ. համաժողովրդական ապստամբությունը: 775 թ. ապրիլի 24-ին տեղի ունեցած Արձնիի նշանավոր ձակատամարտում անհավասար մարտում ընկան ապստամբության ղեկավար Մուշեղ Մամիկոնյանը, Մամիկոնեից տեր Սամուելը, սպարապետ Սմբատ Բագրատունին և մի շարք այլ նախարարներ²: Համաժողովրդական ապստամբությունը պարտվեց արաբների գերազանցող ուժի և նրանց շահերը սպասարկող մի շարք նախարարների ջանքերով: Փորձելով փրկվել արաբների հետապնդումից՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներն ապաստանեցին հարավային Հայաստանի ապստամբությունը զլխավորող Համազասպ Արծրունու մոտ՝ բնականաբար ապահով զգալով իրենց երեկվա դաշնակցի շրջապատում և տուրք տալով Մամիկոնյանների ու

¹ Տարոն գավառի տեղագրության, սահմանների և այլ հարցերի մասին մանրամասն տե՛ս Սարգիսեան Ն., Տեղագրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 225-237, Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները պատմական եւ տեղագրական հետազոտություն, մաս առաջին, Վիեննա, 1896, էջ 47-57, Երեւան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Երեւան, 1963, էջ 86 և կից քարտեզը, Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երեւան, 1968, էջ 165-168, Գրիգորյան Գ., Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երեւան, 1983, էջ 19-55, Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երեւան, 2001, էջ 225—228 և կից քարտեզը, Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Երեւան, 2011, էջ 92-107 և կից քարտեզը:

² Պատմություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց (այսուհետև՝ Ղևոնդ), Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 150-151, Баладзори, Книга завоевания стран, текст и перевод. П. Жузе, Баку, 1927, с. 20, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, «Արաբական աղբյուրներ», Գ, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի (այսուհետև՝ Արաբ մատենագիրներ), Երեւան, 2005, էջ 281, 500:

Արծրունիների միջև ապստամբության շրջանում ձևավորված համագործակցությանը³:

Ապստամբությունից հետո մի կարճ ժամանակահատվածում Հայաստանում հարաբերական խաղաղություն տիրեց: Սակայն խալիֆ Հարուն ալ-Ռաշիդի կառավարման օրոք (786-809 թթ.) հայատակ ժողովուրդների մասնավորապես հայերի վիճակը նորից ծանրացավ⁴: Արաբները, որ չէին հաշտվել նոր ավարտված ապստամբության ժամանակ իրենց կրած կորուստների հետ, պահը հարմար համարեցին ապստամբների կենդանի մնացած ղեկավարներից վրեժ լուծելու համար: Արմինիա վարչական շրջանում նոր ոստիկան նշանակված Խուզայամ-իբն Խազիմին (786-787թթ.)⁵ ժամանելով Դվին՝ նրանց կանչեց իր մոտ: Ոստիկանին ներկայացած Համազասպ և Սահակ Արծրունիները չուրացան հավատը և մահապատժի ենթարկվեցին⁶: Հետագոտողները, ելնելով սկզբնաղբյուրների քննությունից, պարզել են, որ Արծրունի եղբայրները մահապատժի են ենթարկվել 786 թ.⁷: Առաջ անցնելով՝ նշենք, որ Արծրունի եղբայրների նահատակության թվականը և Մամիկոնյան իշխանազունների ողբերգական մահը կատարվել է նույն ժամանակահատվածում, գուցե և նույն թվականին: Խուզայամ ոստիկանին դուր գալու համար Արծրունի եղբայրներից կրտսե-

³ Հարությունյան Բ., Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2016, էջ 123:

⁴ Ghazarian M., Armenien unter der arabischer Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Malburg, 1903, s. 65-68. Тер-Гевондян А., Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, с. 113-118.

⁵ Արաբ մատենագիրներ, էջ 500, Նալբանդյան Հ., Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում (7-րդ դարի վերջից մինչև Աշոտ Ա.-ի գահակալությունը), Տեղեկագիր, (հաս. գիտ.), 1956, թիվ 8, էջ 114, Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արմենիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը, Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 390:

⁶ Ղևոնդ, էջ 162, Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 417, Վարդանյան Վ., Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2002, էջ 63, Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 123:

⁷ Աղոնց Ն., Երկեր, պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006, էջ 457, Վարդանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 63: Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 123-124:

րը՝ Մերուժանը, ոչ միայն հավատարաց եղավ, այլև, ոտնահարելով հյուրենկալության կանոնները, սպանել տվեց Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներին. «որպես թե ի պատճառս հօրն նոցա եղև աղետն մեծ»⁸: Վստահաբար պնդելի է, որ քանի դեռ Մերուժանի սվազ եղբայրները կենդանի էին, հավատարաց դավաճանը չէր կարողանա նման քստմենլի ոճիր գործել: Հարց է ծագում, թե Տարոն գավառը դրանից հետո մինչև երբ էր պատկանում Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքին: Ուսումնասիրողների տեսակետներն այս հարցում տարամիտ են: Նրանց մեծ մասը Մուշեղ Մամիկոնյանի որդիների մահվամբ համարում է, որ Տարոնն այլևս չի պատկանել Մամիկոնյաններին: Ժ. Լորանս անգամ կարծիք է հայտնել, որ Տարոնը Բագրատունիներին է անցել 747-750 թթ. ապստամբությունից հետո⁹: Սակայն Գ. Գրիգորյանը ֆրանսիացի հետազատողի տեսակետը լուրջ փաստարկներով հերքել է¹⁰: Նա մանրակրկիտ քննությամբ եզրակացրել է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանն արաբ հարկահավաքների սպանությունից հետո Արտազես է գաղթել Տարոնից, հետևաբար այն VIII դ. կեսին Բագրատունիներին չէր կարող անցած լինել¹¹: Հավելենք, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի կենդանության օրոք ոչ միայն Բագրատունիները, այլև արաբները չէին կարող ոտնձգություն կատարել նրանց տիրույթների նկատմամբ:

Գեղամանացի հայազետ Յ. Մարկվարտի կարծիքով Տարոն գավառը նախ պատկանել է Մամիկոնյաններին, ապա արաբներին (այսինքն Ջահապին -Ա. Վ.) իսկ Բագրատունիներին է անցել 820-

⁸ «Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ), Վենետիկ, 1862, էջ 76: Մերուժան Արծրունի սպանվեց Դավիթ Մամիկոնյանի կողմից («Մովսէսը Հայկականք», ԺԲ, Վենետիկ, 1854, էջ 68):

⁹ Laurent J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919, p. 93. Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 42:

¹⁰ Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 42-45:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 45:

ական թվականներին¹²: Ինչպես կոտեսներ ստորև, Տարոնն արաբներին՝ մասնավորապես Ջահապյաններին ընդհանրապես չի պատկանել: Լեոն, հետևելով Յ. Մարկվարտին, Տարոնի անցումը Բագրատունիներին փաստում է IX դ. երկրորդ տասնամյակով¹³: Ս. Երեմյանը հպանցիկ անդրադառնալով հարցին կարծում է, որ Տարոնը մինչև IX դարը Մամիկոնյան նախարարական տան հայրենիքն էր¹⁴: Գ. Գրիգորյանը նշում է. «Տարոնը Բագրատունիներին է անցել VIII դարի վերջերին կամ IX դարի սկզբներին, մինչև 804 թ., մինչև խալիֆայության կողմից Աշոտ Մսակերին հայոց իշխան ճանաչելը»¹⁵: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գրում է. «Աշոտ Մսակերը մոր կողմից լինելով Մամիկոնյան, ժառանգական իրավունքի հիման վրա տիրացավ Տարոնին... կալվածքներին (Տայքի մեծ մասն, Տարոնին, Շիրակին, Արշարունիքին – Ա. Վ.) տիրանալուց հետո Աշոտը 804 թ. պաշտոնապես ճանաչվեց Հայոց իշխան»¹⁶: Է. Դանիելյանը Տարոնում Մամիկոնյանների իշխանության ավարտը ժամանակագրորեն համարում է IX դ. սկզբները¹⁷: Ա. Եղիազարյանը նշում է, որ «Տարոնին Բագրատունիները տիրել էին Աշոտ Մսակերի օրոք»¹⁸ Այսպիսով՝ ուսումնասիրողները Տարոնի անցումը Բագրատունի-

¹² Markwart J., Sütarménien und die Tigrisquallen, Wien, 1930, s. 294.

¹³ Լեո, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 412:

¹⁴ Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 85:

¹⁵ Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 55: Ըստ Կ. Յուզբաշյանի՝ Աշոտ Մսակերի իշխանության սկիզբը պետք է համարել ոչ թե 804 թ., այլ 802 թ. (Армянский государственный Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с. 54), 802 թվականը Աշոտի իշխանության առաջին տարի է ընդունում Ա. Եղիազարյանը (նշվ. աշխ., էջ 28, ծան. 4): Հ. Նալբանդյանի կարծիքով՝ Աշոտ Մսակերի իշխանության տարին պետք է համարել 806 թ., նշվ. աշխ., էջ 117), Ս. Մելիք-Բախշյանը նշում է 806 թ. (Հայաստանը VIII-IX դարերում, Երևան, 1968, էջ 348): Հավանական էնք համարում 806 թ.:

¹⁶ Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1984, էջ 347: Նույնի՝ Армения и Арабский халифат, с. 126.

¹⁷ Դանիելյան Է., Բագրատունիների հաստատումը Տարոնում և Արշարունիքում, ՊԲՀ, 1992, թիվ 1, էջ 123:

¹⁸ Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92:

ներին տեսնում են 785 թ.¹⁹ մինչև 820-ական թվականների միջակայքում: Վերոգրյալի հաշվառմամբ փորձենք պարզել, թե Տարոն գավառը կոնկրետ երբ է անցել Բագրատունիներին:

Արձնիի ճակատամարտից հետո շուրջ մեկ տասնամյակ, Հայաստանում համեմատաբար խաղաղություն տիրեց: Մակայն, ինչպես նշվեց, վիճակը փոխվեց Խուզայամա ոստիկանի կարճատև կառավարման ժամանակ: Արաբական իշխանությունները, տեսնելով, որ հայ նախարարները տարբեր ժամանակներում մերթ Բյուզանդիայի դրդմամբ, մերթ սեփական նախաձեռնությամբ փորձում են թոթափել իրենց լուծը, փորձեցին խորսմանկությամբ կամ բռնի ուժով վերացնել նախարարական դասին: 785 թ. Հայոց իշխան Տաճատ Անձևացին, սպարապետ Բագրատ Բագրատունին և Ներսես Կամսարականը իրենց գորագնդերով ոստիկանի հրամանով կանչվեցին Աղվանք՝ իբր թե խուզարների դեմ պայքարելու համար: Հայ իշխանները ամբողջ ամառ մնացին Քերան կոչվող դաշտավայրում. «... ի դժնդակ և յանհանդուժելի ջերմութեան տապոյ խորշակին»²⁰, ինչն էլ եղավ նրանց մահվան պատճառը: Սրանով զլիսատվեց Հայաստանի քաղաքական իշխանությունը: Հաջորդ տարի, ինչպես տեսանք, նահատակվեցին Արծրունի եղբայրները: Ժամանակն արաբների համար նպաստավոր էր և վերջիններս արագ հաշվեհարդար էին տեսնում երեկվա իրենց քաղաքական հակառակորդների նկատմամբ: Նույն՝ 786 թ. արաբների դրդմամբ մոթթապաշտ դավաճան Մերուժան Արծրունին սպանեց գորավար Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներին²¹: Հայաստանի քաղաքական կյանքում Մամիկոնյանների ազդեցության թուլացու-

¹⁹ Գավառը մինչև 785 թ. համարվում էր «Տարոն աշխարհի Մամիկոնից» (Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 158):

²⁰ Ղևոնդ, էջ 161:

²¹ Վարդան վարդապետ, էջ 76:

մը հանգեցրեց նրան, որ հարավ-արևմտյան Հայաստանի գավառներում մնացին միայն մանր իշխանական տներ: Ինչպես ճիշտ նշել է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, նրանք «Ի վիճակի չէին ընդիմանալու որևէ ներխուժման, ուստի ճանապարհը բաց էր արաբ զաղթականների առաջ, որոնք ներխուժեցին Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառները»²²:

Մամիկոնյան երիտասարդ իշխանագլուխների մահն ազդակ հանդիսացավ, թե՛ հայ, և թե՛ արաբ իշխողների համար, որ նրանք փորձեն գեղքի ուժով տիրանալ այդ փառապանծ տոհմի թողած հսկայական ժառանգությանը՝ մասնավորապես Տաթևին:

Մուշեղ Մամիկոնյանի չորս աղջիկներից մեկն ամուսնացած էր Ջահապ անունով մի մահմեդականի հետ: Վարդան պատմիչը փորձում է այս ամուսնությանը տալ գործարքի կերպարանք. «... Ետ զինքն յամուսնություն Ջահապի ու մեմն իսմայելացույ՝ ի թիկունս առնելով զնա»²³: Ինչպես իրավացիորեն նշել է Ն. Ալիկյանը, այս ամուսնության պատճառը հանդիսացել է այն, որ Մամիկոնյան իշխանադուստրը, որի անունը մեզ անհայտ է, տեսնելով հայրենակիցների և իրենց երեկվա դաշնակիցների վարմունքն իր եղբայրների նկատմամբ, փորձեց արաբների օգնությամբ պաշտպանել իր հայրենական ժառանգությունը²⁴:

Մյուս կողմից էլ Մամիկոնյանների ժառանգության համար պայքարում էին սպարապետ Սմբատ Բագրատունու որդիներ Աշոտն ու Շապուհը: Վերջիններս նույն ճակատամարտում զոհված Մամուել Մամիկոնյանի թոռներն էին²⁵: Լեոն կարծում է, որ

Մամուելի կալվածքները (Տաթևը – Ա. Վ.) անցան նրա թոռներին Բագրատունյաց տոհմից, այն է՝ Աշոտին և Շապուհին²⁶: Սակայն այս տեսակետը քննություն չի բռնում, քանի որ պատմիչները չեն փաստում Տաթևը Մամուել Մամիկոնյանին պատկանելը, բայց փաստ է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը ապստամբության սկզբում Արտագես է եկել Տաթևից²⁷: Հետևաբար այն ոչ թե պատկանում էր Մամուել Մամիկոնյանին, այլ՝ Մուշեղին: Բացի այդ՝ Տաթևը չէր կարող վերը նշված հանգամանքով անցնել Բագրատունիներին այն պարզ պատճառով, որ դեռ կենդանի էր Մամուել Մամիկոնյանի եղբայրը՝ Շապուհը²⁸: Ավատատիրական իրավունքի համաձայն հենց նա էր համարվում Մամուել Մամիկոնյանի ժառանգորդը, այլ ոչ թե վերջինիս դստեր որդիները: Հետագոտողների ուշադրությունից վրիպել է այն կարևոր հանգամանքը, որ դեռ Հայաստանում իր գործունեությունն է ծավալում Դավիթ Մամիկոնյանը և նրա հեղինակությունը նախարարների շրջանում այնքան բարձր էր, որ երբ հարավային Հայաստանի ապստամբության ղեկավար Համազասպ ու Մահակ Արծրունիները մեկնում էին ոստիկանին ներկայանալու. «զվերակացություն աշխարհին և զգործ իւրեանց տային ի ձեռն Դավթի Մամիկոնեի...»²⁹: Հետևաբար վերջինս կարող էր խոչընդոտել իր տոհմի կալվածքները Բագրատունիներին կտակելու Շապուհ Մամիկոնյանի նկրտումներին³⁰ կամ Ջահապի ու Բագրատունիների հավակնություններին: Սրանից կարող ենք եզրակացնել, որ 786 թ. ոչ միայն Մամիկոնյանների մյուս կալվածքները, որոնք սփռված էին ամբողջ Հայաստանով, այլև նրանց հնագույն ոստան Տաթևը, գտնվում էին այդ տոհմի իրավասության ներքո: Կարող ենք միանշանակ փաստել, որ Դավիթ և Շապուհ

²⁶ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 412:

²⁷ Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 524, Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 45:

²⁸ Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 120:

²⁹ «Մոփերք Հայկական», էջ 65:

³⁰ Է. Դանիելյանը կարծում է, որ Բագրատունիների ժառանգական իրավունքներ Տաթևի վրա կարող էին ուժի մեջ մտնել միայն Շապուհ Մամիկոնյանի կողմից Տաթևը կամավոր հանձնելուց, կամ նրանից գրավելուց և կամ էլ նրա մահվանից հետո (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 120) և շարունակելով նշում, որ Շապուհի իշխանությունը Տաթևում ժամակազրոյեն կարող է տևած լինել մինչև IX դարի սկզբները, տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 123:

Մամիկոնյանների կենդանության օրոք Բագրատունի իշխանները չէին կարող հավակնություններ ներկայացնել նրանց կալվածքների նկատմամբ: Դրանք դրսևորվեցին մի փոքր ուշ, երբ նրանք այլևս կենդանի չէին: Թե հետագայում ինչ պատահեց Դավիթի, Շապուհի ու նրա ժառանգների հետ, պատմությունը տեղեկություններ չի պահպանել:

Երբ 785 թ. Ներսեհ Կամսարականը մահացավ, ըստ Ասողիկի Աշոտ Բագրատունին. «գանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց և զարքունիսն ի Կոզովսէ յԱրշարունիս փոխեաց»³¹: Ուսումնասիրողները չեն փորձում գտնել մոտավոր ճշտել, թե Աշոտ Բագրատունին երբ Ներսեհ Կամսարականի ժառանգներից գնեց նրանց կալվածքները³²: Դա, իհարկե, 785 թ. չէր, քանի որ այդ ժամանակ Աշոտ Բագրատունին մեծ դեր չէր խաղում Հայաստանի քաղաքական կյանքում և ինչպես վերը նշել ենք, նա արաբների կողմից Հայոց իշխանի պաշտոնում առաջ քաշվեց 806 թ.: Կարծում ենք, որ Աշոտ Մսակերը Կամսարականների Արշարունիքի մի մասին տիրել է ավելի ուշ շրջանում՝ Տարոնն իր տիրույթներին միացնելուց հետո, երբ հարկադրված բախվեց Ջահալի հետ, քանի որ վերջինս «ժառանգության իրավունքով» իր տիրապետությունն էր հաստատել Արշարունյաց գավառի Մամիկոնյաններին պատկանող մասում³³: Իսկ Ջահալյան Արշարունիքի Մամիկոնյանների կալվածքներում տեղ ու տնօրինություն կարող

էր աներ այն ժամանակ, երբ կենդանի չէին թե՛ Դավիթ և Շապուհ Մամիկոնյանները, թե՛ Մուշեղի երկու որդիները:

Վերագրյալից կարելի է եզրակացնել, որ Բագրատունիները մրցակից նախարարների՝ մասնավորապես Կամսարականների տիրույթներին տիրել են ոչ թե VIII դ. վերջին, մասնավորապես 785 թ., ինչպես ընդունված է ուսումնասիրողների մեծ մասի կողմից, այլ IX դարի սկզբներին՝ 810-813 թթ. միջակայքում, երբ Ջահալը Արշարունիքի համար պայքարում վերջնական պարտություն կրեց Աշոտ Բագրատունուց և նույն թվականին իր որդի Աբդ ալ-Մալիքի հետ գրավեց Դվինը, որտեղ էլ 813 թ. սպանվեց:

Պատմիչների կցկտուր հաղորդումները համադրելով կարող ենք եզրակացնել, որ Տարոն գավառը ամբողջ VIII դարում եղել է Մամիկոնյանների ոստանը: Գավառը նախ պատկանել է Մուշեղ Մամիկոնյանին, ապա՝ նրա որդիներին: Վերջիններիս մահվանից հետո՝ 786 թ., այն չի անցել Բագրատունիներին, ինչպես ընդունված է մասնագիտական գրականության մեջ, այլ որոշ ժամանակ ևս եղել է Մամիկոնյանների տիրույթ: Այնտեղ, ինչպես տեսանք, տիրապետել են կա՛մ Մամուլ Մամիկոնյանի եղբայր Շապուհը կա՛մ էլ Դավիթ Մամիկոնյանը, որոնց իշխանությունը տևել է մոտավորապես 786-ից մինչև IX դ. սկզբները: Նրանց մահվանից հետո է միայն գավառն անցել Բագրատունիներին: Իսկ այն Ջահալյաններին թեկուզ կարճ ժամանակով, չի պատկանել այն պարզ պատճառով, որ Վարդան պատմիչը նկարագրելով Ջահալի և Աշոտ Բագրատունու պայքարը Արշարունիքի համար, նշում է. «տունն Ջահալայ գորացեալ ի Դուին, իբրև հինգ հազարաւ կամեցան գնալ ի Տարօն, յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ...»³⁴: Պատմիչի համաձայն՝ Աշոտ Մսակերն արաբների նկատմամբ փայլուն հաղթանակ է տանում և կոտորում նրանց մեծ մասին³⁵:

³¹ «Մտեփանոսի Տարսեղցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» (այսուհետև՝ Ասողիկ), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106:

³² Ս. Կոզյանը հետևելով Լեոյին, առանց հիմնավորման գտնում է, որ Կամսարականները իրենց տիրույթները Բագրատունիներին են վաճառել 783թ. (տե՛ս Կամսարականները «Տեարք Շիրակայ և Արշարունյաց», Վիեննա, 1926, էջ 168-169): Հեղինակը հաշվի չի առնում այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ դեռ կենդանի էր Ներսեհ Կամսարականը և վերջինիս մահից՝ 785 թ. հետո նրա ժառանգները վաճառեցին իրենց տիրույթները:

³³ Արշարունիք գավառի մի մասը՝ Արտագերս ամրոցով պատկանում էր Մամիկոնյաններին (Ղևոնդ, էջ 139, Վարդան վարդապետ, էջ 76, 83), Հմմտ. Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 53, Եղիազարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 84:

³⁴ Վարդան վարդապետ, էջ 78:

³⁵ Նույն տեղում:

К ВОПРОСУ О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ КАНТОН ТАРОНА
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА VIII ВЕКА – НАЧАЛО IX ВЕКА)

РЕЗЮМЕ

Антиарабское общенациональное восстание 774 - 775 гг. сыграло решающую роль в судьбе нахарарского рода Мамиконянов. Короткое время после этого и Багратиды, и арабы боролись за владения Мамиконянов, особенно за Тарон. Детальное исследование показывает, что кантон Тарона был передан Багратидам не в конце VIII, а в начале IX века, в частности — в период между 806-810 годами.

ARGISHTI VARDANYAN

THE ISSUE OF THE BELONGING OF TARON CANTON IN THE
SECOND HALF OF THE VIII C. AND AT THE BEGINNING OF
THE IX C.

SUMMARY

As it is known, the anti-Arab nationwide rebellion of 774 - 775 played a decisive role in the fate of the Mamikonyan ministerial clan. After a short while both the Bagratuni and Arabs fought for the estates of the Mamikonyan, particularly for Taron. Our detailed study indicates that the canton of Taron was given to the Bagratuni not at the end of the VIII c., but at the beginning of the IX c., particularly in the period between 806 - 810.

Վարդան վարդապետի վերը նշված հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ Տարոնն արդեն գտնվում էր Բագրատունիների տիրակալության տակ և որ Աշոտն այն ստացել էր ոչ թե Ջահապին հաղթելու շնորհիվ, այլ Շապուհ և Դավիթ Մամիկոնյանների մահից հետո՝ գուցե դառնալով նրանց ժառանգորդը, քանի որ Շապուհի եղբոր թոռն էր: Իսկ Ջահապի դեմ պայքարում վճռվում էր Մամիկոնյանների մյուս տիրույթների՝ մասնավորապես Արշարունիքի այն մասի ճակատագիրը, որը պատկանել էր նրանց, ինչին կարճ ժամանակով տիրապետել էր Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ ամուսնացած Ջահապը: Պարտության մատնելով վերջինիս՝ Աշոտ Բագրատունին գրավեց ամբողջ Արշարունիքը և ձեռնամուխ եղավ հայկական հողերի միավորմանը՝ ինչը պետք է մի քանի տասնամյակ անց հանգեցներ Բագրատունյաց արքայատոհմի հաստատմանը:

Այսպիսով՝ Աշոտ Բագրատունին Տարոնին պետք է տիրացած լինի IX դ. ստացին տասնամյակում, 806 թ., այն է՝ Հայոց իշխան հռչակվելուց հետո, մինչև 810 թ. ընկած ժամանակահատվածում, նախքան Ջահապի դեմ Արշարունիքի համար պայքարը: Բագրատունիները Տարոնին տիրեցին ժառանգաբար, թե բռնի ուժով, սկզբնաղբյուրների սակավախոսության պատճառով այսօր չենք կարող ասել: Նրանք 810-813 թթ. միջակայքում գնեցին Արշարունիքի Կամսարականների տիրույթները³⁶, ապա նույն ժամանակ Ջահապին հաղթելուց հետո, տիրացան գավառի Մամիկոնյանների կալվածքներին: Գրավելով Տայքի մեծ մասը, Շիրակը, Աշոցքը³⁷ և Տարոնը՝ Աշոտ Բագրատունին, որպես Հայոց իշխան և Հայաստանի մեծագույն մասի հողատեր³⁸, սկսեց մեծ դեր խաղալ երկրի քաղաքական կյանքում:

³⁶ Ասողիկ, էջ 106:

³⁷ Վարդան վարդապետ, էջ 76:

³⁸ Պետք է նշել, որ Բագրատունիներին այդ ժամանակ չհաջողվեց տիրանալ Մամիկոնյանների բոլոր տիրույթներին: Դեռևս վերջիններիս տիրապետության տակ էին Բագրևանդը և մի շարք այլ շրջաններ (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն,

Պատմություն տան Արծրունեաց, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, Վ. Վարդանյանը, Երևան, 1985, էջ 302, Վարդան վարդապետ, էջ 81):

ԽԱՆՆ ԱՍՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IX-XI ԴԴ.)

Բագրատունիների կողմից Հայաստանի պետականության վերականգնումը նրանց ներքին և արտաքին ճկուն ու հետադարձ քաղաքականության արդյունք էր: Դրա դրսևորումներից է ժամանակի հզոր իշխանական տներ Արծրունիների և Սյունիների հետ, սերտ հարաբերություններ ունենալու նպատակով, խնամիական կապերի հաստատումը:

Հայկական աղբյուրները փաստում են, որ ոչ միայն Բագրատունիների, այլև որոշ հայ իշխանական տների խնամիական կապերը միայն հայկական միջավայրով չէ, որ սահմանափակվում էին: Երբեմն հետապնդելով փոխշահավետ քաղաքական շահեր՝ դրանք հաճախ դուրս էին գալիս նաև Արաբական խալիֆայության շրջանականեր:

Քննվող խնդրի տեսանկյունից հատկապես հետաքրքրական են ինչպես խառն ամուսնությունների կանոնական-իրավական կարգավորումները, շարժառիթները, հանգամանքներն ու հետևանքները, Հայոց եկեղեցու վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ, այնպես էլ՝ միջնադարյան իրականության ուսումնասիրությունը, ինչը շատ հաճախ կարող էր հակադրվել ինչպես գործող կանոնական-իրավական համակարգին, այնպես էլ՝ Հայոց եկեղեցու վերաբերմունքին:

V դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ միջնադարյան Հայաստանում ամուսնությունն ամրագրվում էր եկեղեցում՝ քահանայի կողմ

մից կատարվող օրհնությամբ (պսակով): Դա է վկայում Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի (444 թ.) ընդունած Գ կանոնը¹:

Խնդրո առարկա հարցի քննության առումով հետաքրքրական է նախքան այդ Լավոդիկեի եկեղեցական ժողովի (365 թ.) ընդունած հետևյալ կանոնը, որն ընդգրկվել է «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի մեջ. «Չէ մարդ որ յնք յեկեղեցոյ մերոյ են ի պէսպէս եւ ի ցովի հարսանիս այլազգեաց մերձեցուցանել զուստերս եւ զղստերս, կին տալ նոցա կամ կին առնուլ ի նոցանէ»²:

Ի հավելումն սրա՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում կարդում ենք. «Դատաստան ըստ կամաց կանոնաց այս լիցի այնպիսեացն. զի թէ ի հեթանոս այլազգիս տան, եւ զրկին ի հաղորդութենէ, զրկեսցին, տուողոքն ի հաղորդութենէ իւրեանց, եւ եթէ ի հերձուածողս, յորոց մէք ոչ հաղորդիմք, զդատաստան խղճին ծնողքն, որք ընդ նոսա ամուսնացուցին, հատուցեն»³: Ինչպես տեսնում ենք, թեպետ Մխիթար Գոշի պնդմամբ օտարազգիների հետ խնամիական հարաբերությունները որևէ կանոնով չէին կարգավորվում, այդուհանդերձ, դեռևս Լավոդիկեի ժողովի ընդունած կանոնն այլազգիների հետ խնամիական կապերի հաստատումը համարում է. «Չէ արժան առ ամենայն այլազգիս խնամութիւն առնել կամ առ հերձուածողս, բայց եթէ յանձն առնուցուն հաւատալ ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցի»⁴:

Այս հարցին անդրադարձած Սմբատ Գունդստաբլն իր հերթին գրել է. «Չկայ հրաման յաւրինաց, որ կարէ ի կարգաւորաց եկեղեցոյ ընդ թերահաւատ կամ ընդ այլազգի մարդոյ խնամութիւն այնել՝ ոչ ունենալ հարս եւ ոչ տալ՝ եւ թէ այնէ չլինի ընդունած, եւ

¹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 432 (այսուհետև՝ Կանոնագիրք Հայոց):

² Նույն տեղում, էջ 231, տե՛ս նաև՝ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 99:

³ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 99:

⁴ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 236:

ոչ թողու եպիսկոպոսն, որ լինի՝ եւ տուգնվին մեծ տուգանաւք ի-րանաւք, թէ այնք»⁵:

Վերոշարադրյալից հետևում է, որ եթե Լավոդիկեի եկեղեցա-կան ժողովի ընդունած կանոնը դատապարտում է օտարազգիներ-ի հետ ամուսնությունը, ապա Մխիթար Գոշն այն թողնում էր ծնողների խղճին և ակնկալում, որ նրանք պետք է հատուցեն կա-տարվածի համար: Ինչ վերաբերում է Սմբատ Գունդստաբլին, ապա նա ոչ միայն դատապարտում էր խառն ամուսնությունները, այլև պատիժ էր նախատեսում պսակ կատարած եպիսկոպոսի համար: Այն առավել մեղմ էր քան մերձավորներին պսակելու դեպքում նախատեսված պատիժը: Եթե խառն ամուսնությունների դեպքում նախատեսում էր խոշոր չափի տուգանք, ապա Շահալի-վանի եկեղեցական ժողովի ընդունած ԺԳ կանոնը մերձավորնե-րին պսակելու պարագայում նախատեսում էր պատժել հոգևորա-կանին. «... եւ ի կարգէ պաշտանէից հեռացեալ եղիցի»⁶: Վերը թվարկված կանոնները, թեպետ որևէ կերպ չէին սահմանում, կար-գավորում խառն ամուսնությունները, սակայն ակնհայտ է, որ կա-նոնական իրավունքում դրանք դիտվում են անցանկալի, մերժելի, դատապարտելի և արգելված երևույթներ:

Կանոնական իրավունքի տեսանկյունից դատապարտելի իրողությունը՝ արաբի և առհասարակ մահմեդականի հետ խառն ամուսնությունը, չէր կարող ենթադրել նաև Հայոց եկեղեցու ծիսա-կարգով պսակի կատարումը, քանի որ կանոնական իրավունքն այլազգիներին համարում էր անարժան՝ Հայոց եկեղեցի մտնել⁷:

Միջնադարյան Հայաստանում հասարակական հարաբե-րությունները կարգավորվում էին ոչ միայն կանոնական իրավուն-

⁵ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, հավաքական տեքստը, ռուսերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գալստյանի, Երևան, 1958, էջ 30:

⁶ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 448:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 229:

քի սահմանած կանոններով, այլ նաև արքաների հրամաններով, որոնք ակնհայտ օրենքի ուժ ունեին: Դրանցից հետաքրքրական է Հայոց Աբաս թագավորի (928-953) այսպես կոչված «թագաւորա-սաստ պայմանը» (հրովարտակը), որով արգելվում էր անգամ հու-նադավան եկեղեցու հետևորդների հետ ամուսնությունները. «Եւ նոյն ժամայն զհրաման թագաւորասաստ պայմանին դնէր, զի մի՛ որ իշխեսցէ ամուսնանալ ընդ երկաբնակսն, եւ աւագակացն զզլիսատմանն տայր վճիռ, և եկեղեցեաց զշինութեան տայր զհրա-մանն»⁸:

Ամուսնացողների՝ միևնույն կրոնին և եկեղեցուն պատկա-նելու խնդիրը կարևոր էր անգամ նրանց նշանօրհներթի կամ նշա-նադրության ժամանակ⁹:

Այդուհանդերձ, հայկական աղբյուրներում պահպանված վկայությունները փաստում են մահմեդականների հետ հայերի խառն ամուսնությունների բազմաթիվ դեպքեր: Ընդ որում, եթե դրանք լրում են հասարակ բնակչության շրջանում կատարված խառն ամուսնությունների մասին, որոնք, անկասկած, ավելի մեծ թիվ են կազմել, ապա ազնվազարմ դասի ներկայացուցիչների վե-րաբերյալ պահպանվել են մի շարք արժանահավատ վկայություն-ներ: Դրանք փաստում են ինչպես նման ամուսնությունների դրդա-պատճառները, այնպես էլ՝ հետևանքները:

Խառն ամուսնություններին անդրադարձած Ա. Ադոյանը թեև նշում է, որ «Միայն հասարակական և տնտեսական առտնին շա-հերը կարող էին դրդել հայ իշխաններին ու ֆեոդալներին մերձա-մուսնական կապեր ստեղծել ոչ միայն միմյանց, այլև օտարազգի

⁸ Անանիա Մոկացի Տեառն Անանիա Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբու-թեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադ-րութիւն արտաքոյ Սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն, Մատենագիրք Հայոց, Ժ հա-տոր, Ժ դար, Երևան, 2011, էջ 259:

⁹ Տե՛ս Մխիթարյան Ա., Պսակի կարգն ըստ «Մաշտոց» ծիսական ժողովածու-ների, «Բանբեր Մատենադարանի», 2012, թիվ 19, էջ 76:

մեծամեծների միջև»¹⁰, այդուհանդերձ, կիսում է Մխիթար Գոշի անհանգստությունը. «Թե զնալով հայ մեծամեծները ոտնահարում են սուրբ Ավետարանի ու մանավանդ ազգի սովորությունները, երբ ամուսնանում են այլադավան կամ հեթանոս իշխանազարմերի հետ: Ամուսնական նման կապերը վերջիվերջո գալիս էին լիովին զրկելու հայ ֆեոդալներին ներքին անկախությունից, որի հետևանքները չէին կարող բացասաբար չազդել թեկուզ հայ ընտանեկան հաստատության վրա: Իմաստուն Գոշը լավ գիտեր, որ այս կարգի ամուսնական դաշնադրությունները ոչ միայն կայքի և ունեցվածքի հսկայական վատնումների հիմք էին ծառայում, այլև լայն դռներ էին բացում հայ մեծամեծների առջև զեխ ու շվայտ կյանքի համար»¹¹:

Այժմ տեսնենք, թե իրականում, խառն ամուսնություններն օտարների նվաճողական քաղաքականության տրամաբանական հետևանք էին, թե՞ միակողմանի կամ փոխշահավետ քաղաքական գործարք և ինչպիսի՞ հարաբերություններ կարող էին առաջացնել:

Վարդան վարդապետի վկայությունների համաձայն՝ Մուշեղ Մամիկոնյան իշխանի դստերից մեկն ամուսնացել էր արաբ Ջահապի հետ «Մուշեղայ՝ երկու որդիք և չորս դստերք... և մի ի քերց նոցա ետ զինքն յամուսնութիւն Ջահապի ումեմն իսմայելացւոյ՝ թիկունս առնելով զնա»¹²: Ջահապն իր հերթին տիրելով Արշարունիքի մի մասին «խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին»¹³: Առաջին հայացքից այս ամուսնությունը կարելի է դիտել իբրև փոխշահավետ գործարք: Եթե Մուշեղի դուստրն արաբ

ամուսնու միջոցով փորձում էր հայրական կալվածքները պաշտպանել հավանական ռոնձգություններից, ապա Ջահապը, իր հերթին, կնոջ միջոցով, դրանց լիովին տիրելու նպատակ էր հետապնդում:

Այստեղ հետաքրքրական են Ջահապի հավակնությունները՝ կնոջ հողերին տիրելը: Ինչու՞ է պատմիչն այս հանգամանքը շեշտում կամ կարևորում: Նա հիշատակում է Մուշեղի դստեր և Ջահապի ամուսնությունը Մուշեղ Մամիկոնյանի մահվանից հետո¹⁴: Այս պարագայում, կարելի է ենթադրել, որ Ջահապը կարող էր նրա տիրույթներին տիրել հեշտությամբ և անարգել, քանզի Մամիկոնյանները 774-775 թթ. ապստամբություններից հետո դուրս էին եկել քաղաքական ասպարեզից և այլևս վտանգ ներկայացնել չէին կարող: Այս խնդիրն աղերսվում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու մի վկայությանը, որի համաձայն՝ կնոջ միջոցով նրա տոհմի հողերի մի մասին տիրել էր Սևադան. «Բսկ Սևադայ ոմն անուն ի Պարսիկ տոհմէ, - որ առեալ էր իւր կին զԱրուսեակ ի Բագրատունի տանէ և ՚ի ձեռն այնորիկ զյոլով մասն երկրիս բռնակալեալ սեպհականաբար իմն տիրէր»¹⁵: Սևադայի վերաբերյալ պատմիչի վկայությունները վերաբերում են Դավիթ Բ Կակաղեցի կաթողիկոսի աթոռակալման շրջանին (806-833):

Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր ու Ջահապի և Սևադայի ու Արուսյակ Բագրատունու ամուսնության վերաբերյալ Վարդան Վարդապետի ու Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունների քննությունից հետևում է, որ Ջահապը նույն Սևադան է: Ջահապ-Սևադան ամուսնացել էր Արուսյակ Բագրատունու հետ: Սույն դեպքերը տեղի էին ունեցել IX դարի սկզբին¹⁶:

¹⁰ Ադոյան Ա., Հայկական ամուսնա-ընտանեկան հարաբերությունները միջնադարյան օրենքներում, ՊԲՀ, 1965, թիվ 3, էջ 64:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ), Վենետիկ, 1862, էջ 76:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), Թիֆլիս, 1912, էջ 113:

¹⁶ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Գրիգորյան Մ., IX դարասկզբի Արշարունիքի տերերի հարցի շուրջ, ԲԵՀ, 2011, թիվ 1, էջ 26-32:

Տվյալ դեպքում մեզ համար առանձնակի հետաքրքրական է կնոջ միջոցով նրա հայրական հողերին տիրելու պարագան:

Միջնադարյան Հայաստանում կանանց սեփականության մասին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել¹⁷: Ազնվազարմ դասի կանայք ունեին ինչպես անշարժ, այնպես էլ շարժական սեփականություն: Անշարժ սեփականության մաս էին կազմում նաև հողատարածքները՝ գյուղերը, ագարակները, այգիները և այլն: Դրանք ձեռք էին բերվում ինչպես իբրև ժառանգություն կամ օժիտ ստանալու միջոցով, այնպես էլ իրենց մերձավորների (հիմնականում ամուսինների) նվիրատվության շնորհիվ¹⁸: Երբեմն հանդիպում էին նաև ինքնուրույն գործարքների կնքման միջոցով անշարժ սեփականության ձեռքբերման դեպքեր¹⁹:

Նշված ժամանակաշրջանում՝ IX դարի սկզբին, Բագրատունի իշխանական տոհմի ներկայացուցիչները երկրում ունեին լուրջ քաղաքական կշիռ և արաբների նվաճողական ձգտումները հանդիպում էին նրանց համար դիմադրությանը: Այս էր պատճառը, որ արաբները հաջողության հասնելու համար օգտագործում էին նաև հայ իշխանուհիների հետ խառն ամուսնությունները: Ավելին, նրանք դրանով հետապնդում էին առավել հեռահար նպատակներ՝ իրավական հիմքերի վրա դնել հայկական հողերի նկատմամբ իրենց իրավունքները:

Փաստորեն Ջահապ-Սևադայի այս հավակնություններն են արտացոլված պատմիչների վկայություններում: Հատկապես, որ IX դարի առաջին կեսին Արաբական խալիֆայությունը վերստին

ճանաչել էր հայ նախարարների հողատիրական ժառանգական իրավունքները²⁰ և հայրական տիրույթների նկատմամբ այդպիսի իրավունքներ կարող էին ունենալ նաև կանայք:

Այս միտումը որոշ չափով նկատելի է նաև Սյունիքի իշխան Վասակի դստեր և պարսիկ Բաբեկի (վերջինս Ատրպատականում ծավալված խուտամյան շարժման առաջնորդն էր – Մ. Գ.) ամուսնության պարագայում: Վասակի մահվանից անմիջապես հետո նրա դստերը կնության է առնում Բաբեկը և դրա շնորհիվ աներոջ տիրույթներն առնում իր իշխանության տակ²¹: Այստեղ ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Բաբեկը միայն Վասակի մահվանից հետո է ամուսնանում նրա դստեր հետ: Հետևաբար Վասակը կենդանության օրոք գուցե թույլ չտար այս միությունը, կամ Բաբեկը թերևս այս ամուսնությամբ իրավական հիմքերի վրա դրեց Վասակի տիրույթներին տիրանալը:

Հայկական հողերի նկատմամբ իրենց իրավունքները, օրինականացնելուց զատ, խառն ամուսնությունների հետևանքով արաբների ու հայ ազնվականների միջև նկատվեցին նաև մի շարք այլ հարաբերություններ:

Այս առումով ուշադրության են արժանի Հայոց իշխան (826-851) Բագարատ Բագրատունու քրոջ և Բաղեշի ամիր Մուսա իբն Ջուրաբայի, Արուսյակ Բագրատունու և Սևադա-Ջահապի ինչպես նաև Սմբատ I-ի (890-914) եղբոր՝ Շապուհի, դստեր և Ատրպատականի Սաջյան ամիր Աֆշինի ամուսնությունները:

¹⁷ Տե՛ս Պատմություն նահանգին Սիսական արաբեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց (այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան), Թիֆլիս, 1910, էջ 174-175, 229-230, 291, տե՛ս նաև՝ Ալիշան Դ., Շիրակ. Տեղագրություն-պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 113 և այլն:

¹⁸ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 218-219:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 174-175:

²⁰ Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները VII-IX դարերում ըստ խալիֆայության պայմանագրերի, «Հողվածների ժողովածու», Երևան, 2003, էջ 297:

²¹ Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 326, Ստեփանոս Օրբելյան էջ 158:

Խառն ամուսնություններով պայմանավորված, հայ կանայք, հարկ եղած դեպքում, միջամտում էին երկրի ներքին գործերին՝ նպատակ ունենալով պաշտպանել իրենց ամուսինների շահերը:

Այսպես, օրինակ, Հայոց իշխան Բագրատ Բագրատունին քրոջը կնության էր տվել Արզնի և Բաղեշի ամիր Մուսա իբն Ջուրարային²²: Մակայն դա չխանգարեց, որ վերջինս գործով ներխուժի աներորդուն պատկանող Տարոն: Աշոտ Բագրատունին օգնության կանչեց Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունուն: Նրանք միացյալ բանակով Մշո դաշտում ջախջախեցին Մուսա իբն Ջուրարայի զորքին, որի մնացորդներն ամրացան Բաղեշի բերդում: Նրանք գլխովին կոչնչացվեին, եթե Բագրատի քրոջ աղերսանքների շնորհիվ չներվեին²³:

Արուսյակ Բագրատունու և Ջահապ-Սևադայի ամուսնությունը հետաքրքրական է նաև խնամիական համագործակցության առումով: Արմինիայի արաբ կառավարիչ Խալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանիի դեմ ապստամբած Ջահապ-Սևադայի համախոհների թվում պատմիչը հիշատակում է նաև Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունուն, Սյունյաց գահերեց իշխան Սահակին և այլոց²⁴: Այսինքն, ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը կամ ընդհանուր վտանգը միավորել էր հայ իշխաններին ու Սևադա-Ջահապին: Ասվածը փաստվում է նաև պատմիչի մեկ այլ վկայությամբ, որի համաձայն Խալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանին Հայոց կաթողիկոս Դավիթ Վալադեցուն (806-833) իբրև պատվիրակ, ուղարկում է Ջահապ-Սևա-

դայի, Սմբատ սպարապետի և Սյունյաց գահերեց իշխան Սահակի մոտ: Չնայած Ջահապ-Սևադան ամուսնացել էր Արուսյակ Բագրատունու հետ և կնոջ միջոցով տիրել հայկական հողերին, այդուհանդերձ նա չէր ստվերում հայ իշխանների հեղինակությունը: Հայոց սպարապետը և Սյունիքի տերերը չէին կորցրել իրենց հեղինակությունը: Հենց սրանով կարելի է պատճառաբանել Խալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանի՝ կաթողիկոսին նրանց երեքի մոտ ուղարկելը:

Սմբատ I- ի և Ատրպատականի կառավարիչ Աֆշինի միջև կնքված դաշինքի չխախտման երաշխիքներից մեկն էլ Աֆշինի և Հայոց արքայի եղբոր դստեր ամուսնությունն էր²⁵:

Թվարկված երեք ամուսնությունները, ունենալով բացառապես քաղաքական շարժառիթներ, առաջացրեցին տարբեր հարաբերություններ. օտարազգի ամուսնու քաղաքական շահերի պաշտպանություն, խնամիական համագործակցություն և հաշտության պահպանման երաշխիք:

Խառն ամուսնություններից ծնված զավակներից որոշները, մահմեդական հայր ունենալով հանդերձ, հարել են քրիստոնեությանը: Մուսա իբն Ջուրարայի մահվանից հետո նրա որդին՝ Ադանիքի տեր Աբու-լ-Մադրան, որը Բագրատ Բագրատունու քրոջ որդին էր, փեսայացել էր Արծրունիներին և ծածուկ քրիստոնյա դարձել²⁶: Նրա ամուսնությունը ևս քաղաքական ենթատեքստ ուներ: Բացի այն, որ Աբու-լ-Մադրան, Արծրունյաց տոհմից կին առնելուց հետո վերադարձել էր իր հայկական արմատներին, այլև Շայբանիների վերահաս սպառնալիքների պարագայում կարող էր ապավինել Արծրունիների աջակցությանը²⁷:

²² Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (այսուհետև՝ Թովմա Արծրունի և Անանուն), Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան 2006, էջ 125, Տաբարի, Արաբացի մատենագիրներ Հայաստանի մասին, հաւաքեց և թարգմանեց Բ. Խալաթեանց, Վենետիկ, 1919, էջ 97:

²³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 125:

²⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 113-114:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում էջ 180:

²⁶ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 59:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Նույնը չենք կարող պնդել Անիի ամիր Մանուչեի և «ի տանէ Բագրատունի...»²⁸ Կատայի ամուսնությունից ծնված Աբու-լ-Ասվարի պարագայում: Նա խիստ թշնամաբար էր տրամադրված հայերի ու քրիստոնեության նկատմամբ և անգամ հանել է Անիի մայր տաճարի խաչը²⁹: Փոխարենը նրա որդիներից մեկը, պատանի հասակում իմանալով, որ իր տատը՝ Կատան, «ի տանէ Բագրատունի՝ քրիստոնեայ էր», քրիստոնեություն է ընդունում³⁰:

IX-XI դդ. խառն ամուսնություններն այսքանով չեն սահմանափակվում: Կարելի է հանդիպել նաև այլ ազգի ներկայացուցիչների հետ խառն ամուսնությունների բազմաթիվ դեպքերի:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերը նշյալը, կարելի է եզրակացնել, որ IX-XI դդ. միջնադարյան կանոնական իրավունքում խառն ամուսնություններն որակվում էին իբրև անցանկալի, մերժելի և դատապարտելի երևույթներ, որոնք որևէ կերպ չէին սահմանվում և կարգավորում: Հայոց առաքելական եկեղեցու կողմից ևս խառն ամուսնությունները մերժելի էին, եկեղեցու ծիսակարգով պսակը՝ բացառելի:

Այդուհանդերձ այլ էր միջնադարյան իրականությունը: Նշված ժամանակաշրջանում միջնադարյան Հայաստանում խառն ամուսնությունները տարածված երևույթ էին, ժամանակի հրամայական, փոխշահավետ գործարք կամ հողատիրական իրավունքներն իրավական հիմքերի վրա դնելու միջոց:

²⁸ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 123:

²⁹ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երևան, 1934, էջ 218:

³⁰ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 123:

СМЕШАННЫЕ БРАКИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ (IX-XI ВВ.)

РЕЗЮМЕ

В средневековом каноническом праве IX-XI веков смешанные браки считались нецелесообразным, отвергнутым и порицаемым явлением. Армянская апостольская церковь также имела свое подчеркнуто отрицательное отношение к смешанным бракам. Духовная организация отвергала их, а церковный обряд исключал такое бракосочетание. Тем не менее, средневековая реальность была иной. В обозначенный период смешанные браки были обычным явлением, необходимостью, средством узаконить права на землю или взаимовыгодной сделкой.

MIXED MARRIAGES IN MEDIEVAL ARMENIA (IX-XI CC.)

SUMMARY

Mixed marriages were qualified as an inexpedient, rejected and damnable phenomenon by the Canon Law of the IX-XI cc. in medieval Armenia. The Armenian Apostolic Church also had its accented negative attitude towards mixed marriages. The spiritual organization rejected them and the church ritual excluded such a marriage. However, the medieval reality was different. Mixed marriages were an ordinary phenomenon in the specified period, an imperative, a means to inherit landowner's right or they were mutually beneficial deals.

ԲՈՒՆԱԳԱՂԹԵՐՆ ՈՒ ԱՐՏԱԳԱՂԹԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻՑ
ԹՈՒՐԹ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(1512-1639 թթ.)

Կարսի նահանգն Օսմանյան կայսրության գերիշխանության տակ հայտնված հայկական այն տարածքներից էր, որտեղ հայկական տարրը բավականին երկար ժամանակ բնակչության մեծամասնությունն էր: Ինչպես հայկական մյուս նահանգների, այնպես էլ Կարսի էթնոժողովրդագրական պատկերը լուրջ փոփոխությունների ենթարկվեց XI դ. կեսերից՝ Անիի (1045 թ.) և Կարսի (1065 թ.) Բագրատունյաց թագավորությունների անկումից հետո: Հայաստանում հաջորդաբար հաստատված բյուզանդական, թյուրք-սելջուկյան, մոնղոլական, թուրքմենական, օսմանյան և Սեֆյանների տիրապետությունները խիստ բացասաբար անդրադարձան նրա էթնոժողովրդագրական վիճակի վրա: Կարսի էթնոժողովրդագրական պատկերը զգալի փոփոխությունների ենթարկվեց հատկապես թուրք-իրանական տևական պատերազմների հետևանքով¹:

1551-1553 թթ. պատերազմական գործողությունների ոլորտ ներգրավվեց նաև Կարսի շրջանը: Այստեղ Սեֆյան շահ Թահմասպ I-ի (1524-1576) որդի Միրզա-Իսմայիլը «կրկնեց նույն բռնությունները և չարագործությունները, որոնք կատարել էին ղզլաշները (Սեֆյանների գործերը – Հ.Մ.) Մուշում և Ախլաթում»²:

¹ Տե՛ս Նաջարյան Հ.Խ., XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարագրությունը, Երևան, 1959, նույնի թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961, Զուլայյան Մ.Կ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, 1980:

² Զուլայյան Մ. Կ, նշվ. աշխ., էջ 43: Իբրահիմ Փեչևու վկայությամբ՝ շահը 1548 թ. ի վիճակի չլինելով դիմադրել օսմանյան բանակին, սկսեց կողոպտել Արծկերի,

Գրիչներից մեկի վկայությամբ՝ շահը զորք հավաքելով «դիմեաց զազանաբար ի վերայ ազգիս քրիստոնեից և բազում ոճիրս գործեաց զի հանին զվաղակաւոր սուրն պատենից իւրեանց և դիմեցին առհասարակ ուր և հասին և բազումս սրախողխողեցին»³: Ասպատակություններից անմասն չմնաց նաև Կարսի նահանգի Կաղզվանի գավառը: Ղզլաշները զորքի անցած կամ գրավված տարածքներում այնպիսի անտանելի վիճակ ստեղծեցին, որ մարդիկ ստիպված սկսեցին լքել իրենց բնակավայրերը:

Ի պատասխան ղզլաշների՝ Արևմտյան Հայաստանում կատարած ասպատակության, թուրքերը 1554 թ. ավերեցին Արևելյան Հայաստանի մեծ մասը: Շահ Թահմասպի խնդրանքով սկսված բանակցություններից հետո՝ 1555 թ. մայիսի 29-ին, Ամասիայում հաշտության պայմանագիր կնքվեց: Հայաստանը բաժանվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև: Երկու տերությունների սահմանագծում հայտնված Կարսի շրջանը ճանաչվեց չեզոք գոտի, որը պետք է դարձվեր անմարդաբնակ ու ամայի: Կողմերը չպետք է այն բնակեցնեին⁴: Փաստորեն, չեզոք գոտու ստեղծումով տեղի բնակչությունը հայտնվեց արտագաղթի կամ ոչնչացման վերահաս վտանգի առջև:

Սակայն, խախտելով պայմանագիրը, սուլթան Սուլեյման Կանունին (1520-1566) 1556 թ. վերակառուցեց Կարսը և կոտորեց անհնազանդներին, ինչին հետևեց իրանական զորքի հարձակումը դեպի Կարս: Շահի հրամանով Կարսի շրջան արշաված Միրզա-Իսմայիլը նվաճեց այն ու գրավեց բերդեր ու ամրոցներ «և լր-

Մշո դաշտի և Խլաթի բնակիչներին, կոտորեց իր ձեռքն ընկած թույլերին, չքավորներին ու որբերին: Պարսկական բանակի գործած ավերածությունների մասին գրել են նաև Հասան Ռումլուն ու Շարաֆ խանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 41-42, 50):

³ Զուլայյան Մ.Կ., նշվ. աշխ., էջ 44:

⁴ Տե՛ս Նաջարյան Հ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դարում ու XVII դարի առաջին կեսին և Հայաստանը, էջ 111, Զուլայյան Մ.Կ., նշվ. աշխ., էջ 45:

լոր] նրանց, որոնք խոնթաբարի հպատակներն (ճորտերն) էին, հրի ու սրի ենթարկեց և ցիր ու ցան արավ»⁵:

Վենետիկի քաղաք-հանրապետության կողմից 1571 թ. որպես դեսպան Իրան ուղարկված Վինչենցո դը Ալեսանդրիի տեղեկագրից երևում է, որ ամայացված էր ոչ միայն Կարսը, այլև թուրք-իրանական սահմանամերձ մյուս շրջանները: «Թագավորի (Իրանի շահ Թահմասպի – Հ.Մ.) ուժը կայանում է նրանում, որ նա երկիրը ավերակ է դարձրել թրքական սահմանների վրա՝ ամեն կողմ վեց օրվան ճանապարհի հեռավորությամբ (շուրջ 250 կմ – Հ.Մ.), և շրջանում քանդած է բոլոր ամրոցները, որպեսզի գորացնե իր դիրքերը և թուրքերը հակում չունենան գրավելու և պահելու այն»⁶:

Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը 1578 թ. խախտելուց երկու տարի անց՝ 1580 թ. գարնանը, օսմանյան բանակը շարժվեց Կարս և վերակառուցեց քաղաք-ամրոցը, որ «ի բազում ժամանակաց աւեր էր»⁷: Պատերազմական գործողություններն այս անգամ էլ ընթացան ոչ հոգուտ Սեֆյան Իրանի: Ի վերջո, շահ Աբաս I-ի (1587-1629) առաջարկով Կոստանդնուպոլսում 1590 թ. հաշտության պայմանագիր կնքվեց, որը ևս կարճ տևեց:

Օգտվելով Օսմանյան կայսրության անկայուն իրավիճակից, հատկապես ջալալիների ապստամբության հետևանքով ստեղծված նպաստավոր դրությունից՝ շահ Աբաս I-ը վերսկսեց

պատերազմը՝ գրավելով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ: Սեֆյան շահի հրամանով մի այլ բանակ՝ Համադանի կառավարիչ Չուսեյն խանի և ծագումով հայ Կարչխա խանի գլխավորությամբ 1604 թ. ապրիլին ասպատակեց Կարսն ու շրջակայքը, որին շուտով միացավ նաև ինքը՝ շահը: Կարսի փաշան ամրանալով ամրոցում՝ դիմադրություն ցույց չտվեց: Ավգուստինյան հոգևորական Անտոնիո դե Գուվեան գրում է. «Պարսիկները ասպատակության ընթացքում այրեցին հացահատիկը, ավերեցին ու քարոքանդ արեցին երկիրը, ինչքան որ կարողացան: Հասցված վնասը շատ մեծ էր...»⁸: Այս բոլորից հետո պարսից բանակը կանգ է առնում Շորագյալի ամրոցի մոտ: Շահի հրամանով Շահկուլի խանը հարձակվում է Կարսի ամրոցի վրա:

Մասամբ կանխելով Օսմանյան կայսրության ներքին շփոթությունները՝ սուլթան Ահմեդ I-ը (1603-1617) Ջոլա օղլի Սինան փաշայի գլխավորությամբ հսկայական բանակ է ուղարկում թշնամու դեմ: Սեֆյան բանակն օսմանյան զորքերի թվական գերակշռության առաջ ստիպված էր նահանջել: Տեղեկանալով, որ Սինան փաշան հասնում է Կարս՝ շահ Աբաս I-ն արագացնում է նահանջն ու միաժամանակ հրամայում բնագաղթեցնել տեղի բնակչությանը. «Յայնժամ լցուաւ չարութեամբ ե[ր]կրորդ Լակ Թամուրն, գերի և աւար էառ զաշխարհս Հայոց՝ զԿարսայ յերկիրն գերեցուց և գցորեան և զկալն կրակով այրեաց, որդին կորուստեան: Որ ի յերկրորդում տարին հանց սով եղև Խարս և Արգուրում, որ շատ ոք սովամահ մեռան: Եւ [Շ]ահն այրեաց յԱնու քաղաքէն մինչև զՃուղայ և զՆախճրւան զամենայն գիւղ և զքաղաք, և զմարդն լալով և ողորով քըշեաց ի յԱսպահան»⁹: Բռնագաղթը ման-

⁵ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հ. Բ (ԺԳ-ԺԸ դար), Երևան, 1936, էջ 136, հ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), Երևան, 1955, էջ 17, 72, 76:

⁶ Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ. դար (1253-1582), Երևան, 1932, էջ 352: Կարսի բերդ-ամրոցի ավերակ լինելու և Օսմանյան կայսրության պաշտպանության համար նրա ունեցած մեծ նշանակության մասին նշում է նաև իտալացի մեկ այլ դիվանագետ՝ Մարիանին (տե՛ս Զուլայան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ էվրոպացի հեղինակների, գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, Երևան, 1990, էջ 125):

⁷ Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց. Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 251, Զուլայան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 49:

⁸ Զուլայան Մ. Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ էվրոպացի հեղինակների, գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, էջ 144:

⁹ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 196, Առաքել Դավրի-

րամասնորեն արձանագրած Առաքել Դավրիժեցին այս մասին գրում է. «Եւ զոր ի վաղ ժամանակաց ունէր ի մտի զքշելն ազգին քրիստոնէից և զաւերելն աշխարհին Հայոց անդ յայտնեաց խորհրդակցաց իւրոց»¹⁰: Քաջ զիտակցելով, որ պարսից բանակն ի զորու չէ դիմակայել Սինան փաշայի զորքին՝ շահ Աբաս I-ը հրամայում է. «գամենայն բնակիչս աշխարհին Հայոց, եթէ քրիստոնէայ, եթէ հրէայ, եթէ մահմետական, քշել յաշխարհ Պարսից»¹¹:

Ամենակարճ ժամանակում բազմաթիվ զավառներ և քաղաքներ ենթարկվում են սոսկալի ասպատակության: Առավել տուժվածների թվում էր նաև Կարսի նահանգը: Տարագրվում են երկրամասի Շիրակավան (Արևմտյան Շիրակ, Շորագյալ), Ջարիշատ շրջանների և Կարսի գավառի գյուղերի մի մասի բնակիչները: Աղետալի էր հատկապես Կաղզվանի գավառի վիճակը, որը շահ Աբաս I-ի արշավանքի հետևանքով ամբողջությամբ վերածվել էր անմարդաբնակ և ավերակ վայրի¹²: Ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչներ Դե Լալեի և Դե Լա Բուլե Լե Գուզի՝ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XIV-ին (1643-1715) ուղղված 1665 թ. մայիսի 20-ի նամակում, ի թիվս Հայաստանի տարբեր շրջանների, նկարագրված է նաև Կաղզվանը, մասնավորապես, բռնագաղթի հետևանքները. «Բայց այստեղից (Հասան-Կալա –

ժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանկարյանի, Երևան, 1990, էջ 76 (այսուհետև՝ Առաքել Դավրիժեցի), Ջուլայյան Մ.Կ., Ջալալիների շարժումը և իայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII դարեր), Երևան, 1966, Հավելված, էջ 230: Բռնագաղթեցված տարածքների վերաբերյալ Առաքել Դավրիժեցու (էջ 86-87) և Ջաքարիա Քանաքեղոսի վկայությունների համեմատությունից պարզ է դառնում, որ վերջինս քաղաքություն է կատարել Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց»-ից՝ չփոխելով նույնիսկ տվյալների հաջորդականությունը (Ջաքարիա Քանաքեղոսի, Պատմութիւն: Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յոհաննու վանից, կազմ.՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2015) (այսուհետև՝ Ջաքարիա Քանաքեղոսի), էջ 49, 207):

¹⁰ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 77:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, էջ 86:

Հ.Մ.) այն կողմ, մինչև պարսկական հողերը... կարելի է հանդիպել միմյալն անապատների և մի փոքր ավելի մեծ քաղաքի, որը բնակեցված է հայերով: Դա Կաղզվանն է (Castian), ուր կա ամբողջովին փլատակ դարձած մի բերդ, որն ավելի շուտ ոչ թե պաշտպանվում է, այլ բնակեցված է հարյուր հիսուն թուրքերի կողմից: Այս երկիրն ամբողջովին ավերված է Շահ Աբաս I-ի կողմից, որը այրել ու անմարդաբնակ է դարձրել բոլոր գյուղերը՝ բնակիչներին իր երկիրը տեղափոխելու նպատակով, իսկ մնացած սակավաթիվ մարդիկ, ինչպես նաև բոլոր գաղթեցվածները, քրիստոնյաներ են»¹³:

1604-1608 թթ. դեպքերին ականատես անանուն հեղինակը խիստ մանրամասն ու սրտառու նկարագրում է շահ Աբաս I-ի և թուրքական զորավար Ջոալ Օղլի Սինան փաշայի մղած կռիվների, ջալալիների ասպատակությունների ու Սեֆյան շահի կազմակերպած բռնագաղթի մասին: Երբ 1604 թ. աշնանը Ջոալ Օղլի Սինան փաշան արդեն Այրարատյան գավառում էր, շահ Աբաս I-ը տեսնելով, «թե ոչ կարե զղեմ ունել նորա պատերազմաւ, իսկ հանգրուանս փախչէր և զվայրքն հրձիգ առնէր, զի մի օթնան լիցի զօրսն Տաճկաց կամ գրաստուց նոցա կերակուր և դարման: Այլև հրաման ետ անօրէն զաւրաց իւրոց, թէ զազգն Հայոց վարեցէր յերկիր Պարսից, որպէս ի հնումն Նաբոքոդոնոսոր գիինն Բաբելի ի Բաբելոն: Որք սկսան դառն հարուածով և սաստիկ ճեպով ի յերկրէն Շիրակուանայ և Կարսայ մինչև ի Գողթան գաւառն, զայնքան միջոցն ամայի դարձուցին ի բնակչաց»¹⁴:

Բռնագաղթեցվածներին ահավոր տանջանքների ենթարկելով՝ հասցնում են Ջուղա, այնտեղից էլ՝ Իրան: Բռնագաղթի մասին

¹³ Ջուլայյան Մ.Կ., Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, էջ 284:

¹⁴ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 182, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 285:

տեղեկություններ են հաղորդում նաև Օգոստինոս Բաջեցին¹⁵ և դեպքերին ժամանակակից օտարազգի ճանապարհորդ Անտոնիո դե Գուվեան¹⁶: Այդ մասին վկայություններ կան նաև Ժ. Բ. Տավեր-նիեի ճանապարհորդական նոթերում¹⁷, ինչպես նաև ժամանակի ձեռագրերի հիշատակարաններում¹⁸ և այլ աղբյուրներում¹⁹: Վեր-ջիններին տեղեկությունները խիստ արժեքավոր են և շատ դեպ-քերում ունեն փոխընդունակ բնույթ:

Բռնագաղթյալների թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկություն-ները, ցավոք, սուղ են և հնարավորություն չեն տալիս պարզել անգամ դրա մոտավոր չափը: Իսկ Կարսի նահանգի մասին տվյալներն առավել սակավ են: Ըստ պարսիկ հեղինակ Իսքան-դար Մունշիի՝ իրանական զորքերը միայն Բասենի, Կարսի ու Զարիշատի շրջաններից բռնագաղթեցրել են շուրջ 2-3 հազար ըն-տանիք հայեր ու քոչվորներ²⁰: Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վան-

¹⁵ Տե՛ս Նշխարք մատենագրութեան հայոց, Ագոստինոս Բաջեցի: Պատմութիւն թագաւորացն հայոց, որ ի Սիս: Ժամանակագրութիւն: Միւսոս Թոխատեցի: Աբրահամ Անկիւրացի (Ղարլան): Յիշատակարանք /Առաջար. Կ.Ս. Սարգստ, Ի լոյս ած. Բ.Պ., Ս.Պետրբուրգ, 1884, էջ 5-23:

¹⁶ Տե՛ս Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, С. Пете-рбург, 1898, էջ 469-474, Հայոց գերեվարութիւնը դէպի Պարսկաստան Շահ Աբբասի հրամանով 1605-1610 թ., թարգմանութիւն հայր ֆ. Անտուան դե Գուվեայի գրքից, «Լուսն», 1899, գիրք Ա, էջ 204-219:

¹⁷ Տե՛ս Tavernier J. B., Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse, et aux Indes, A la Haye, 1718, էջ 24:

¹⁸ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 183-184, 206, 218, 411-412, Լալայեան Ե., Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, էջ 256-258, 523-524, 611-612, 812-822, Արտօսը Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանձագի, Ճապաղ Զուրի եւ Երզնկայու: Յաուելուած ըստ խնդրանաց ազգասիրաց Խիզան գաւառ, աշխատասիրեաց Պօղոս Օ. Վ. Լաթանեան, Կոստանդնուպոլիս, Ա. հ., Ա. թ., էջ 154, Սրուանձանեց Գ., Թորոս Աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 343:

¹⁹ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 366, Ալիշան Ղ., Աղբարատ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1890, էջ 301-303:

²⁰ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք Երկրորդ: Միջին դարեր (IX դարի կես- XVII դարի առաջին կես), Երևան, էջ 628:

քում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանի համաձայն՝ շահ Աբաս I-ը Երևանի գրավումից հետո Կարսի նահանգից գերել է ավելի քան 20 հազար հայ²¹:

Բնակավայրերի ամայացման մարտավարությունը, որ պարսիկների կողմից գործածվել էր դեռևս շահ Թահմասպի կող-մից XVI դ. 40-50-ական թթ.²², շարունակվեց ինչպես շահ Աբաս I-ի օրոք, այնպես էլ նրանից հետո: Պարսիկները նաև ոչնչացնում են տարագրյալների ամբողջ ունեցվածքը, որպեսզի նրանք վերա-դառնալու որևէ հույս, ձգտում ու հնարավորություն չունենան:

Ժամանակակից մեկ այլ գրչի՝ Հովհաննեսի հիշատակարա-նում պատերազմի հետևանքների մասին կարդում ենք. «...ահա երրորդ ամէ որ իբրեւ զուտ կը թողամք, ի յահէն Պարսից, եւ առա-ւել զայս տարիս (հավանաբար 1606 – Շ. Մ.), թէ որպիսի սով եղել ի Կարսա քաղաքին եւ իւր բոլոր գաւառին, հանց սով եղել որ այ-լազգիքն շուն եւ կատու ուտէին, եւ քրիստոնէայքն յարդ եւ խոտ ուտէին բայց յետոյ մեռանէին»²³:

Թուրք-իրանական պատերազմներից ոչ պակաս աղետալի էր ջալալիների ապստամբությունը, որի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի շատ բնակավայրերից հայության հոծ զանգվածներ հաստատվեցին Երևանի, Գանձակի, Թավրիզի և Արդաբիլի ու շրջակա գավառներում, որտեղից, սակայն, շահ Աբաս I-ի հրա-մանով տարահանվեցին Իրան: Հայերի մյուս մասը տեղափոխվեց

²¹ Տե՛ս Առաքելեան Շ., Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցելը, ներկան եւ ապագան, մասն Ա, Վիեննա, 1911, էջ 63-64, Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 218:

²² Տե՛ս Байбуртян В. А., Армянская колония Новой Джугльфы в XVII веке, Ереван, 1969, էջ 11:

²³ Արտօսը Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանձագի, Ճապաղ Զուրի եւ Երզնկայու: Յաուելուած ըստ խնդրանաց ազգասիրաց Խի-զան գաւառ, աշխատասիրեաց Պօղոս Օ. Վ. Լաթանեան, Կոստանդնուպոլիս, Ա. հ., Ա. թ., էջ 153:

արևմուտք՝ Կոստանդնուպոլիս, ինչպես նաև Ռումելիա, Մուդավիա, Բուդդա, Լեհաստան, Չեխիա, Կիպրոս, Հոռոս, Կաֆա, Գոզլով և ավելի հեռավոր երկրամասեր²⁴։ Բնակչության տեղաշարժը, արտագաղթը և շահ Աբաս I-ի իրականացրած բռնագաղթը բացասաբար ազդեցին Հայաստանի ազգային կազմի վրա, քանզի հետագայում վերադարձածների թվաքանակը խիստ սակավ էր։

Պարսիկների կողմից Կարսի նահանգն ավերվել և բնակիչները գերության են քշվել դրանից հետո ևս։

Օսմանյան 100 հազարանոց բանակը 1616 թ. գարնանը շարժվում է Կարս։ Պարսիկների կողմից ավերված Կարսի բերդը տեղական բնակչությանը բռնի աշխատանքի լծելու միջոցով մեկ շաբաթվա ընթացքում վերանորոգվում է, որից հետո օսմանյան բանակը շարժվում է Երևան, սակայն չկարողանալով գրավել բերդը, նահանջում է։ Այս արշավանքին իրանական կողմը պատասխանում է 1617 թ. Արևմտյան Հայաստանի գավառների, նաև Կարսի, ասպատակությամբ²⁵։ Համաձայն Հակոբ Կարնեցու. «... նոյնպես և Պարսիկքն քան գոտսայն (թուրքերը – Հ. Մ.) անողորմքն չար և անողորմք և բարբարոսք են, ասելիք Աստուծոյ և մարդկան, ամենայն կողմանց ելանէին գաղտագողի ասպատակեալ քանդէին և աւերէին առհասարակ՝ Կարսայ և Անի երկիրն, ևս Վանայ ծովափն ընդ ամենայն, և մինչև ի դաշտն Մշու, Խնու-

²⁴ Տե՛ս Առաքել Դարիժեցի, էջ 109, Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, Երուսաղէմ, 1915, էջ 51, 322-323 (այսուհետև՝ Գրիգոր Կամախեցի)։ Ըստ Միմեն Լեհացու՝ Կոստանդնուպոլսում 1608 թ. 80 տուն տեղացի հայերի կողքին 40000 տուն գաղթականներ կային և «թէ հաշուես ի Պուղտակայ մինչև Ստամպոլ, պոթուն Ուռումէլին մինչև մեն Վանաաղիկ, նա չկայ թաղաք, գեղ կամ չփոխիկ, որ հայ չկենայ, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ցիրուցան եղեալ ենք ի վերայ երկրի որպէս զփռչի» (Միմեն դարի Լեհացոյ ուղեգրութիւն, «Հանդէս Ամսօրեայ», թիւ 7-9, 1932, պուսակ 468-469)։

²⁵ Տե՛ս Զուլայան Մ.Կ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 65։

սու և Ալաշկե[ր]տու, Դիատնու և Խամուրայ, Բաթնոցա և Պայազիտու երկիրս ամեն երէին և աւերէին, զկին և գտղայսն գէրի ածէին և զծերսն ի [ս]ուր սուսերի մաշեցուցանէին, զի այնպէս անապատ արարին այս սահրաթ երկրներս, որ Արգրումայ հետ մինչև Երեվան միայն բերթորայքն ի շէն մնացին»²⁶։ 1618 թ. խիստ ավերի է ենթարկվում Զարիշատը²⁷։

Երևանի Ամիրգունա խանը պարբերաբար ոտնձգություններ էր կատարում Կաղզվանի, Կարսի, Ախալցխայի և Արդահանի նկատմամբ²⁸։

Հաստատվելով Արևելյան Հայաստանում՝ Սեֆյանները կանգնեցին իրենց իսկ ամայացրած տարածքները վերաբնակեցնելու խնդրի առջև։ Ամիրգունա խանը հատկապես Երևանի շրջակայքում գտնվող ամայի գյուղերը վերաբնակեցնելու նպատակով մի քանի արշավանք կազմակերպեց Կարսի, Երզրումի, Վանի, Մուշի և այլ շրջաններ ու մեծ թվով հայ ռայաթների իրենց ընտանիքներով վերաբնակեցրեց Արարատյան դաշտի ավերակ գյուղերում։ Դա նպաստեց Արարատյան դաշտում բնակչության էթնիկ կազմի ավանդական (հայեցի) պատկերի մասնակի վերականգնմանը։ Սահմանամերձ արևմտահայ գավառներն ամայացնելով՝ Ամիրգունա խանը փորձում էր ոչ միայն լուծել իր գլխավորած վարչամիավորում մարդկային ներուժի պակասի խնդիրը, այլև այդ կերպ ձգտում էր անվտանգ դարձնել իր խանության

²⁶ Հակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց», Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, էջ 565-566։

²⁷ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 667։

²⁸ Տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, զիրք Գ, Էվլիյա Չելեբի, թարգմ. քննադրից, առաջ. և ծանոթագր. Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 82։

սահմանները՝ արևմտահայ գավառների մի մասը վերածելով յուրօրինակ բուֆերային գոտու²⁹։

Օգտվելով Կարսում օսմանյան թուրքերի անմիաբանությունից՝ Ամիրգունայի որդի Թահմազդուլի խանն իր գորավարներից Քյալանթար Մասումին 1631 թ. ուղարկեց Կարսի նահանգ՝ հրահանգելով. «զի թէ՛ «Քրիստոնեայ գերեցես, խաղաղութեամբ բերցես, իսկ թէ տաճիկ, զարս կոտորեսցես, և զեզսն գերեսցես, և զշէնսն այրեսցես և աւերեսցես»³⁰։ Իսկ ինքը շարժվեց Կադզվան «և զամենայն վայրսն գերեաց և աւերեաց»³¹։ Խանն այնուհետև ասպատակեց Բազանդը, Բասենը, Բայազետը, Կարինն ու նորից արշավեց Կարս «և զոր ինչ մնացեալ էր ի գերելոցն Մասումին, զայն ևս խանն գերեաց»³²։ Այդպիսով, Թահմազդուլի խանը փորձում էր հոր օրինակով վերաբնակեցնել շահ Աբաս I-ի կազմակերպած մեծ գաղթի պատճառով ամայացած Արարատյան դաշտը։

Թահմազդուլի խանի՝ Վրաստանում գտնվելու ժամանակ օսմանյան բանակն ավերում է Արարատյան դաշտը։ Վերադառնալով ու տեսնելով օսմանյան զորքի պատճառած վնասը՝ խանը հրամայում է հետապնդել թշնամուն։ Շիրակում՝ Ախուրյան գետի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտում, Թահմազդուլի խանի բանակը հաղթում է և թուրքերին հետապնդում մինչև Կարսի

²⁹ Տե՛ս Մալխասյան Մ.Ա., Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի առաջին կեսին, թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, 2016, էջ 140։

³⁰ Զաքարիա Քանաքեղցի, էջ 77-78։ Զաքարիա Քանաքեղցին Թահմազդուլի խանին հիշում է որպես քրիստոնյաների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք ունեցողի՝ «սիրող քրիստոնեից», «Եւ այսպէս կայր ահարկութեամբ ի վերայ տաճկաց և սիրելով զքրիստոնեայսն» (Զաքարիա Քանաքեղցի, էջ 76-77, 85)։ Նրա այս վերաբերմունքն ուներ որոշակի պատճառ. խանը չէր կոտորում քրիստոնյաներին, որպեսզի նրանց վերաբնակեցնի ու իր շահերի համար օգտագործի։

³¹ Զաքարիա Քանաքեղցի, էջ 78։

³² Նույն տեղում։

բերդ ու պաշարում այն. «Եւ ի վաղիւն սփռեցան երկրան, գերեցին զոր ինչ գահն և դարձան յԵրևան՝ ընդ ինքեանս ունելով բազում օսմանցիս», -գրում է Զաքարիա Քանաքեղցին³³։

1639 թ. Կուսը-ե Շիրինի հաշտության պայամանագրով Հայաստանը վերջնականապես բաժանվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Իրանի միջև։ Ի տարբերություն նախորդ պայմանագրերի՝ այս անգամ Կարսի նահանգն անցավ Օսմանյան կայսրությանը, սակայն վերջինս պարտավորվեց քանդել և ոչնչացնել նահանգի կարևոր ամրություն Մաղազբերդը³⁴։

Պատերազմական գործողությունների անմիջական հետևանքը մահտարածամ էր։

Չնայած պատերազմի կործանարար հետևանքներին ու հատկապես բռնազաղթերին, Կարսի նահանգում հայության թվաքանակը եղել է զգալի, ինչը փաստվում է Խոջա Մուրադի՝ Լյուդովիկոս XIV-ին հղած 1672 թ. հունվար թվակիր ուղերձով։ Այնտեղ կարդում ենք. «Հայերը, որոնք շատ ստվարաթիվ են Վանի, Բիթլիսի, Թոխաթի, Սեֆաստիայի, Կարինի, Կարսի և մերձակա շրջանների մեջ, միանալով հույների և մյուս քրիստոնյա ազգաբնակչությունների հետ, կկարողանան շփոթություններ առաջ բերել Անատոլիայի ներսում և դիմադրել մինչև քրիստոնեական զորքերի հասնելը, որովհետև, Տեր, հարստահարությունները, ճնշումներն ու բռնություններն այդ երկրում ամեն սահման անցած լինելով՝ ժողովուրդներն այլևս չեն կարողանում տանել այդ ստրկությունը և որոշել են ազատվել նրանից»³⁵։

³³ Նույն տեղում, էջ 87։

³⁴ Տե՛ս Նաջարյան Հ. Խ., 1639 թվականի թուրք-իրանական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը, Երևան, 1969, էջ 24-25։

³⁵ Անասյան Հ.Ա., XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում. պատմական հետազոտություն, Երևան, 1961, էջ 160-161, 300։

Այսպիսով, թուրք-իրանական պատերազմների ու ջալալի-ների ապստամբության հետևանքով պարբերաբար ավերվում և ամայանում էին բազմաթիվ շեներ, սրի մատնվում ու գերության քշվում հազարավոր հայեր: Արևմտյան Հայաստանի ամայացման ծավալը պատկերացնելու համար բավական է նշել, որ XVII դ. սկզբին միմիայն Արծկեից գերված հայերի թիվը 23000 էր՝ չհաշված սպանվածներին³⁶: Արևմտյան Հայաստանի XVI դարավերջի և XVII դարասկզբի բնութագիրը, նկարագրությունը լավագույնս տվել է Գրիգոր Կամախեցին. «Չորս պատուհաս մի զմիոյ կնի եղեն ի վերայ ամենայն աշխարհացն. սով եւ մահ եւ սուր եւ գազանակերութիւն, որ շատ մարդակերութիւն եղեն, որ ի յԱրգրումէն ի վեր՝ ի Կարս եւ յԵրեւանայ աշխարհին լցուան, եւ անտի վայր՝ ի Կոստանդնուպօլիսն եւ ի բոլորն թափեցան, ցիր եւ տարած գոլով»³⁷: Պատերազմից առավել տուժեց Կարսի նահանգը, հատկապէս խոշոր կորուստներ կրեցին ու ամայացան նրա սահմանային շրջանները:

АКОП МУРАДЯН

НАСИЛЬСТВЕННЫЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ И ЭМИГРАЦИЯ ИЗ КАРССКОЙ ГУБЕРНИИ В ПЕРИОД ТУРЕЦКО-ПЕРСИДСКИХ ВОЙН (1512–1639 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

В находящейся под властью Османской империи одной из провинции Западной Армении Карсской губернии армяне в течение длительного периода составляли большинство населения.

Как в других провинциях Западной Армении, так и в Карсской губернии демографическая картина претерпела серьезные из-

³⁶ Տե՛ս Առաքել Դարիժեցի, էջ 74:

³⁷ Գրիգոր Կամախեցի, էջ 14:

менения с середины XI в., после падения государственности Багратидов – Ани (1045 г.) и Карс (1065 г.). Сменяющие друг друга византийское, тюрско-сельджукское, монгольское, туркменское, османское и сефевидское владычества крайне негативно отразились на демографической картине региона, приведя к серьезным последствиям в дальнейшей политической судьбе армянского народа. Демографическая картина Карсской губернии претерпела серьезные изменения особенно в период турецко-персидских длительных войн. Наиболее пострадали от войны пограничные регионы губернии.

HAKOB MURADYAN

FORCED DEPORTATIONS AND EMIGRATIONS FROM KARS GUBERNIA DURING THE PERIOD OF THE TURKISH-PERSIAN WARS (1512–1639)

SUMMARY

Kars Gubernia was one of the provinces of Western Armenia under the rule of the Ottoman Empire, where the Armenians for a long time presented the majority of the population. As in other provinces of Western Armenia, the ethnic and demographic picture of Kars Gubernia underwent significant changes in the mid-XI century, after the fall of the Bagratuni Kingdoms of Ani (1045) and Kars (1065 AD). The succession of Byzantine, Seljuk Turks, Mongols, Turkmen, Safavid and Ottoman dominions over Armenia reflected extremely negative on its ethnic and demographic situation resulting in serious consequences in the future political fate of the Armenian people. The ethnic and demographic picture of Kars Gubernia underwent significant changes especially during the period of the Turkish-Persian lasting wars. Border regions of the Gubernia were most affected by the war.

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՂՈՍ ԱՐԴՈՒԹՅԱՆԻ ԴԵՐԸ
ՀԱՅ-ՌՈՒՄ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՌՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(XVIII Դ. ՎԵՐՋ)

XVIII դ. վերջերին Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության՝ դեպի Անդրկովկաս արշավանք ձեռնարկելու և դիրքերն այնտեղ ամրապնդելու ծրագրի իրագործման տեսանկյունից որպես տարածաշրջանի ռազմա-տնտեսական հենակետեր կարևորվեցին քրիստոնյա բնակչություն ունեցող Վրաստանն ու Հայաստանը: Վրաստանում ռուսական կողմնորոշման ջատագով ու պաշտպան էր հանդիսանում Քարթլի-Կախեթի թագավոր Հերակլ II-ը (1744-1798): Հայերի պաշտոնական ներկայացուցչի դերում հանդես եկավ XVIII դ. վերջերի հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը: Վերջինս հայրենիքը թուրք-պարսկական լծից ազատագրելու ուղին տեսնում էր Ռուսական կայսրության անդրկովկասյան արշավանքների ու զենքի ուժով Հայաստանն ազատագրելու մեջ: Այդ հարցում առաջնային էր համարում Վրաստանի՝ ռուսական հովանավորության տակ անցնելու իրագործումը՝ այն հիմնավորելով Հայաստանը Վրաստանի կազմում Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու հեռանկարով: Հետևաբար, Վրաստանի քաղաքական իրադարձությունները, ռուս-վրացական առնչությունները մշտապես գտնվում էին Արղությանի ուշադրության կենտրոնում, մանավանդ, որ մտերիմ լինելով Հերակլ II, այնուհետև Գեորգի XII (1798-1801) թագավորների հետ՝ նա ինքնաբերական կերպով հանդես էր գալիս որպես վրաց արքաների բարեխոսը ռուսական արքունիքում՝ ամեն գնով նպաստելով Վրաստանի ռուսական կողմնորոշմանը. «...Վրացիք

անսահման հաւատում էին Յովսեփ արքեպիսկոպոսին, տեսնելով այն շնորհները, որ վայելում էր նա Ռուսաց արքունիքից...»¹:

Եթե Արղությանի դերը 1783 թ. Գեորգիսկի դաշնագրի կնքման հարցում որոշ չափով լուսաբանված է², ապա նրա հարաբերությունները վրացական արքունիքի հետ, ինչպես նաև վրաց-ռուսական հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված նրա գործունեությունը, որ շատ ավելի ընդգրկուն և լայնամասշտաբ էին և նախորդեցին պայմանագրի կնքմանը, քիչ է լուսաբանված:

Դեռևս 1780 թ. Սանկտ Պետերբուրգում ռուս ռազմաքաղաքական գործիչների հետ (գեներալ Ի. Գորիչ, գորավար Ալ. Սուլ, վորով, Հարավային Ռուսաստանի կառավարիչ, իշխան Գ. Պոտյոմկին, Հյուսիսային Կովկասի բանակի գլխավոր հրամանատար, Գ. Պոտյոմկինի ազգական գեներալ Պ. Պոտյոմկին, Սանկտ Պետերբուրգի բերդի բերդապահ, գեներալ-մայոր Ա. Չերնիշև և այլք) ընթանում են խորհրդակցություններ Հայաստանի վերաբերյալ, որին հայերի կողմից մասնակցում էր նաև Հ. Արղությանը: Ռուսական կողմը, ի թիվս այլ հարցերի, մանրամասն հետաքրքրվում է Վրացական թագավորության իրավիճակով: Դեկտեմբերի 28-ին Հյուսիսային Կովկասի բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Պ. Պոտյոմկինին ուղղած նամակում Արղությանը խորհուրդ է տալիս դեպի Անդրկովկաս արշավանքի հաջողությունն ապահովելու համար ռազմական գործողությունների մեջ ներգրավել Հերակլ թագավորին՝ նշելով, որ

¹ «Արարատ», Էջմիածին, 1886, թիվ 7, էջ 174:

² Մարտիրոսյան Վ., Գեորգիսկի դաշնագիրը և հայերը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1978, N 9, էջ 92-100, Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение в 80-ых годах XVIII столетия, Ереван, 1990, с. 36, 89, Մայիլյան Ֆ., Շահամիրյանը և Հայաստանի ու Վրաստանի միավորման հարցը XVIII դարի վերջին քառորդին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2000, N 1 և այլն:

վերջինս ռազմական տեսանկյունից բավականին հզոր է: Այնու-
հետև հաղորդում է, որ գրություններով Հերակլ արքային խնդրել
է ռուսական զորքի համար հաց ամբարել³:

Փաստորեն, ռուս ռազմական գործիչների և հայերի միջև
բանակցություններն ընթացել են Անդրկովկաս ռազմարշավի
նախապատրաստման և պարսկահպատակ հայկական հողերի
ազատագրման շուրջ, ինչի հաջողությունն ապահովելու համար
Արդությանն առաջնային էր համարում վրացական պետության
դերն ու աշխարհագրական դիրքը: Առաջին քայլը 1783 թ. հուլի-
սի 24-ին կնքված Գեորգիևսկի ռուս-վրացական դաշնագրով
Քարթլի-Կախեթի միացյալ թագավորության անցումն էր Ռու-
սաստանի հովանավորության ներքո, ինչին մեծապես նպաստեց
Արդությանը:

Դաշնագիրն Արդությանի համար նոր առիթ հանդիսա-
ցավ՝ ռուսական արտաքին քաղաքականության ուշադրությու-
նը սևեռելու Հայաստանի ազատագրության հարցի վրա. հատ-
կապես շեշտվում էր Վրաստանի գրավման կարևորությունը:
Մադրասի հայ հայրենասերների ստեղծած կանոնագրքում
(«Որոգայթ փառաց») կարևորվում էին հայ-վրացական հարաբե-
րությունների հետագա զարգացումը, ինչն Արդությանի խորհր-
դով էր շեշտադրվել: Հնդկահայ ազգային գործիչ Շահամիր Շա-
համիրյանը արքեպիսկոպոսին խնդրում է գրքից մեկական օրի-
նակ ներկայացնել Եկատերինա II կայսրուհուն և Հերակլ II-ին⁴:

³ Աղանեանց Գիւտ, Դիւան հայոց պատմութեան, գ. Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 17-18, 22-23, 24, Иоаннисян А., նշվ. աշխ., էջ 17-18, Армяно-русские отношения в XVIII веке, сборник документов, под ред. акад. М. Нерсисяна, т. IV, Ереван, 1990, док. 90, с. 152-153, док. 177, с. 196, док. 125, с. 203-207, док. 131, с. 210-214 (այսուհետև՝ Армяно-русские отношения...).

⁴ «Արարատ», 1886, թիվ 7, էջ 172-173:

Արցախ՝ Մելիք-Շահնազարին, ուղղած նամակում ևս Ար-
դությանն անդրադառնում է Վրաստանի կարևորությանն ու Հե-
րակլի դերակատարությանը, իսկ 1784 թ. մարտի 16-ին և 20-ին
Պ. Պոտյոմկինին գրած նամակներում գոհունակություն է հայտ-
նում Գեորգիևսկի պայմանագրի կնքման առիթով, խնդրում շա-
րունակել աջակցել վրաց արքային և վերջինիս պարտադրել օգ-
նել Արցախի մելիքներին. «...եթե ողորմություն կամիցիս առնել
մելիքացն և ողորմելի ժողովրդին նոցա, հաճեսցիս գրել Հերակլ
արքային, օգնութիւն հաւանիլ նոցա, վասն զի եթե արքայն Հե-
րակլէս ըստ հաճութեան ձերոյ՝ հրաման ունիցի ի կայսերական
մեծութենէն վասն տիրապետելոյ Ղարաբաղու և մելիքացն, յոյժ
դիւրին է նմա այժմ...»⁵:

Սակայն Անդրկովկասում ի հայտ եկած քաղաքական նոր
հանգամանքները փոխեցին ռուսական արտաքին քաղաքակա-
նության ուղղությունը. 1784 թ. Պարսկաստանում գահ բարձրա-
ցած Ալի Մուրադ խանն իր հպատակությունը հայտնեց Ռուսաս-
տանին (նրան հետևեցին Շամախիի Մուստաֆա խանը, Շաքիի
Սելիմ խանը, Գանձակի Զավադ խանը), իսկ ռուսական կողմը,
օգտվելով բարենպաստ հնարավորությունից, փորձեց խաղաղ
ճանապարհով լուծել Անդրկովկասի հիմնահարցը՝ բանակցու-
թյուններ սկսելով պարսկական կողմի հետ: Վրաստանի և Հայաս-
տանի ազատագրության հարցը մղվեց երկրորդական պլան:

Հ. Արդությանը նամակների միջոցով ստեղծված իրավի-
ճակից դուրս գալու նոր քայլեր էր կատարում: Այսպես՝ 1785 թ.
փետրվարի 25-ին և ապրիլի 18-ին Աստրախանից Պ. Պոտյոմկի-
նին տեղեկություններ է հաղորդում Վրաստանում լեզգիների
ասպատակությունների վերաբերյալ: Ռուսական արքունիքից
խնդրում է, որ եթե Շուշիի Իբրահիմ խանն ընդունի ռուսական

⁵ Армяно-русские отношения..., док. 191, с. 295-296.

հայատակություն, ապա Արցախի մելիքները լինեն ինքնուրույն, գտնվեն միայն կախվածության մեջ Հերակլից⁶: 1785 թ. հունիսի 26-ին վրաց արքայորդի Գեորգիին գրած նամակում տեղեկացնում է, որ իր եղբորորդիներ Շիռշին ու Մոլոմոնին ուղարկում է ծառայության վրացական արքունիք՝ ի նշան վրաց արքայի՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ դրսևորած բարեհաճ վերաբերմունքի. «... ինչելով զշնորհ և զողորմութիւն ձեր՝ զոր առինքն ունեցեալ էք: Ինչևիցե ծառայ ձեր է պարտիս վասն խաթեր իմոյ ի յագգին շնորհ ձեր ընկալնու...»⁷: Սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին դիմելով միաժամանակ վրաց արքային, թագուհուն, արքայորդիներ Գեորգիին ու Վախթանգին՝ նա իր կսկիծն է արտահայտում օտարերկրյա ասպատակությունների համար. «զդառնալի աղետս երկրին ձերոյ լսեմք և կատաղանօք ծեծիմք օգնութիւն ի տանէ հայցելով...: Ցաւիմ ես հոգւով յաղագս անբախդ դիպուածոյն և հարուածոյն երկրի ձերոյ...»⁸: Արդությանը հուսադրում է Հերակլ II-ին գրելով, որ Հարավային Ռուսաստանի կառավարիչ, իշխան Գ. Պոտյոմկինը խոստացել է օգնության գալ, իսկ «Երևանցի Ստեփանն»⁹ մեծաւ հարազատութեամբ ջանայ վասն երկրիդ, ուր հարկն պատկանի»¹⁰: Թիֆլիսի հայ ազնվականներին և իր ազգականներ Բեժանին ու Շիռշին կոչ է անում լինել արքայի կողքին¹¹:

Ռուս-թուրքական պատերազմի (1787-1791) ընթացքում Եկատերինա կայսրուհին նպատակադրվել էր շրջագայել նոր նվաճված տարածքներով՝ Քերսոն, Ղրիմ, Նախիջևան: Այդ ըն-

⁶ Նույն տեղում, փաստ. 220, էջ 332, փաստ. 221, էջ 331-332:

⁷ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. 2699, թ. 40:

⁸ Նույն տեղում, թթ. 46, 54:

⁹ Խոսքը Երևանի հայ հասարակության ներկայացուցիչ Ստեփան Դավթյանի մասին է, որը ևս իր ջանքերն էր ներդրել հոգուտ Վրաստանի:

¹⁰ Մատենադարան, ձեռ. 2699, թ. 46, Մարտիրոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 99:

¹¹ Մատենադարան, ձեռ. 2699, թ. 111:

թացքում Հերակլ արքային, Շ. Շահամիրյանին և այլոց գրած նամակներից զգացվում է՝ ինչ ոգևորությամբ էր Արդությանը սպասում կայսրուհու գալստյանը¹²: Նա մեծ հույսեր էր կապում ռուսական շքախմբի հետ՝ Նոր Նախիջևան ժամանող վրացական պատվիրակության հետ, որի կազմում էին արքայորդիներ Միրիանը, Անտոնը և ուրիշներ: Մակայն կայսրուհու այցելությունն օրակարգից հանվեց, ինչը Հովսեփին զցեց հուսահատության գիրկը: 1788 թ. օգոստոսի 12-ին արքայորդի Անտոնին գրած նամակում ամսոսանքով հայտնում է. «... ես մեծամեծ հարկաւորութիւն ունէի ընդ ձեզ խօսելոց աստ ոչինչ խօսեցայ, այնու դիտմամբ թէ ի ճանապարհին ունեւոց եմք երկար ժամանակ, կատարելապէս խօսելոյ վասն ամենայնի: Տացէ մեզ տէր կրկին արժանանալ պայծառ տեսութեան ձերոյ սրբազնութեանն...»¹³:

Հովսեփի Արդությանի ուշադրությունից դուրս չէին մնում նաև Արցախի մելիքներ Մելիք-Մեժումն ու Մելիք-Արովը, որոնք ռուսական զորքի հետ գնացել էին Թիֆլիս, ուր բնակվում էին աղքատության մեջ: Նրանց օրհասական վիճակի մասին տեղեկացնում էր ռուս քաղաքական ու ռազմական գործիչներին, խորհուրդ էր տալիս խնդրագիր հղել վրաց արքային. «Տուք ևս զանձն ձեր գրէիք առ նայ թէ զիտեմք զխնամակալութիւն պայծառափայլութեան ձերոյ յօր առաջ ունէիք առ մեզ...»¹⁴: Մելիք-Արովին խորհուրդ է տալիս. «...յամենայն գործ իւր խոհեմութեամբ շարժիլն և ունիլ զինազանդումի առ Գիօրգի արքայորդւոյն...»¹⁵: Հնդկաստանի իր ծանոթներին ուղղած նամակում հա-

¹² Նույն տեղում, թթ. 126-127, 129, 130, 138, 154, «Ազդարար», Մադրաս, 1794, N 1, էջ 19:

¹³ Մատենադարան, ձեռ. 2699, թ. 174:

¹⁴ Նույն տեղում, թթ. 151, 155, Армяно-русские отношения...; док. 241, с. 373; док. 245, с. 378.

¹⁵ Մատենադարան, ձեռ. 2951, թ. 159:

դորդելով, որ վրաց արքան նպատակ ունի արշավել Շուշիի խանի դեմ, հոգևոր հայրը հույսով գրում է. «...թերևս մելիքն մեր հաստատեցե ի տեղս իւրեանց»¹⁶:

Բայց Հյուսիսային Կովկասում ռազմական գործողություններ են սկսվում Օսմանյան կայսրության դեմ, ինչը դարձյալ ձախողում է ռուսական զորքի Հայաստան գալը: Արքեպիսկոպոսն իր հուսահատությունն արտահայտում է 1788 թ. հուլիսի 30-ին Արցախի մելիքներին հղած նամակի մեջ. «...Չկարծեմ ի յայսմ միջոցի օգնութիւն ինչ լինի ձեզ աստի, եթէ կարէք այլ իմն դուռն գտնել և բաղխել և կամ նորին արքայական մեծութեանն (Հերակլ II-ին-Հ. Ա.) աղաչել օգնել ձեզ ըստ ժամանակին, արարէք և զժամանակն մի անցուցանէք...»¹⁷: Ի վերջո, հայ մելիքները, ինչպես հայտնի է, հիասթափված Հերակլի վերաբերմունքից, Թիֆլիսից հեռացան Գանձակ: Արքեպիսկոպոսը հեղկահայերին գրում է. «Մեր ողորմելի մելիքքն ի Գէնջայ և ի Շամքոնէն իւրեանց ստորադրեցելովքն, օգնութեան տեառն սպասեն»¹⁸:

Վերը նշված քաղվածքները վկայում են, որ Արդությանն առաջվա վստահությունը չունենալով վրացական արքունիքի հանդեպ, թեև 1790 թ. հունվարի 23-ին իշխ. Գ. Պոտյոմկինին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ դարձյալ խնդրում է մելիքներին ազատագրել Իբրահիմ խանի տիրապետությունից և նրանց դնել կախվածության մեջ Վրաստանից¹⁹:

1795 թ. կեսերին պարսից Աղա Մամադ խանի կողմից դեպի Թիֆլիս կատարված արշավանքն ու ավերածությունները Հերակլ արքային ստիպեցին դիմել Հյուսիսային Կովկասի գորքերի

հրամանատար, գեներալ Ի. Գուրովիչին՝ խնդրելով կատարել Գեորգիևսկի դաշնագրով նախատեսված ռազմական օգնություն ցուցաբերելու պարտականությունը: Արդությանն, իր հերթին, Գուրովիչին խնդրում է ընդառաջել թագավորին²⁰: Նոյեմբերի 27-ին Հերակլին գրած նամակում Արդությանը շտապում է հայտնել, որ ռուսական օգնությունը չի ուշանա՝ շեշտելով. «...զի յոյս հաստատանեաց աշխարհի և թագաւորութեան ձեր է»²¹: Միաժամանակ Հերակլի մոտ է ուղարկում իր եղբորորդի Բարսեղին, որպեսզի անհրաժեշտ դեպքում արքան նրան ուղարկի Պետերբուրգ՝ խոստանալով, որ ինքը ևս առաջին պատեհ առիթով կգնա Թիֆլիս. «Թերևս օգնել ինչ կարացից, գոնեա խորհրդովս»²²:

Փաստորեն, Հայաստանի բախտը չտարանջատելով հարևան պետության ազատագրության ու անվտանգության հարցից, Հովսեփ Արդությանն անկեղծ ցավ է ապրում Վրաստանին հասցված ծանր հարվածի համար: Հայ արքեպիսկոպոսն ամեն ինչ անում է, որ դրա հետևանքներն արագ վերացվեն և իրենց ազդեցությունը չթողնեն Վրաստանի և Ռուսաստանի բարիդրացիական հարաբերությունների վրա, քանի որ այդ հարաբերությունները պետք է հող նախապատրաստեին Հայաստանը ևս Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելուն: Այդ է վկայում վրաց արքունիքում ծառայող իշխան Սոլոմոնին գրված նամակը, թե ինքը ցանկանում է ռուսների սիրտը շահել, որ վրաց արքայի իշխանությունը տարածվի նաև Հայաստանի վրա. «...կոչել ոչ միայն թագաւոր Վրաց, այլև Հայոց»²³: Հերակլն ինքը դեմ չէր իր իշխանությունը տարածել Հայաստանի վրա, հետևաբար հանդես էր գալիս որպես հայ ազատագրական շարժման

¹⁶ Նույն տեղում, ձեռ. 2699, թ. 176:

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 173:

¹⁸ «Ազդարար», Մադրաս, 1794, N 1, էջ 22:

¹⁹ Собрание актовъ, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. II, Москва, 1838, с. 61.

²⁰ Լեւո, Յովսէփ կաթողիկոս Արդութեան, Թիֆլիս, 1902, էջ 152:

²¹ Մատենադարան, ձեռ. 2951, թ. 83:

²² Նույն տեղում, թթ. 83, 84, 85, Լեւո, նշվ. աշխ., էջ 153:

²³ Աղանեսաց Գիւտ, նշվ. աշխ., գ. Թ, էջ 193-194:

ջերմ պաշտպան, ավելին, ձգտելով Անդրկովկասում հաստատել Վրաստանի գերիշխանությունը, նա փորձում էր Ռուսաստանի միջոցով Երևանի խանությունը միացնել Վրաստանին²⁴:

Ահա ինչու, վերոնշյալ նամակում Արդությանը հնչեցնում է մեղադրական շեշտ՝ վրացական արքայական ընտանիքի՝ ռուսական կողմնորոշման նկատմամբ պասիվ վերաբերմունքի համար: Զարմանում է, որ ո՛չ վրաց արքան, ո՛չ Գեորգի արքայորդին մինչև այժմ որևէ օրինավոր գրություն չեն հղել ռուսական արքունիք, այլ հատուկենտ թղթեր՝ «անկանոն և անպատշաճ թագավորին»²⁵: «...Իսկ ողորմած կայսրն մեր՝ սպասե՛ր ողջա մարդոյն և կամ դարձին առաջի որդի Գեորգուն, որ եթէ կամին մտանել ենք հովանաւորութեամբն իւրոյ՝ յայնժամ ցուցցէ զիւր ողորմութիւն մեծ...»²⁶: Արքեպիսկոպոսը կոչ է անում՝ չվարանել ընդունելու Ռուսաստանի հովանավորությունը. «...ողորմութիւն տեառն ընդ ձեզ է մի երկնչիք»²⁷:

Վրաստանի ավերածություններն ստիպեցին ռուսներին արշավանք ձեռնարկել դեպի Անդրկովկաս: Արշավող բանակի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ա. Ռիմսկի-Կորսակովին Վ. Զուբովի տված հրահանգում խոսվում էր նաև Երևանը Վրաստանին միացնելու և Արցախի մելիքներին վրաց թագավորից կախման մեջ դնելու մասին: Արդությանը 1796 թ. սեպտեմբերի 14-ին Հերակլ II-ին հուսադրում է, որ ռուսական օգնությունը չի ուշանա,

քանի որ այդ բանակը պետք է գրավեր Գանձակը, ապա միանար ռուսական զորքի մյուս մասի հետ, որ հասել էր Թիֆլիս²⁸:

Սակայն վախճանվեց Եկատերինա կայսրուհին և նոր գահ բարձրացած Պավել կայսրը (1796-1801), նկատի ունենալով երկրի ֆինանսական ծանր դրությունը, ինչպես նաև Անգլիայի դիրքորոշումը ռուսական արշավանքների նկատմամբ, բանակին հրահանգեց վերադառնալ:

Հովսեփը հուսահատված գնաց Թիֆլիս, որտեղ նրա գտնվելը միշտ էլ ձեռնտու է եղել ռուսական շահերի տեսանկյունից²⁹: Գաղտնի խորհրդական Նելիդովն իր 1797 թ. ապրիլի 10-ի գրության մեջ նշում է, որ Ձերդ սրբազնության ժամանումը Թիֆլիս Վրաստանի ներկա անբարենպաստ քաղաքական իրավիճակի պայմաններում խիստ օգտակար է, քանի որ «...մի ամբողջ ազգի վստահությունը դրված է Ձեր վրա և եթե Թիֆլիսում անհանգստություն առաջանա, Ձերդ սրբազնությունն այն կկանխի իր խորհուրդներով...»³⁰:

1798 թ. Հերակլ II-ի մահից հետո նրա հաջորդ Գեորգի XII օրոք խորացան ներքին հակասություններն ու պալատական խռովությունները: Հովսեփը նամակներով Գեորգիին խորհուրդներ է տալիս քայլեր ձեռնարկել երկրում կարգուկանոն հաստատելու, ներքին ու արտաքին դրությունը բարելավելու ուղղությամբ՝ հույս ունենալով, որ Վրացական թագավորության հովանու ներքո կվերականգնվի հայոց պետականությունը. «որովհետև ի ձեզ պարծեան միշտ հայք և ուրախ են թէ ունինք մեր զթագաւոր ի սերնդուի թագաւորացն մերոյ»³¹: Թագաժառանգ Դավիթին գրում է. «...բարոքապէս կառաւարել և զգուշութեամբ

²⁴ Ղուկասյան Ս., Հովսեփ Արդությանը ռուսական զորքերի 1796 թ. Անդրկովկասյան արշավանքի ժամանակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, N 3, էջ 92, Գրիգորյան Վ., Հովսեփ Էմինի և Հովսեփ Արդությանի անտիպ նամակները (1791-1792), «ՊԲՀ», 1990, N 4, էջ. 174:

²⁵ Մատենադարան, ձեռ. 2951, Թ. 215ա:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Աղանեսնց Գիւտ, նշվ. աշխ., գ. Թ, էջ 192, 193-194:

²⁸ Собрание актов..., ч. III, Москва, 1838, с. 338-339.

²⁹ Լեւ, նշվ. աշխ., էջ 163:

³⁰ Собрание актов..., ч. III, с. 343.

³¹ Մատենադարան, ձեռ. 2951, Թ. 158բ:

պահպանել զսահմանս ձեր ունենալով և զխնամս ի վերայ ազգին մերոյ...»³²:

Սակայն, չկարողանալով շտկել երկրի ներքին անկայուն քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակը, Գեորգին ստիպված էր դիմել ռուսների օգնությանը: Ի վերջո, որոշում կայացվեց Վրաստանի՝ Ռուսաստանին միավորման վերաբերյալ և ցարական կառավարության որոշմամբ Հովսեփ Արղությանը շտապեց Թիֆլիս՝ հրապարակելու Վրաստանի միավորման հրովարտակը. «...եւ Յովսէփ նախագահեց այդ հանդիսութեան, գոհունակ զգացումով եւ արտակարգ ցոյցերով...: Վրացիները համոզած էր համակերպիլ Ռուսական հպատակութեան...»³³:

Այսպիսով, Հովսեփ Արղությանի քաղաքական հայեցակարգի հիմնաքարը Հայաստանի պետականության վերականգնման խնդիրն էր՝ հայկական առանձին պետականության կամ հայ-վրացական միացյալ թագավորության տեսքով: Վրաստանի և Հայաստանի միավորմամբ Հայաստանի վրա ևս կտարածվեր ռուսական տիրապետությունը, ինչից ելնելով նա ռուսական կառավարության ուշադրությունը մշտապես հրավիրում էր դրացի վրաց ժողովրդի ծանր կացության վրա: Այդ նպատակով սերտ կապեր պահպանելով վրացական արքունիքի հետ՝ հայ արքեպիսկոպոսն ինքնաստիքյան նպաստեց հայ-վրացական և ռուս-վրացական քաղաքական հարաբերությունների ամրապնդմանը:

³² Նույն տեղում, թ. 187:

³³ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3776:

АСМИК АМИРДЖАНЫАН

РОЛЬ ИОСИФА АРГУТЯНА В АРМЯНО-ГРУЗИНО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЯХ (КОНЕЦ XVIII В.)

РЕЗЮМЕ

Выдающийся государственный и религиозный деятель архиепископ Иосиф Аргутян во время национально-освободительной борьбы Армении от турецко-персидского ига, придавал также большое значение освобождению грузинского царства. Для этой цели, поддерживая дружеские отношения с грузинскими царями и военным командованием, Аргутян отправил им множество рапортов и писем, побуждая их освободиться от персидского ига, советовал восстать и обещал помощь русских в этом деле. Архиепископ, как сторонник русской ориентации, в результате встреч с российскими генералами, обсуждая вопросы освобождения Армении и Грузии от турецко - персидского ига, всячески способствовал развитию как армяно-грузинских, так и русско-грузинских политических отношений.

HASMIK AMIRJANYAN

THE ROLE OF HOVSEP ARGHUTYAN AND THE ARMENIAN-GEORGIAN-RUSSIAN RELATIONS (THE END OF THE 18th C.)

SUMMARY

Prominent political and religious figure Archbishop Hovsep Arghutyan, during the national liberation struggle of Armenia from the Turkish-Persian yoke gave also a great importance to the liberation of the Georgian Kingdom. For this purpose maintaining friendly relations with the Georgian Kings and the guides of the military department, Arghutyan sent numerous reports and letters to them, motivating to emancipate from the Persian yoke, advised them to oppose and promised Russian help in this issue. In the result of meetings with Russian generals Archbishop, as a supporter of Russian orientation by discussing questions about the liberation of Armenia and Georgia from the Turkish-Persian yoke, contributed comprehensively to the Armenian-Georgian, as well the Russian-Georgian political relations.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅ

ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ

XIX դարի առաջին երեսնամյակում Արևելյան Հայաստանի ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո կովկասահայության շրջանում սկիզբ է առնում ընդհանուր զարգացման գործընթաց, որի համատեքստում լուրջ պայքար է ծավալվում պահպանողական և ազատական հոսանքների միջև: Այդ երևույթը վառ կերպով արտահայտվում է նաև մշակութային կյանքում: Օրինակ՝ 1850-1870-ական թթ. Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ամոթալի և դատապարտելի էր կնոջ՝ թատրոնում խաղալը, սակայն արդեն XIX դարի վերջին հանդիպում ենք բազմաթիվ վկայությունների, երբ կարծրատիպերի առկայության պայմաններում կանայք, այնուամենայնիվ, ելույթ են ունենում թատրոնում: Սակայն նշված զարգացման հետ մեկտեղ նկատելի է նաև բարբերի անկման գործընթաց, որը կապված էր հատկապես գյուղերում ակոհիոլի չարաշահման, ավագակախմբերի գոյության, սպանության դեպքերի ավելացման հետ և այլն:

Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում կարևոր է Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ավետարանական շարժման սկզբնավորման ուսումնասիրությունը: Այս թեմային նվիրված հետազոտությունները սակավ են: Առաջնակարգ նշանակություն ունի 1886 թ. Թիֆլիսում Հ. Ղուկասյանցի տպագրած «Բողոքականության Կովկասու հայոց մեջ» աշխատությունը, ինչպես նաև 1999 թ. Երևանում լույս տեսած Ա. Ղազարյանի և Ռ. Լևոնյանի «Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի» աշխատանքը, որն անդրադառնում է Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցու

պատմությանը, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի հայ ավետարանականների գործունեությանը:

Ըստ Կ. Ատանալյանի՝ 1829 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո, երբ ռուսական զորքերը հետ են քաշվում Արևմտյան Հայաստանում գրաված տարածքներից, հազարավոր հայեր գաղթում են Արևելյան Հայաստան: Նրանցից շատերը հաստատվում են Շիրակի և Թալինի շրջաններում: Նորարևակ գաղթականների այս խմբի մեջ են լինում խնուսցի հայեր, ովքեր իրենց համարում էին թոնդրակյան շարժման հետևորդներ: Նրանք հաստատվում են Արխվելի գյուղում, որը շուտով անվանվում է «Ֆարմասոնի Արխվելի»՝ «Ավետարանական Արխվելի»: «Նոր թոնդրակեցիները» շարունակում են իրենց գործունեությունը «...մի քիչ զաղտնաբար, բնականաբար հավածուելու վախով»¹: Սակայն նրանք չեն առանձնանում Հայ Առաքելական եկեղեցուց: Հայտնվելով տեղական իշխանությունների և հոգևորականների ուշադրության կիզակետում՝ արխվելցիները ենթարկվում են հալածանքների, առգրավվում է նրանց «Բանալի ճշմարտության» գիրքը²: Այդպիսով, արխվելցիները Շիրակում ցանում են ավետարանական գաղափարաբանության առաջին սերմերը: Նրանց դավանությունը մոտ էր ավետարանական և ավետարանական-մկրտական դավանությանը³:

Հ. Ղուկասյանցի պնդմամբ՝ Ալեքսանդրապոլում ավետարանական շարժումը սկիզբ է առել 1850-ական թթ. կույր աշուղ Շիրինի միջոցով, ով Ալեքսանդրապոլ էր գալիս ուսանելու և դրամ վաստակելու նպատակով: Նա վաղարշապատցի՝ Մ.

¹ Ատանալյան Կ., Յուշարձան հայ ավետարանականաց և ավետարանական եկեղեցույ (Քննական ծանոթություններով), Ֆրեզնո, 1952, էջ 199:

² Նույն տեղում, էջ 198-199:

³ Ղազարյան Ա., Լևոնյան Ռ., Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, 1999, էջ 121:

Ցրտատարյանի գործակիցն էր, ով Ա. Ամիրխանյանի հետ միասին լուրջ գործունեություն էր ծավալում ավետարանականությունը Էջմիածնում և շրջակայքում տարածելու նպատակով: Ալեքսանդրապոլում ավետարանական դավանանքին էր հարում նաև աշուղ Գալուստ Մարգսյան - Պարտիզպանը, ով նույն ինքը աշուղ Մալիկն էր և գաղտնաբար քարոզչություն էր իրականացնում՝ հետզհետե ավելացնելով համախոհների թիվը «հասարակութեան ստորին դասակարգից»⁴: Մեծ ճանաչում էր վայելում աշուղ Հավեսը (Թադեոս Հովհաննիսյան), ում ստեղծագործությունների մեջ զգալի տեղ են զբաղեցնում կրոնաբարոյախոսական բնույթի երգերը: Աշուղը նոր սերնդին հորդորում է սովորել դպրոցում, համալսարանում, քանզի միայն կրթությամբ, առաջադիմությամբ ազգը կարող է թոթափել աղքատությունը և թշվառությունը⁵:

*Դրդելով արթնացուցին մտքիս սերը սուրբ գրքերը,
ճշտության գանձարանը շտապ բացի գոհար գտա,
Մարմինս աշխարհային փառքով փառավորվեց, ՀԱՎԷՍ,
Հոգիիս փրկությանը Քրիստոսով մեծ ճար գտա՞:*

Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանված վավերագրերը վկայում են 1852 թ. Ալեքսանդրապոլում գործունեություն ծավալած պարսկահպատակ Աբրահամի մասին, ով Կարինից գաղթել էր Հին Նախիջևան, այնուհետև հաստատվել Սպահան քաղաքում: Նա քարոզում էր «գաղանդ Լիւտերի...» և ձեռքի տակ ուներ «...մահաբեր մատեան Կանոն Հաւատոյ մակագրեալ տպեալ 'ի Զմիւռնոյ, որում այնքան հերձուածք...գտանին ուղղա-

⁴ Ղուկասեանց Հ., Բողոքականություն Կովկասու հայոց մեջ (Պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, 1886, էջ 167:

⁵ Շիրակի հայ աշուղները: Ժողովածու, Երևան, 1986, էջ 6-7:

⁶ Նույն տեղում, էջ 32:

փառ եկեղեցւոյ մերոյ և այլոց...»⁷: Ալեքսանդրապոլի հոգևոր իշխանությունները և ռուսական ոստիկանական ուժերը համատեղ պայքար են մղում օտար քարոզչի գործունեությունը կասեցնելու նպատակով:

Ալեքսանդրապոլի հայ ավետարանականության պատմության մեջ կարևոր է 1860 թվականը: Այդ տարի քաղաքի արհեստավորական խավը ներկայացնող որոշ անհատներ դիմեցին տեղի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան Եպիսկոպոսին՝ պահանջելով պատժել հայ ավետարանականներին, որպեսզի շարժումը չտարածվի այլոց շրջանում: Նշված ժամանակաշրջանում արհեստավորական համքարությունները լուրջ կշիռ ունեին, և քաղաքի զարգացումը մեծապես կախված էր նրանցից: Կ. Մեղրեոսյանը նշում է, որ արհեստավորական համքարությունների համար կարևոր էր իրենց անդամների ազգությունը, դավանանքը⁸: Այստեղից պարզ է դառնում արհեստավորների դժգոհության պատճառը: Ձերբակալվեց քսան մարդ, (այդ թվում՝ երկու կին)⁹: Անցկացված քննությունից հետո բոլորն ազատ արձակվեցին: Ձերբակալվածների գրքերն այրվեցին, այնուհետև նրանց վերահսկող նշանակված քահանաները շուտով զեկուցեցին Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարությանը, որ «...այլ ևս ոչինչ մոլորական չեն նշմարում նոցա վերայ»¹⁰: Սակայն դրանով շարժումը չմարեց՝ հետագայում տարածվելով Ղուլիջան, Դուզբենդ, Դուրնի-Ղշլաղ, Եգյանլար և մոտակա այլ գյուղերում: Կ. Մեղրեոսյանը նշում է, որ ավետարանականությ-

⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 56, ց. 5, գ. 35, վավ. 132, 256:

⁸ Մեղրեոսյան Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականացիների կենցաղում, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 6, Երևան, 1974, էջ 190:

⁹ Ղուկասեանց Հ., նշվ. աշխ., էջ 168:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 168:

յունն Ալեքսանդրապոլ է ներթափանցել Կարինից, և սկսել է ակտիվանալ 1840-1850-ական թթ.: 1870 թ. մի խումբ արհեստավորներ հալածում են ավետարանականներին: Վերջինների մեջ ևս կային աչքի ընկնող արհեստավորներ, օրինակ՝ դերձակ Սարգիսը: Ենթադրում են, որ նրա ջանքերով ավետարանականությունը թափանցել է Ալեքսանդրապոլ: Ավետարանականության դեմ հալածանքը հատկապես ուժեղանում է 1880 թ.: Հոգևորականներն ու պետական իշխանությունները զանազան ակնկալություններով չէին դադարեցնում, այլ ընդհակառակը, զրգռում էին այդ պայքարը, մոլեռանդ մարդկանց հրահրում էին հալածելու ավետարանականներին¹¹:

Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են 1860-ական թթ. Ալեքսանդրապոլում իրականացվող ավետարանական քարոզչության վերաբերյալ: Օրինակ, 1868 թ. Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարությունն Էջմիածնի Սինոդին տեղեկագրում է, որ քաղաքի բնակիչ Մ. Պետրոսյանը հայտնել է Ա. Մարտիրոսյանցի մասին, ով «...մուրիցուցանե՛լ զպարզամիտս և ջանայ ներմուծանել գնոր աղանդ...»¹²:

Վահան Թուրքիյանը, անդրադառնալով 1850-1860-ական թթ. Արևելյան Հայաստանի հայ ավետարանականությանը, նշում է, որ ամերիկացի և անգլիացի միսիոներների օգնությամբ ավետարանական շարժումը տարածվեց և հասավ Ալեքսանդրապոլ, Ղուլիջան և Կարս¹³: 1875 թ. գերմանացի մի հոգևորական այցելել է Շամախի, այնուհետև Վաղարշապատ և Ալեքսանդրապոլ-Ղուլիջան¹⁴: 1879 թ. ամերիկացի միսիոներ Քուլը այցելել է Կարս, Էջմիածին: Այնուհետև ուղևորվել է Ալեքսանդրա-

պոլի մերձակա Ղուլիջան գյուղը, ուր շնորհաշատ գործունեություն էին սկսել Էջմիածնի եղբայրները և «...գործին սկզբնաւորութիւնը եղած էր նշանաւոր աւագակի մը ապաշխարութեամբ»¹⁵: Ակնհայտ է, որ Արևելյան Հայաստանում ավետարանական շարժումը սկզբնավորվել և տարածվել է առանց օտար քարոզիչների միջնորդության: Վերջիններս փորձեր էին կատարում կազմակերպել տեղի ավետարանականներին, սակայն նշված ժամանակաշրջանում դա անել չհաջողվեց:

Պահպանողական և ազատական հոսանքների գաղափարական պայքարը դրսևորվում է «Մեղու Հայաստանի» և «Մշակ» թերթերի միջև, որն ավելի է թեժանում 1880-ական թթ.: Դեռ 1878 թվականից սկսած «Մշակ»-ում լույս են տեսնում Ալեքսանդրապոլի շրջանի քահանաներին վատաբանող հոդվածներ¹⁶, իսկ «Մեղու Հայաստանի»-ն իր հերթին վատաբանում է «մշակյան» ուղղությունը՝ վերջինիս համարելով «...հայ լրագիր...որ յատուկ կարող է լինել միայն բողոքականաց բերան եղող մի հրատարակութեան»¹⁷: 1880 թ. «Հայ-ավետարանական» ստորագրությամբ մի նամակագիր հաղորդում է «Մշակ»-ին, որ նույն թվականի մարտին Ալեքսանդրապոլում հայ լուսավորչականների կողմից հարձակում է եղել հայ ավետարանականների վրա, ովքեր աղոթում էին աղոթատանը: Այնուհետև, հաջորդ հանդիպմանը, որը նվիրված էր լինելու Վանի սուլյալների համար գումար հանգանակելուն, ավետարանականներից շատերը չեն ներկայացել¹⁸: Այս դեպքին արձագանքում է «Մեղու Հայաստանի» թերթը: «Մեղու»-ի հոդվածագիրը նշում է, որ Ալեքսանդրապոլում չկան եր-

¹¹ Մեղրեոսյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 235:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 51, ց. 1, գ. 5196:

¹³ Թուրքիկեան Վ., Հայ ավետարանական եկեղեցին 1846-1996, Դետրոյթ, 1996, էջ 32:

¹⁴ Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 199:

¹⁵ Քասունի Ե., Լուսաշալիդ: Պատմություն Հայ ավետարանական շարժման 1846-1946, Պեյրուք, 1947, էջ 235:

¹⁶ «Մշակ», Թիֆլիս, 17 մայիսի 1878, № 79:

¹⁷ «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 31 մայիսի 1880, № 40:

¹⁸ «Մշակ», 3 ապրիլի 1880, № 56:

կու տնից ավել բողոքականներ, չունեն աղոթատուն, և նրանց մեջ չկա գրագետ մարդ, որ իր անունը գրել իմանա, ուր մնաց թղթակցի «Մշակ»-ին¹⁹: Ակնհայտ է, որ այստեղ չափազանցություն կա: Այնուհետև «Մշակ»-ի համարներից մեկում հերքվում է այս լուրը, սակայն քիչ անց ալեքսանդրապոլցի ավետարանական Մարգար Հարությունյանը «Մշակ»-ին հայտնում է, որ հարձակման մասին լուրը համապատասխանում է իրականությանը, և ինքը կարող է տալ այն ավետարանականների անունները, ում տների վրա հարձակում է եղել²⁰:

Հատկանշական է նույն թվականի «Մշակ»-ի խմբագրականներից մեկը, որտեղ ասվում է. «Հայ-լուսաւորչական հոգևորականների մեծ մասը համախոհ են ամբոխին. նրանք թշնամական աչքով են նայում աւետարանական և կաթօլիկ հայի վրա, չեն ընդունում որ լուսաւորչականը, կաթօլիկը, աւետարանականը և մինչև անգամ մահմետականը կարող են մի և նոյն ազգի անդամներ լինել...»²¹:

1881 թ. մալաթիացի շրջիկ քարոզիչ Գ. Գևորգյանը Գ. Սարի-Գյավուրյանցի տանը ավետարանական հայերի համար քարոզ էր կարդում, երբ ալեքսանդրապոլցի պատանիներից կազմված խումբը հարձակվեց այդ տան վրա: Քարոզչին բռնել չհաջողվեց, և նա փախավ Ղուլիջան գյուղ²²: Նույն 1881 թ. Պ. Հայկագունին նշում է, որ հայ ավետարանականների թիվը հասել է 20-ի, նրանք արդեն ունեին վարձված ժողովարան, որտեղ էր գրումից քարոզիչ էր ժամանել և վեճ է առաջ եկել հայ լուսավորչական երիտասարդի հետ: Վերջինս գնացել է ոստիկանություն: Հեղինակը նշում է, որ հալածանքները շարունակվում են, և երկպառա-

կության մեջ է իրենց քաղաքը²³: «Մշակ»-ը 1882 թ. ևս ահագնագում է այն մասին, որ Երևանի նահանգում՝ մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի գավառում, շարունակվում են հալածանքները հայ ավետարանականների նկատմամբ և մատնանշում մի քանի ռուսալեզու լրագրեր, որոնք տարիներ շարունակ ամբոխին գրգռում էին այլադավանների դեմ²⁴:

Հ. Ղուկասյանցը նշում է, որ ավելի շատ հոդ ունենալու ցանկությունից, քան հալածանքներից դողված, Ալեքսանդրապոլի մի շարք բնակիչներ խնդրում են կառավարությունից Կարսի նահանգում դատարկ մնացած գյուղերից մեկը տրամադրել իրենց: Արդյունքում նրանք ստացան Ղարադալա գյուղը, որտեղ հավաքվեցին ավետարանականներ նաև այլ շրջաններից ու գյուղերից: Մինչև 1886 թ. այստեղ ապրում էին Ալեքսանդրապոլից, Կարսից և այլ վայրերից գաղթած 48 ընտանիքներ, սակայն նրանց մեջ կային նաև ռուս աղանդավորներ, հունադավան հայեր²⁵: 1883 թ. Կարսից գրում են «Մշակ»-ին, որ Ղարադալայում, որը շուտով Հայկաշեն են անվանելու, ապրում է 65 ընտանիք, որոնք Կարսից, Խարբերդից և Ալեքսանդրապոլից գաղթած հայ ավետարանականներ են և շեշտում նաև մի քանի տուն հայ մուսուլմանների մասին, ովքեր հասարակական գործերում համերաշխաբար են գործում հայ ավետարանականների հետ: Նրանց մեջ իշխում է հավասարությունը, որը դրսևորվում է միակերպ հագուստի, կանանց՝ զարդեղեն չկրելու, ծնողների կամքով երիտասարդներին ստիպողաբար չամուսնացնելու մեջ և այլն: Նամակագիրը նշում է, որ հայ ավետարանականներն ունեն մեկ քարոզիչ և մեկ ուսուցիչ, սակայն միտված են ուսումնարան կա-

¹⁹ «Մեղու Հայաստանի», 5 նոյեմբերի 1880, № 85:

²⁰ «Մշակ», 16 մայիսի 1880, № 81:

²¹ «Մշակ», 3 մայիսի 1880, № 72:

²² Ղուկասեանց Հ., նշվ. աշխ., էջ 170:

²³ «Մեղու Հայաստանի», 12 սեպտեմբերի 1881, № 184:

²⁴ «Մշակ», 26 մայիսի 1882, № 91:

²⁵ Ղուկասեանց Հ., նշվ. աշխ., էջ 171:

ռուցել և «կրթված ուսումնական քարոզիչ» ձեռք բերել, ով կղեկավարի նորաբաց կրթօջախը²⁶։ 1893 թ. Կարսից գրում են «Մշակ»-ին, որ Ղարաղալա գյուղում, «...որի բնակիչները Ալեքսանդրոպոլից գաղթած հայ ավետարանականներ են, ներկայ ուսումնական տարվանից ուսուցիչ Խ. Մառանկոզեանց մի մասնաւոր միդասեան երրորդ կարգի երկսեռ ուսումնարան, որի մեջ խառն նստում են տղաներ և աղջիկներ։ Առ այժմ ուսումնարան յաճախում են 22 տղայ և 11 աղջիկ։ Իշխանութեան հաստատած ծրագրի համեմատ, դպրոցում շաբաթական վեց դաս է նշանակված հայոց լեզուից»²⁷։

Ինչ վերաբերում է մեծ ճանաչում գտած Ղուլիջան գյուղին, ապա 1883 թ. «Մեղու Հայաստանի» թերթը հաղորդում է, որ գյուղում ապրում են 50 ընտանիքներ, որոնց մի մասը մահմեդական թուրքեր են, մյուս մասը՝ հայ ավետարանականներ և հայ լուսավորչականներ։ Նամակագիրը նշում է, որ հայ ավետարանականները վերջին 5-6 տարիներին անջատվեցին Մայր եկեղեցուց տեղի քահանաների տգիտության պատճառով։ Ավետարանականության տարածողն է դառնում Ա. Բաղդիյանցը²⁸։

1895 թ. «յաջորդ-նախագահ» Բագրատ Թավաքալյանցը ժողովի է հրավիրում տեղի 30-ից ավելի քահանաներին և մատնանշում կարևոր հարցեր, որոնց վրա պետք էր ուշադրություն դարձնել։ Այդ հարցերի մեջ առանձնացնում է նաև մի կետ. «Բողոքական կամ կաթոլիկ հայերի հետ հաշտ ապրել և ընդհարումների տեղիք չը տալ»²⁹։ Բագրատ Թավաքալյանը պաշտոնավարում է մինչև 1896 թ. փետրվարի 28-ը։

²⁶ «Մշակ», 1 սեպտեմբերի 1883, № 120։

²⁷ «Մշակ», 18 նոյեմբերի 1893, № 9։

²⁸ «Մեղու Հայաստանի», 28 օգոստոսի 1883, № 86։

²⁹ «Մշակ», 3 հոկտեմբերի 1895, № 113։

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ հարկ է նշել, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ալեքսանդրապոլի և շրջակայքի հայ ավետարանականները մեծ թիվ չէին կազմում, չունեին կազմակերպական կառույց և կրթամշակութային հաստատություններ։ Նրանք պետական ճանաչում չէին ստացել ռուսական իշխանությունների կողմից, այդ իսկ պատճառով հայ ավետարանականները տեղ չեն գտել մարդահամարների, ժողովրդագրական ցուցակների և այլ փաստաթղթերի մեջ³⁰։ Ալեքսանդրապոլի ավետարանականները գործում էին գաղտնաբար, քանզի հալածանքների էին ենթարկվում տեղի բնակիչների, հոգևորականների և ռուսական իշխանությունների կողմից։ Ղարաղալա գյուղը վառ ապացույցն է այն բանի, որ պարարտ հող ունենալու դեպքում ալեքսանդրապոլի ավետարանականներն ունակ էին արագորեն կազմակերպել իրենց հասարակական-կրթական կյանքը՝ այդպիսով նմանվելով Կ. Պոլսի, Կիլիկիայի և Արևմտյան Հայաստանի հայ ավետարանական համայնքներին։

19-րդ դարի երկրորդ կեսի Ալեքսանդրապոլի հայ ավետարանականության գործունեության հետազոտությունը կարևոր նշանակություն ունի Անդրկովկասի հայության՝ մասնավորապես արևելահայ ավետարանականության սկզբնավորման և տարածման պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից։

³⁰ Ա. Հայրապետյանի ներկայացմամբ՝ «Երևանի նահանգի 1869 թ. ժողովրդագրական դրությունն ըստ դասերի» փաստաթղթի դավանանք բաժնում նշված է 7 յուրթեական (անձնական ազնվականներ), իսկ 1886-1887 թթ. վերաբերող մի փաստաթղթում նշված է բողոքական բաժինը, սակայն հոգևորականներ և հավատացյալներ նշված չեն (տե՛ս Հայրապետյան Ա., Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIX դ. - XX դ. սկիզբ)։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2011, էջ 108, 156-157)։

АРМЯНСКИЕ ЕВАНГЕЛИСТЫ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ И ОКРЕСТНОСТЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19-ОГО ВЕКА

РЕЗЮМЕ

В первом тридцатилетии 19-ого века после присоединения Восточной Армении к России среди кавказских армян зарождается евангелистское движение, которое уже в середине века набирает обороты в Александрополе. Однако не смотря на распространение движения, армянские евангелисты Александрополя и окрестностей не имели организационной структуры и не получили официального признания от российских властей.

KARO JAMKHARYAN

THE ARMENIAN EVANGELISTS OF ALEXANDROPOL AND ITS SURROUNDINGS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH C.

SUMMARY

During the first three decades of the 19th c., that is after the establishment of Russian dominion over Eastern Armenia the Evangelical movement emerges among the Armenians of the Caucasus, and consequently vastly spread in Alexandropol already at the second half of the 19th c. Despite the movement's spreading the Armenian evangelists of Alexandropol and its surroundings did not have an organizational body and did not get a state recognition from the Russian authorities.

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В ТУРЕЦКОЙ ПОЛИТИКЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В 1894–1922 ГГ.

Последняя четверть 19-го века в мировой истории была отмечена очередной эскалацией в Восточном вопросе. Страдающие под жестоким гнетом Османской Турции христианские народы подняли знамя национально-освободительной борьбы. Мощная волна вооруженных восстаний быстро распространилась по всем европейским Балканам. Процессу объективно способствовала имперская политика царской России, которая явно и активно поддерживала освободительные движения балканских народов. Социально-экономическим и политическим основам Османской империи внушительные удары нанесли восстания 1875–1876 гг. в Боснии, Герцеговине, Болгарии, Черногории, Сербии и др., победоносная для России русско-турецкая война 1877–1878 гг.

Процесс постепенного и основательного выдавливания Османской Турции из ее европейских владений набирал обороты и, казалось, что события приведут к окончательному развалу империи, концу нечеловеческих страданий христианских народов, в том числе западных армян, их освобождению от турецкого ига. Обнадеживающими были результаты Сан-Стефанского русско-турецкого договора и, в меньшей мере, Берлинского конгресса 1878 г. Османская империя была вынуждена отказаться от некоторой части обширных европейских владений (Турция признавала полную независимость Румынии, Черногории и Сербии, а также обязывалась предоставить самоуправление Боснии и Герцеговине), провести широкие реформы в других остававшихся под ее властью христианских областях, в том числе и в Западной (Турецкой) Армении, обеспечить безопасность христианского населения империи.

Таким образом, начиная с 1878 г. Армянский вопрос — как составная часть Восточного вопроса, становится вовлеченным в международную дипломатию. На данном историческом этапе — как

вопрос освобождения Западной Армении и западных армян от турецкого владычества. Однако турецкое правительство не только не приняло никаких действенных мер по обеспечению безопасности западных армян и улучшению их жизни, но и усилило гонения против армянского населения империи. К сожалению, со стороны великих держав Армянский вопрос стал использоваться лишь для оказания давления на Турцию, в угоду собственных интересов, для достижения политических и экономических уступок от султанского правительства. Осознавая лживость держав в Армянском вопросе, и чтобы навсегда избавиться от него, султан Абдул Хамид II-ой (Красный султан) приступил к практическим мерам по искоренению и массовому уничтожению западных армян на их же исторической колыбели – Армянском нагорье. Конечной целью преступной стратегии султанского правительства должно было стать полное искоренение армянского этноса, захват веками накопленных армянами историкокультурных ценностей, недвижимости, финансовых и экономических ресурсов – для создания турецкого государства с преимущественно однородным мусульманским населением. Реализация программы имела бы жизненно важное значение для Турции, в противном случае – рано или поздно лишившись захваченных армянских территорий, турки должны были сужиться на небольших территориях Малой Азии и навсегда распрощаться с заманчивой идеей Великой Турции.

Первым результатом преступной геноцидной политики кровавого султана стало массовое истребление или исламизация в 1894–1897 гг. более 300 тысяч армян в Западной Армении, армянской Киликии, других армянонаселенных территориях империи. И только благодаря инстинкту выживания, героической самообороне армянам удалось предотвратить дальнейшую эскалацию чудовищной резни. Большую роль в этом сыграла и мировая прогрессивная общественность, заставив свои правительства через своих послов в Константинополе воздействовать на султана, чтобы остановить уничтожение целого народа. Неоспоримыми являются заслуги Марка

Твена, Анатоля Франса, Йоханеса Лепсиуса, Жан Жореса и других великих гуманистов.

Политику Геноцида армян султанского правительства Османской Турции продолжили пришедшие в результате государственного переворота к власти в Турции в 1908 году младотурки. Их главари не только хорошо усвоили абдулхамидовский механизм истребления армян, но и усовершенствовали его. Давая народам империи лживые обещания о свободе, национальном равенстве, солидарности и др., с первых же дней власти младотурки стали разжигать антихристианские настроения, направляя против армян, греков, ассирийцев и др. реакционные религиозные силы.

Жестокость младотурок первыми почувствовали киликийские армяне, в Адане, Мараше, других армянонаселенных территориях Киликии весной 1909 года младотурки организовали и осуществили резню более 30 тысяч армян.

Отказавшись от идеологии панисламизма, младотурки в течение 1910–1913 гг. окончательно пришли к идеологии пантюркизма, конечной целью которого являлся Великий Туран, который должен был простираться от Босфора до Уральского хребта, Сибири и Алтая, охватив все местное тюркоязычное население. Еще в 1911 году в Салониках на съезде партии младотурок “Единение и прогресс” было принято тайное решение о том, что мусульманское население империи должно быть отуречено, а христианское – уничтожено. По мнению идеологов паносманизма и пантюркизма, армяне, клином вбившись на пути к Великому Турану, должны были быть истреблены в первую очередь, и поголовно.

Вспыхнувшая 1 августа 1914 г. Первая мировая война, в которой Российская и Турецкая империи оказались в противоположных военных блоках – Антанты и Четверного Союза, имела роковое значение для всего армянского народа, волею судьбы разделенного между этими империями. На Западном и Кавказском фронтах в рядах русской армии против турецкой сражались около 200 тысяч армян, в том числе 2,5 тыс. офицеров, 10 тысяч армян сражались в организованных армянских добровольческих отрядах. Все это усили-

ло разнузданную в Турции антиармянскую шовинистическую пропаганду, тщательно разработанная младотурками программа уничтожения армян была пущена в ход. “Идет война и другой такой возможности уже никогда не будет, — намекал своим однопартийцам один из главных организаторов Геноцида армян доктор Назим, — ... На этот раз наши действия должны принять характер тотального искоренения армян, надо уничтожить всех, до последнего”¹.

В условиях начавшейся войны, с осени 1914 г. началось массовое уничтожение призванных в турецкую армию армянских солдат. Роковым днем в истории армянского народа стало 24 апреля 1915 года, когда начались массовые аресты и казни нескольких сотен представителей армянской знати и интеллигенции. За этим последовало планомерное уничтожение беспомощных стариков, женщин и детей. Для того, чтобы ввести в заблуждение международное сообщество массовые убийства были организованы не в самих армянских населенных пунктах, а посредством массовой депортации армян с мест постоянного проживания. Главный организатор Геноцида армян министр внутренних дел Турции Талаат паша в своих телеграммах-указах на места весной-летом 1915 года однозначно утверждал, что для живущих в Турции армян право на жизнь и на труд абсолютно отменено² и, что “депортация — это уничтожение”³. Свидетель ужасных событий, тогдашний посол США в Турции Генри Моргантау справедливо замечал: “настоящими целями депортации были грабеж и уничтожение, это, действительно, новый способ резни”⁴.

Набирающую обороты политику геноцида уже невозможно было остановить. Никак не повлияло на младотурок и подготовленное по инициативе России совместное публичное заявление прави-

тельств России, Великобритании и Франции от 24 мая 1915 года, в котором последние предупреждали Турцию о недопустимости политики уничтожения, а массовые убийства были классифицированы “как преступления против человечности и цивилизации”. По сути — это было первым актом международного признания Геноцида армянского народа, хотя самого термина “геноцид” тогда еще не существовало.

В годы Первой мировой войны младотурецким правительством Турецкой империи была осуществлена массовая депортация и физическое истребление армянского населения. В результате Большого геноцида 1915–1916 гг. (по армянски — “Мец Егерн”) на своей исторической родине — Западной Армении, было истреблено около 1,5 млн. армян, сотни тысяч были насильственно депортированы и стали беженцами, так образовалась армянская диаспора (по армянски — “Спюрк”). Армяне смогли уберечься от полного истребления и перебраться за пределы империи благодаря самоотверженной самообороне, организованной в Ване, Муше, Сасуне, на знаменитой горе Муса даг и др.

Таким образом, Западная Армения была лишена ее реальных хозяев — западных армян, были уничтожены тысячи армянских исторических и культурных памятников, церквей и монастырей, армянам был нанесен огромный материальный и моральный ущерб.

Политика Геноцида армян была продолжена младотурецким правительством Турции и в последующие годы, она перекинулась в пределы Восточной Армении и в Закавказье. К концу 1917 начале 1918 гг. здесь проживало более 2 млн. армян, 1.315.000 из них в Восточной Армении. В результате увеличения за счет сотен тысяч депортированных населения Восточной Армении последняя стала центром консолидации армян, создавались серьезные предпосылки для осуществления вековой мечты армянского народа — восстановления армянской государственности. Однако после выхода России из войны, подписания унизительного Брест-Литовского мирного договора от 3 марта 1918 г. большевистская Россия возвращала Турции занятые по праву войны Ванский, Битлийский, Эр-

¹ См. Геноцид армян в Османской империи (Сборник документов и материалов под ред. М.Г. Нерсисяна), Ереван, 1982, с. VII.

² Антонян А., Величайшее преступление. Последние армянские погромы и Талаат паша (на армянском языке), Ереван, 1990, с. 35–37.

³ См. Геноцид армян в Османской империи, с. 580.

⁴ См там же, с. 564.

зурумский, Трапизундский вилайеты Западной Армении и часть Восточной Армении – Карсский и Ардаганский округа. Таким образом, сводился на нет и декрет Совнаркома Советской России “О Турецкой Армении” от 29 декабря 1917 г., главным содержанием которого было провозглашение права армян Западной Армении на свободное самоопределение, вплоть до полной независимости и создания независимого государства. В результате вывода русских войск из Западной Армении десятки тысяч армян вновь стали жертвами турок. Уход России из стратегически важного для него Закавказского региона усилило влияние Турции. Под ее политическим и военным давлением, несмотря на протесты армянской стороны, Закавказский сейм 9(22) апреля 1918 г. провозгласил Закавказье независимым государством.

В неблагоприятной и критической для Советской России международной обстановке потеря Кавказа и Закавказья грозила существованию самой России, как целостной державы. Турецкие идеологи пантюркизма прекрасно осознавали, что в случае окончательного отделения региона от России открываются новые возможности для практического осуществления идеи создания Великого Турана. Последний, как уже было сказано, должен был охватить и огромные российские территории. Несомненно, что осуществление этой программы имело бы катастрофические последствия для Российского государства. Уместно отметить, что накануне 80-летия Геноцида армянского народа в Османской Турции, 14-го апреля 1995 г. Государственная Дума Российской Федерации от имени русского народа осудила организаторов Геноцида армян в 1915–1922 гг., выразила свое глубокое сожаление всему армянскому народу и признала “24-ое апреля” Днем памяти жертв геноцида. В заявлении Госдумы, которое было принято единогласно, справедливо и прозорливо отмечалось, “что физическое уничтожение братского армянского народа на его исторической родине было совершено с целью создания благоприятных условий для разрушения России”.

Отделение Закавказья от России и вовлечение ее в сферу влияния Турции не сулило ничего хорошего армянам, оказавшимся ли-

цом к лицу с турецкой угрозой. Преодолевая сопротивление армянских боевых формирований, весной 1918 г. турки один за другим заняли Карс, Ардвин, Батум, вторглись в пределы Тифлисской и Ереванской губерний. Только в Ахалкалакском уезде турками было вырезано, умерло от голода и холода около 40 тысяч армян, значительная часть армянского населения уезда. 16 мая 1918 г. турки заняли Александрополь (Гюмри), 21 мая захватили поселок Сардарпат и железнодорожную станцию в нескольких километрах от Св. Эчмиадзина и Еревана. И лишь благодаря героическим победам армян в Сардарпатском, Баш–Апаранском и Каракилисском сражениях 22–27 мая 1918 г. удалось отстоять право на жизнь и независимость, не позволить турецким полчищам вторгнуться в сердце Армении – Араратскую долину, избежать полного и окончательного уничтожения.

В сентябре 1918 г. турецкие войска вторглись в Баку и в тесном сотрудничестве с азербайджанскими мусаватистами организовали резню десятка тысяч местного армянского населения, подвергшегося воздействию страшных зверств и грабежей.

Поражение Турции и ее союзников в Первой мировой войне, падение младотурецкого правительства, постепенный распад Османской империи, казалось, давали возможность армянству вздохнуть свободно, залечить раны геноцида и найти пути, чтобы вновь стать хозяевами своей исторической родины. Обнадеживающими для армян были и результаты Парижской мирной конференции 1919 г. 30 января в Париже на совещании представителей США, Великобритании, Франции, Италии и Японии было решено, что целью конференции является также отторжение некоторых территорий Османской империи, в том числе Западной Армении (включительно Киликии), которые должны быть переданы под покровительство отдельных государств, действующих в качестве мандаторов Лиги Наций. Во 2-ом пункте данного решения в частности отмечалось: “По ряду причин, и в частности, по причинам неверного правления со стороны турок (Турции) в отношении подчиненных народов, а также осуществления в последние годы ужасных погромов армян и

других народов, союзные и объединенные державы соглашались в том, что Армения (и другие территории — авт.) должна полностью отделиться от Турецкой империи...»⁵.

По подписанному странами-победителями, в том числе Республикой Армения, с Османской Турцией историческому Севрскому договору от 10 августа 1920 г. империя раздроблялась, а угнетенные народы получали независимость. К Армении полностью относились статьи 88–93 3-ей части 6-ого раздела Севрского договора. В 88-ой статье в частности отмечалось, что Турция признает Армению как свободное и независимое государство так, как это сделали союзные державы. Согласно 89-ой статье — Турция и Армения, также как и другие договаривающиеся стороны, вопрос границ между Турцией и Арменией в Эрзерумском, Трапизундском, Ванском и Битлисском вилайетах согласились оставить на усмотрение арбитражного решения президента США, а также соглашались со всеми теми мерами, которые последний мог предложить для обеспечения выхода Армении к морю и демилитаризации тех османских территорий, которые окажутся в указанных границах. Со дня решения вопроса границ, согласно 90-ой статье договора, Турция отказывалась от всех прав на территории, переданные Армении. Комиссия демаркации границ должна была сформирована в течение трех месяцев (статья 91)⁶.

По арбитражному решению президента США Вудро Вильсона от 22 ноября 1920 г. о турецко-армянском разграничении, к территории уже независимой Восточной Армении присоединялась значительная часть Западной Армении (около 90 тыс. кв. км.) с выходом к Черному морю через порт Трапизунда. Объединенная Армения должна была охватить территорию в более чем 160 тыс. кв. км. Таким образом, казалось, что осуществляется вековая мечта армянского народа, освобождается Западная Армения и вместе с Восточной Арменией создается объединенная и независимая Армения.

⁵ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919, Vol. XII, p. 745–746.

⁶ Севр и Лозанна. Итоги империалистической войны. Серия мирных договоров под ред. проф. Ю.В. Ключникова и проф. А.В. Сабанина, Москва, 1927, с. 31–32.

Однако Севрский мирный договор и арбитражное решение В. Вильсона были неосуществимы для армян, хотя еще никто не отменял эти международно-правовые документы, которыми официально и юридически признаются права армянского народа в отношении Западной Армении. Севрский договор был подписан спустя более полутора лет после созыва Парижской мирной конференции. Произошедшее в течение этого времени перераспределение политических сил в созных странах, которое в свою очередь приводило к радикальным переменам в их внешней политике сыграло на руку Турции. «Во времена Клемансо, Вильсона и Орландо, — писал Ллойд Джордж, — союзники были едины в том, что турки должны быть вытеснены (из Европы — авт.) в Азию ...», а ныне «Франция и Италия подчеркивают, что К.-Поль, как и прежде, должен оставаться столицей Турции ...». И только В. Вильсон придерживался своего мнения, что «позволить туркам остаться в Европе — это аномалия»⁷. Решительная антитурецкая позиция держав Антанты была заменена политикой нахождения общего языка с предводителем турецких националистов Мустафой Кемалем пашой (Ататюрк) и натравливанием последнего против Советской России.

В то время, когда организаторы и исполнители Геноцида армян осуждались турецким военным трибуналом⁸, в Турции набира-

⁷ Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2. Москва, 1957, с. 398–400.

⁸ 15 февраля 1919 года в К.-Поле начался судебный процесс, который был призван провести судебное разбирательство в отношении младотурецких лидеров, обвиняющихся в военных преступлениях и организации погромов армян. В списке обвиняемых оказались бывший Великий везирь Саид Халим паша, лидеры младотурецкого триумвирата — Талаат, Энвер, Джемаль, председатель Сената Халил паша, бывший министр юстиции Ибрагим паша, бывший министр просвещения Ахмед Шюкри бей, докторы Назым и Бехаседдин Шакир и др. Военный трибунал неопровержимыми фактами подтвердил, что погромы армян были предумышленным, запланированным и организованным преступлением. По оглашенному 6 июля 1919 года приговору: за вовлечение Турции в мировую войну, массовую депортацию и резню христиан главные виновники (последние к этому времени успели скрыться за рубежом — авт.) были заочно приговорены к смертной казни. В 1920–1922 гг. главные организаторы Геноцида армян были уничтожены армянскими мстителями.

ло силу турецкое националистическое (кемалистское) движение под руководством М. Кемаля. В конце 1919 года в своей книге “Величайшее преступление” известный армянский автор Арам Антонян дальновидно замечал, что “Национальное движение” Кемаля паши не является повстанческим движением, что “в этом явлении, его целях и средствах наличествует идентичность” с прежними правительствами Турции, и, что “Национальное движение” не что иное, как “армяноубийственное движение”, которое рука об руку со всеми преступными элементами в регионе стремится задушить армянское население”⁹.

По мнению ряда историков-исследователей, если на западе Анатолии начало кемалистского движения объяснялось необходимостью антигреческой борьбы (особенно после захвата греками Измира (Смирны) в мае 1919 года), то на востоке — в Западной Армении, путем истребления армян предотвратить создание армянского государства.

Идеология и программные цели кемалистов были официально сформулированы на съездах организаций, проведенных в Эрзеруме и Сивасе летом-осенью 1919 года. Принятые здесь решения не оставляли и доли сомнений, что кемалисты не только не отказываются от государственной политики султанского и младотурецкого правительств по истреблению армян, но и будут непосредственными продолжателями той же политики. Лидер кемалистов и его соратники лживо заверяли, что подвергая мусульман гонениям в годы войны, армяне нанесли оскорбление достоинству турецкой нации. Подобной клеветой возбуждая антиармянские настроения, кемалисты призывали “любой ценой сохранить Восточную Анатолию (Западную Армению — авт.) в составе Турции”. Кемаль заявлял, что не только не уступят ни пяди земли армянам, но прибегнут к любым возможным средствам, чтобы предотвратить создание независимой армянской государственности.

Один из многочисленных тайных агентов английских спецслужб в регионе Дж. Перринг в одном из своих докладов в Лондон от 29 июля 1919 года отмечал, что “Целью Кемаля является создание многочисленных бандформирований под командованием армейских офицеров ... Эти отряды предусмотрено использовать и в Турецкой Армении, чтобы не допустить ее отторжения”. К такому же заключению приходит и английский адмирал Де-Робек: 26 декабря 1919 года адмирал из Константинополя сообщает лорду Керзону о том, что на созванном Кемалем 5 декабря в Эрзеруме конгрессе, на котором кроме турецких, курдских и арабских представителей принимали участие и азербайджанские турки-татары, главным обсуждаемым вопросом стал вопрос “О намечаемых мероприятиях, направленных на предотвращение создания Армянского государства”¹⁰.

Программные положения, выдвинутые кемалистами на съездах в Эрзеруме и Сивасе, их политические цели окончательно были сформулированы в закон-документе под амбициозным названием “Турецкий национальный обет”, принятом новосозданным Великим национальным собранием Турции 28 января 1920 года. В нем в частности провозглашалось, что предотвращение создания организованной армянской общины должно стать священным делом каждого турка, а ликвидация Армении — первоочередной задачей. Руководствуясь лозунгом “Мы будем жить или умрем вместе с Национальным обетом”, кемалисты встали на путь истребления или насильственной исламизации нетурецких народов Османской империи.

Таким образом, проходили годы, менялись правительства, менялось международное положение, но неизменным оставалась политика армянофобства турецких лидеров. С момента формирования турецкого националистического движения оно и не пыталось скрывать свой антиармянский характер. В тайном докладе заместителю ведомства по иностранным делам Советской России Л. Кара-

⁹ Антонян А., указ. соч., с. 259–261.

¹⁰ См. Галоян Г., Армения и великие державы (1917–1923 гг.) (на армянском языке), Ереван, 1999, с. 130–131.

хану первый секретарь посольства России в Анкаре Н. Умпал замечает: “В отношении подданных применяются постоянные гонения, от которых больше всего страдают армяне. В отношении армян, как и прежде, применяются преследования. Вражда особенно чувствуется в приграничной зоне, в районах бывших войн и погромов. Прошлое не забыто, так как не безизвестными группами вражда постоянно возбуждается ... На Западном фронте в результате военных действий вражда и атмосфера недоверия в отношении греков также существует, однако это проявляется не столь остро, как в отношении армян”. Характеризуя руководителя движения, Умпал подчеркивает, что Кемаль проявляет себя в политике как совершенно беспринципная личность¹¹. Уместно отметить, что в том же духе об образе М. Кемаля высказывалась и “самая известная турчанка” времени, одна из близких в окружении Кемаля — Халиде Эдип. Последняя признавалась, что однажды “она увидела истинное лицо Кемаля, котрый оказался самым настоящим циником”¹².

Характерно, что как в свое время младотурки, так и кемалисты — своей первой мишенью превратили армянскую Киликию и, пользуясь двуличной политикой французского правительства в отношении киликийских армян, в течение 1920 года организовали массовые погромы и депортацию десятков тысяч армян Мараша, Сасуна, Зейтуна, Айнтапа, Аджна и других армянских городов и сел. Этим кемалисты сорвали кажущиеся намерения французов о создании “Армянского очага” в Киликии. Зверства кемалистов в Киликии получили широкий резонанс в европейской прессе. Священник монастыря францисканского братства Мараша Матерн Мюррей в своей работе “Резня Мараша (февраль 1920 года)”, которая была опубликована в 1921 году в Бельгии, глазами очевидца описывает зверства турок в Мараше. Отмечая, что погромы “продолжались до утра 11 февраля, в общей сложности одиннадцать дней. — Мюррей

пишет, — Это были адские дни, дни разрушений и погромов, которые превратят вас в душевнобольных, если подробности этих ужасов вы увидите своими глазами в кинофильмах. Осаждающие турки преследовали цель полного уничтожения всех христиан, в том числе французов ... Самым ужасным из этих зрелищ был поджег армянской церкви Св. Богородицы. Там нашли убежище 50 французских и армянских солдат и около 2000 христиан. Понадобилось восемь мучительных дней, чтобы турецкие изверги смогли разрушить церковь и уничтожить находящихся там людей”.

Одержимый стремлением продолжить и довести до конца геноцидную политику истребления армян своих предшественников — османского и младотурецкого правительств, кемалисты не только продолжили политику уничтожения остатков армян в Западной Армении и армянской Киликии, в других территориях империи, но и задались целью уничтожения армян Восточной Армении и захвата ее территорий. И вовсе не случайно, что первым внешнеполитическим документом, подписанным лидером турецких националистов М. Кемалем от имени непризнанного кемалистского правительства было письмо от 26 апреля 1920 года в адрес большевистского правительства Советской России, к председателю Совнаркома РСФСР Владимиру Ленину. В нем предлагалось установить тесные дипломатические отношения между двумя странами и заключить военный союз против западного империализма. Кемаль официально предлагал и выражал готовность, в случае необходимости, “начать военные действия против империалистической Армении”¹³. Это еще одно весомое доказательство того, что первоочередной целью кемалистского движения было окончательное “очищение” Османской империи от армян и, при возможности, уничтожение восточных армян.

Весной 1920 года при непосредственном содействии кемалистов азербайджанские военизированные банды осуществили резню десятка тысяч армян города Шуши и окрестных армянских населен-

¹¹ Архив внешней политики (АВП) РФ, ф. 04, секретариат Чичерина, оп. 39, папка 232, д. 52993, 1921, л. 16.

¹² Ушаков Я., Феномен Ататюрка. Турецкий правитель, творец и диктатор, Москва, 2002, с. 175.

¹³ Документы внешней политики СССР, т. 2, Москва, 1958, с. 725–726.

ных пунктов Нагорного Карабаха. Летом того же года кемалисты пытались осуществить погромы армян также в Нахичеване, однако получить согласие Советской России на вторжение в армянскую область им не удалось. Об этом говорится в телеграмме члена Кавказского бюро ЦК РКП(б) Г. Орджоникидзе от 16 июля 1920 года, направленной В. Ленину, Г. Чичерину и И. Сталину. Через 3 дня, 19 июля наркоминдел РСФСР Г. Чичерин оповещал министру иностранных дел Армении, что “Благодаря исключительно миролюбивым стремлениям советского правительства турецкие националисты преостановили военный призыв, который имел целью нанести новый удар по армянскому народу”¹⁴.

Из другого архивного документа становится ясным, что по достоверным данным посольства Советской России в Турции в августе 1920 года кемалистское правительство объявило призыв в армию всех христиан в возрасте от 20 до 40 лет, последние “направлялись в самые заснеженные районы армянского фронта. Так как вне всякого сомнения, что они в массовом порядке погибают в горах Кавказа, то очевидно, что эти новые меры Мустафа Кемалю несут репрессивный характер в отношении мужского христианского населения Анатолии”¹⁵.

Апогеем преступлений кемалистов в отношении армянского народа стало их наступление на Республику Армения осенью 1920 года. В развязанной кемалистами турецко-армянской войне целью Кемалю было “уничтожение армянской армии и армянского государства”, а также заставить армян отказаться от Севрского договора¹⁶. Командующий Западным фронтом кемалистской армии Али Фуад Джебесой 14 сентября 1920 года намекал Кемалю, что “не надо отказываться также от мысли присоединения Азербайджана к

Турции”¹⁷. Как справедливо замечает академик Г. Симонян, “тюркизм кемалистов не ограничивался пределами “Новой Турции”, он должен был возрасти и на самом деле возрос до пантюркизма”¹⁸.

В течение турецко-армянской войны только в Карсской области Армении кемалистские войска уничтожили, взяли в плен десятки тысяч армян, не пожалели около 6 тысяч армянских сирот, находящихся под попечительством Американского комитета помощи на Ближнем Востоке. О насилиях кемалистов в Карсской области представляют интерес свидетельства очевидца, гражданина Румынии Василия Ионеску: “В городе происходила ужасная резня, на моих глазах группа армянских женщин, спасаясь от злодеяний, бросилась в реку Карсачай. Нам — задержанным, целыми днями не давали не только еды, но и воды, полностью оголили, были случаи изнасилования мужчин. На пути депортации задержанные подвергались различным мучениям. После своего освобождения в Карсе от доктора Нури-бея узнал, что в городе было истреблено 8000 армян, но по моим наблюдениям — число убитых должно было составить не менее 10–12 тысяч человек. Практически все женщины были изнасилованы и заражены, многие умирали с голоду, было разграблено все, в магазинах, конфискованных у армян, торговлю вели турки”¹⁹.

Гонения и преследования в отношении армянского народа со стороны кемалистов продолжались также после советизации Армении в начале декабря 1920 г., турецкие войска продолжали нести разрушения в оккупированных районах Армении, уничтожать местное население. В обращении группы западноармянских беженцев в Москву — к Ленину, Сталину и Карахану в январе 1921 г., сообщалось: “Мы верили, что сам факт установления советской власти в Армении будет иметь отрезвляющее воздействие на Кемалю”, одна-

¹⁴ Армения в документах международной дипломатии и советской внешней политики (на армянском языке), Ереван, 1972, с. 453–454.

¹⁵ АВП РФ, ф. 132, референтура по Турции, оп. 3, папка 2, л. 18, л. 75.

¹⁶ Кемаль М., Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1932, с. 102.

¹⁷ Симонян Г., Из истории турецко-армянских отношений (на армянском языке), Ереван, 1991, с. 380.

¹⁸ Симонян Г., Идеология и политика турецкой национальной буржуазии (на армянском языке), Ереван, 1986, с. 551.

¹⁹ См. Нерсисян М.Г., Фальсификаторы истории (на армянском языке), Ереван, 1998, с. 308–310.

ко он продолжает разрушать также Советскую Армению и игнорировать ее власти. Беженцы выражали надежду, что Россия “предпримет решительные меры, чтобы привести в чувство Кемаля, и спасет Советскую Армению от дальнейшего разрушения”²⁰.

Зверства кемалистских войск достигли особенно больших масштабов в оккупированных Александрополе и провинции. С ноября 1920 по апрель 1921 гг. здесь были уничтожены, увезены в плен, умерли с голоду более 100 тысяч армян²¹. В конце февраля – начале марта 1921 года в период вероломного вторжения кемалистских войск в Ахалкалакский уезд были организованы массовые погромы местного армянского населения. В результате двух турецких наступлений 1918 и 1920 гг. численность армян в уезде сократилась вдвое. Погромы армян носили организованный характер и поощрялись со стороны кемалистского руководства.

Кемалистская политика истребления армян продолжалась и в западных областях Турции. Наиболее душераздирающий характер носили трагические события в Смирне осенью 1922 года. Турки вошли в Смирну 9 сентября, на следующий же день туда прибыл глава кемалистов. Преследования христианского населения начались 11 сентября и продолжались несколько дней. В результате турецких зверств были истреблены несколько тысяч армян и греков. Для сокрытия следов преступлений в присутствии своего предводителя кемалисты 13 сентября предали огню цветущий город. В опубликованной в Париже книге “Конец Османской империи: от Красного султана до Мустафы Кемаля”, автор – французский дипломат Жан-Поль Гарнье отмечает: восторженно смотря на зрелище погашения языками пламени Смирны, предводитель кемалистов воскликнул: “Долго смотрите на это зрелище! Это конец чужого присутствия в нашей стране. Это пламя означает и является символом того, что наша родина окончательно освобождена от предателей и тор-

говцев. Отныне освобожденная и очищенная Турция принадлежит только туркам”.

Таким образом – то, что осуществили турки-кемалисты в армянской Киликии, в западных районах Турции и Восточной Армении в 1919–1922 годах нельзя квалифицировать иначе, как запланированное и целенаправленное уничтожение армянского этноса и присвоение его территорий. Так был реализован завершающий этап Геноцида армян. Основываясь как на фактологических и статистических материалах, так и на научных исследованиях, можно констатировать, что в результате геноцидной политики кемалистов на указанных территориях были истреблены, погибли от голода и эпидемий, а также были отуречены около 500 тысяч армян. В результате осуществленного геноцида кемалистам не только удалось оставить в составе провозглашенной в конце октября 1923 г. Турецкой республики Западную Армению и Киликию, но и захватить значительную часть Восточной Армении.

Задачей кемалистского “национального движения” было спасение Турции от кажущегося неизбежного краха, кемалисты смогли предотвратить это не только благодаря победе, одержанной над греками, но и путем “очищения” империи и многих соседних территорий от христианских народов-аборигенов: армян, греков, понтийцев, ассирийцев, и присвоения их исторических земель. Очевидно, что совершенно правы те исследователи, которые в результате своих исследований пришли к выводу, что в Турции не было национально-освободительного движения, а сформировалось движение направленное против национальных меньшинств империи.

Современный турецкий исследователь Танер Акчам признается: “Геноцид армян был осуществлен не ради абстрактной идеологии, а для получения вполне ощутимой выгоды”, “от геноцида большую выгоду имело государство, которое получило возможность на территории Анатолии создать национальное государство. Можно даже утверждать, что геноцид армян был более чем “рациональным” действием, которое было осуществлено именно с этой целью”, так как “результатом геноцида была тюркизация Анато-

²⁰ Национальный архив Армении (НАА), ф. 114, оп. 2, д. 35, л. 34.

²¹ НАА, ф. 114, оп. 1, д. 131, л. 1.

лии»²². Акчам приходит к совершенно логичному и правильному выводу: «Основы Турецкой республики заложены на уничтожении истории целого народа»²³. Добавим, что принятый в 1923 году по инициативе М. Кемаля закон об «Оставленном имуществе» «узаконивал» грабеж имущества западных армян. Сотни тысяч чудом спасшихся от геноцида навсегда лишались права возвращения к родным очагам.

Таким образом — можно констатировать, что в политике и механизмах осуществления истребления армянского народа султанского, младотурецкого и кемалистского правительств Турции различий практически не замечается, это был перманентный и последовательный процесс. Бесспорной является и та историческая реальность, что в результате проводимой десятилетиями, этап за этапом, государственной геноцидной политики армянский народ потерял большую часть своей исторической Родины. Вопреки этому, вследствие уничтожения армянского этноса и присвоения его исторических территорий, культурного богатства и материальных ценностей, находящегося на грани окончательного распада турецкое государство не только сохранило свое существование, но и заняло важное стратегическое положение в регионе.

²² Танер Акчам, Турецкое национальное «Я» и Армянский вопрос, Москва, 1995, с. 104.

²³ Там же, с. 144–145.

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՄԱՆ
ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1894–1922 ԹԹ.

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Թուրքիայի սուլթանական, երիտթուրքերի և քեմալականների կառավարությունների՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած ցեղասպան քաղաքականության և այն իրականացնելու մեխանիզմների միջև տարբերություն գրեթե չկար. այն շարունակական և նպատակաուղղված գործընթաց էր:

Անժխտելի է պատմական այն իրողությունը, որ թուրքական իշխանությունների կողմից 1894–1922 թթ. փուլ առ փուլ իրականացված ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը կորցրեց իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը: Ուստի Թուրքիայի հանրապետության հիմքերը դրված են «մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման պատմության վրա»:

KAREN KHACHATRYAN

THE TURKISH POLICY CONTINUITY IN REALIZATION OF THE
ARMENIAN GENOCIDE IN 1894-1922

SUMMARY

There were almost no differences between the genocidal policy and its implementation mechanisms directed against the Armenian people by the Sultanic, Young Turk and Kemalist governments; it was a continuous and purposeful process.

The historical truth that in the result of the Armenian Genocide carried out in stages by the Turkish authorities in 1894-1922 the Armenian people lost the most part of its historical homeland is undeniable. Therefore, the foundations of the Turkish Republic were laid on "the elimination history of a whole nation".

**ԽՈՐԵՆ ՍՈՒՐԱԴԲԵՎՅԱՆԸ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ
ԵՎԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԲԱՐԵՎԱՐԳԻՉ (1901–1909 թթ.)**

*Ես մեծությունը գտնում եմ միմիայն խոնարհության մեջ:
Բարձր պաշտոն ունեցող անձնավորությունը մեծ կարող է լինել
միայն այն ժամանակ, երբ մոտ է խոնարհին¹:*

Նորին սրբություն Խորեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս

20-րդ դարի սկիզբը հագեցած էր հայ ժողովրդի ճակատագրին առնչվող պատմաքաղաքական բախտորոշ իրադարձություններով (Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Մեծ եղեռն, Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն ծնունդ և այլն): Իրար հաջորդող այդ իրադարձությունների ընթացքում ասպարեզ եկան այնպիսի անհատներ, որոնք իրենց անձնվեր գործունեությամբ նպաստ բերեցին հայ ժողովրդի ծանրագույն վիճակն ինչ-որ չափով թեթևացնելու գործին: Նրանց շարքում իր արժանի տեղն ունի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը Խորեն Ա Մուրադբեկյանը²:

Մուրադբեկյանն իր գործունեությունը սկսել է ուսուցչական ասպարեզում: Ուսուցիչ աշխատելու տարիներին շրջելով հայաշատ մի շարք գավառներում (Ղուբա, Նուխի, Ղզլար և այլուր)³, մոտիկից ծանոթանալով ժողովրդի վիճակին ու կարիքներին՝ նա որոշում է եկեղեցական դառնալ և այդ ճանապարհով ծառայել ժո-

ղովրդին⁴: Սբ. Էջմիածնի լուսավորչական հայոց սինոդի 1901 թ. հունիսի 4-ի որոշմամբ ընդունվում է Մայր Աթոռի միաբանների շարքը, իսկ չորս ամիս անց՝ սեպտեմբերի 25-ին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանի կարգադրությամբ ձեռնադրվում է սարկավագ⁵: Նույն թվականի դեկտեմբերի 17-ին, համաձայն կաթողիկոսի դեկտեմբերի 10-ի կոնդակի, Սևանի վանքի վանահայր Տ. Սարգիս եպիսկոպոս Փիլոյանը նրան ձեռնադրում է կուսակրոն քահանա (աբեղա)՝ անվանակոչելով Խորեն⁶: Մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 31-ին, նորընծա տեր Խորեն աբեղան նշանակվում է Նոր Բայազետի եկեղեցիների բարեկարգիչ⁷:

Նոր Բայազետի գավառի բնակչության ճնշող մեծամասնությունն անգրագետ էր: Նույնիսկ Նոր Բայազետ քաղաքում չափազանց փոքր թիվ էին կազմում գրագետները: Հատուկենտ էին միջնակարգ կրթություն ստացածները⁸:

Պաշտոնավարման առաջին իսկ օրից Խորեն Մուրադբեկյանը ձեռնամուխ եղավ գավառի հետամնաց կրթամշակութային կյանքի վերափոխմանը: Խնդրի լուծմանը մտահոգ՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհրդին ուղղված դիմումներից մեկում մանրամասն ներկայացնելով գավառում դպրոցական գործի վատթար դրությունը, բնակչության՝ սոցիալական ծանր դրության պատճառով կրթությանն ուշադրություն չհատկացնելը՝ նա համոզմունք էր հայտնում, որ «Գավառի ազգաբնակչության փրկվելու միակ ճանապարհը դպրոցն է, որի անհրաժեշտությունը, դժբախտաբար, դեռ չի հասկացել գավառի

¹ Ավագյան Գ., Նահատակ հայրապետը, Երևան, 2008, էջ 63:

² Խորեն Ա Մուրադբեկյանը (աշխարհիկ անունը՝ Ալեքսանդր) ծնվել է Թիֆլիսում 1873 թ. դեկտեմբերի 8-ին՝ Էգրումից գաղթած Հովհաննես Մուրադբեկյանի ընտանիքում: Նախնական և միջնակարգ կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան ազգային հոգևոր դպրոցում (1883-1892 թթ.), այնուհետև ուսանել Մոսկվայի, Գերմանիայի, Շվեյցարիայի համալսարաններում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 319, գ. 310, թ. 2:

⁴ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ. Խորեն Ա Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901-1938 թթ.), կազմեց Ս. Բեհբուդյանը, Երևան, 1996, էջ 10:

⁵ Ավագյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 16:

⁶ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, էջ 11:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 9809, թ. 9:

⁸ Հայրությունյան Հ., Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., Երևան, 2008, էջ 230:

ազգաբնակչությունը»⁹: Հետագա շարադրանքում նա գրում է, որ Նոր Բայազետի գավառը Երևանի նահանգում Ալեքսանդրապոլի գավառից հետո ամենահայաշատ գավառն է, ունի ավելի քան 100 հազար հայ բնակիչ, այնուհետև թվարկում է գավառի վարչական կառուցվածքը, գյուղերի թիվը, բերում է փաստեր՝ ցույց տալով, թե ինչ վիճակում է կրթական գործը գավառում: Պարզվում է, որ Նոր Բայազետ գավառի առաջին մասում՝ Նոր Բայազետի կամ Գեղարքունիքի շրջանում, չնայած 32 գյուղերի առկայությանը, դպրոցներ չկային՝ բացառությամբ մեկի, որը փակվելու վտանգի տակ էր, իսկ Ծաղկաձորի շրջանում 25 գյուղերի դեպքում՝ շրջանն ուներ 7 գործող դպրոց: Խորեն Մուրադբեկյանի վերոհիշյալ նամակը կարծես թե ամբողջովին բացահայտում է Նոր Բայազետում տիրող սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը, բնակչության շրջանում տիրող համատարած անգրագիտությունը: Նա ստեղծված վիճակից դուրս գալու, ժողովրդի փրկության միակ ուղին համարում էր դպրոցների վերաբացումը և նորերի հիմնումը, որի համար հայցում էր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության օժանդակությունը¹⁰:

Այդ դժվարությունները վերացնելուն էին միտված Խորեն Մուրադբեկյանի՝ Նոր Բայազետի գավառում դպրոցական կյանքի կազմակերպման և զարգացմանն ուղղված ջանքերը: Մուրադբեկյանը ծավալում է աննախընթաց գործունեություն. նրա ջանքերի շնորհիվ կառուցվում է Նոր Բայազետի քարաշեն երկհարկանի երկսեռ ծխական դպրոցը, որի նախագծի հեղինակն ինժեներ Միրզոյանն էր: Շենքը բաղկացած էր երկու մասից՝ տղաների և աղջիկների մասնաշենքերից: Յուրաքանչյուր մասնաշենքի նախահաշիվը 20 հազար ռուբլի էր: Աղջիկների մաս-

նաշենքի շինարարության ծախսի կեսը հանձն առավ նորբայազետցի մեծահարուստ Հայրապետ Խաչատրյանը (Կոլոտ Հայրապետ)՝ պայմանով, որ իր անունը փորագրվի դպրոցի շենքի ճակատին: Իսկ տղաների մասնաշենքը կառուցվեց հանրության ուժերով: Այդ նպատակով Մուրադբեկյանի նախագահությամբ շինարարական մասնաժողովը հանգանակություն իրականացրեց: Հասարակությունն իր հնարավոր նպաստն էր բերում դպրոցաշինությանը: Մուրադբեկյանի ջանքերով, Հայրապետ Խաչատրյանի դրամական օժանդակությամբ և հասարակության հանգանակած դրամական միջոցներով 1902 թ. հուլիսին սկսվեց Նոր Բայազետ քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերակառուցումը: Աշխատանքներն ավարտվեցին 1905 թ.: Եկեղեցու օժման արարադությունը կատարեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմյանը¹¹:

Խորեն աբեղա Մուրադբեկյանը շուրջ 2 տարի (1901-1903 թթ.) վարեց Նոր Բայազետի եկեղեցիների բարեկարգչի պաշտոնը: Այդ կարճ ժամանակահատվածում նա իր ծավալած գործունեության շնորհիվ ձեռք բերեց ինչպես տեղի բնակչության, այնպես էլ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի սերն ու համակրանքը: 1902 թ. մարտի 24-ին Վեհափառ Հայրապետի կոնդակով նրան շնորհվեց վարդապետի աստիճան և գավազան կրելու իրավունք, իսկ նույն թվականի հունիսի 19-ին պարգևատրվեց ծաղկյա փիլոնով¹²:

1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II ցարի ստորագրած օրենքով նախատեսվում էր պետականացնել հայ եկեղեցու կալվածքներն ու գույքը: Արդյունքում՝ փակվում են նաև ծխական դպրոցները: Նոր Բայազետում այդ առթիվ տեղի ունեցավ հակապե-

⁹ ՀԱՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 300, թ. 7-8:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ «Մշակ», 24 օգոստոսի 1910, Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 256-258:

¹² ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 378, թ. 17:

տական խոշոր ցույց: Կաթողիկոսի կարգադրությամբ Խորեն վարդապետը գործուղվում է Շուշի, որտեղ ևս նրա կողմից կազմակերպվում են բողոքի ցամաք բուռն ցույցեր: Շուշիից վերադառնալով Էջմիածին՝ Խորեն Մուրադբեկյանը մասնակցում է Էջմիածնում կայացած բարձր հոգևորականության ժողովին՝ եկեղեցական կալվածքների գրավման առթիվ, ապա վերադառնում Նոր Բայազետ: Նոր Բայազետի և Շուշիի ժողովրդական ցույցերը պատճառ դարձան, որպեսզի ցարական իշխանությունները երիտասարդ վարդապետին աքսորելու որոշում կայացնեն: Այդ լուրը շատ արագ տարածվում է նորբայազետցիների շրջանում և առաջացնում մեծ զայրույթ ու ցասում: Խորեն Մուրադբեկյանը կտրականապես հրաժարվեց ենթարկվել աքսորի հրամանին: Միայն զավառապետ Ստեփան Ղորղանյանի ջանքերի շնորհիվ է հաջողվում հանդարտեցնել ժողովրդին և խնդրել Մուրադբեկյանին ենթարկվել որոշմանը՝ հետագա անախորժություններից խուսափելու համար: Խորեն Մուրադբեկյանի Նոր Բայազետից հեռանալու ժամանակ մի քանի հազար անձից բաղկացած բազմությունը երթ էր կազմակերպել՝ սիրելի բարեկարգչին ճանապարհելու համար¹³: 1903 թ. դեկտեմբերի 15-ին կաթողիկոսական կոնդակով Մուրադբեկյանը պարգևատրվում է վարդապետական ականակուռ լանջախաչով¹⁴: Խրիմյանի կողմից դա մի յուրահատուկ մարտահրավեր էր՝ ուղղված ցարական վարչակարգին:

Սեկուկես տարի աքսորավայրում մնալուց հետո Մուրադբեկյանը վերադառնում է Էջմիածին և կաթողիկոսի 1905 թ. մարտի 16-ի կոնդակով նշանակվում Մայր Աթոռի վանական կառավարության անդամ: Այնուհետև նրան վստահվում է Գորի-

Իմերեթի-Բաթումի և Արդվինի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնը: 1906 թ. հրաժարվում է փոխանորդությունից և մեկնում է արտասահման, որտեղից վերադառնում է 1907 թ. և ստանձնում Էջմիածնի դիվանապետի պաշտոնը¹⁵:

Նորբայազետցիները, լսելով իրենց սիրելի վարդապետի վերադարձի մասին, համախոսականով դիմում են Խրիմյան Հայրիկին՝ խնդրելով նրան նշանակել Նոր Բայազետի և Դարաչիչակի հայոց եկեղեցիների գործակալ: Կաթողիկոսն ընդառաջում է խնդրանքին և 1907 թ. հոկտեմբերի 3-ին Խորեն Մուրադբեկյանին վերանշանակում Նոր Բայազետի շրջանի եկեղեցիների բարեկարգիչ¹⁶:

Դպրոցներ բացելու և վերաշինելու ասպարեզում Խորեն Մուրադբեկյանի հետագա ծրագրերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան 1908 թ. հունիսի 22-ին Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության խորհրդին ուղղված նրա նամակում: Նա տեղեկացնում էր, որ անցնող ամսում շրջագայել է գավառում և դպրոցներ բացելու վերաբերյալ բազմաթիվ համախոսականներ հավաքել: Բաքվի կուլտուրական ընկերությանն առաջարկել էր դրանցից 10 խոշոր գյուղերում (Երանոս, Վալիադալու, Ներքին Աղյաման, Ալիդրիս, Վերին Ղարանլուղ, Գյոլ, Զոլախաչ, Զադալու, Քոլադոան, Փաշաքենդ) դպրոցներ բացել: Նա անհրաժեշտ չէր համարում նոր դպրոցներ բացել Դալիդարդաշ, Ներքին Ղարանլուղ և Բասարգեչար գյուղերում, որտեղ պետական դպրոցներ էին գործում: Նա բարձր էր գնահատում արմատներով նորբայազետցի, Բաքվում բնակվող բարերար Տիգրան Աֆրիկյանի վաստակը, ով մեծ ջանքեր էր գործադրել հայոց գիրն ու գրականությունը հարազատ զավառում տարածելու հա-

¹³ ՀԱՍ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 310, թ. 1-15:

¹⁴ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 87, թ. 158-159:

¹⁵ ՀԱՍ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 310, թ. 1-15:

¹⁶ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1697, թ. 1:

մար. վերջինս խոստացել էր առաջիկա սեպտեմբերից իր միջոցներով դպրոցներ բացել գավառի Նորատուս և Ներքին Գյոզալդարա գյուղերում: Վերջում նա անհրաժեշտ էր համարում նոր բացվելիք գյուղական դպրոցներին հատկապես առաջին տարում դրամական նպաստ տալ¹⁷:

Վերը նշված նամակին կցված էր նաև 1907-1908 ուսումնական տարվա նորաբաց դպրոցների ցանկը՝ ուսուցիչների և սաների մասին վիճակագրական տվյալներով: Պրոֆ. Հ. Հարությունյանի հաշվումների համաձայն՝ Նոր Բայազետի գավառում Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանի պաշտոնավարության ընթացքում՝ 1907-1908 թթ., նոր ծխական դպրոցներ են բացվել Ղուլալի, Քարվանսարա, Նորատուս, Յամաքաբերդ, Չիբուխլու, Օրդաքլու, Քեռլադոն, Ներքին Գյոզալդարա գյուղերում, որտեղ սովորում էր 899 աշակերտ, այդ թվում՝ 194 աղջիկ: Արդյունքում՝ ուսումնական տարում գավառում արդեն գործում էր 24 դպրոց՝ 1754 աշակերտով, այդ թվում՝ 297 աղջիկ: Ուսուցիչների թիվը 47 էր: Դա նշանակում էր, որ նշված ուսումնական տարում Նոր Բայազետի գավառում սովորում էր ընդհանուր բանկչության մոտ 1.6 %-ը: Ծխական դպրոցների տարեկան մուտքային գումարը կազմել է 9272 ռուբլի, ծախսային մասը՝ 9281 ռուբլի: Հատկանշական է, որ Ռնդամալ, Չիբուխլու, Օրդաքլու, Ներքին Ախտա, իսկ 1909 թ. նաև Նորատուս, Դոմաշեն (Չիբուխլուի փոխարեն) և Ներքին Գյոզալդարա գյուղերի դպրոցները գործում էին Տ. Աֆրիկյանի միջոցներով: Բավական է նշել, որ վերջինը միայն 1909-1910 թթ. հիշյալ դպրոցների ուսումնական ծախսերի համար հատկացրել էր 2700 ռուբլի¹⁸:

1908 թ. հոկտեմբերի 5-ին Նոր Բայազետի հայ ազգաբնակչությունը, ոգևորված վարդապետի ձեռնարկումներով, գավառապետ Ստեփան Ղորղանյանի գլխավորությամբ մի համախոսական է ուղարկում կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Մուրեյանցին, որով առաջարկվում էր Տ. Խորեն Մուրադբեկյանին նշանակել Երևանի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ¹⁹:

1909 թ. փետրվարի 1-ին Երևանի թեմի պատգամավորական ընդհանուր ժողովը ձայների մեծամասնությամբ Խորեն Մուրադբեկյանին ընտրում է թեմի առաջնորդական փոխանորդ²⁰: Սակայն ցարական կառավարությունը չի հաստատում այդ ընտրությունը: Հետագայում Կովկասի փոխարքայի համաձայնությամբ Մուրադբեկյանը կարգվում է Երևանի հայրապետական թեմի փոխթեմակալ²¹: Ստանձնելով այս պատասխանատու պաշտոնը՝ Տ. Խորեն Մուրադբեկյանի համար բացվում է գործունեության լայն ասպարեզ, որը միտված պիտի լիներ թեմի առջև ծառացած բազմաբնույթ խնդիրների լուծմանը:

Այսպիսով՝ Խորեն վարդապետ Մուրադբեկյանը խորապես գիտակցելով իր առաքելության իմաստը՝ 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում իր կարևոր նպաստը բերեց Նոր Բայազետի գավառի բնակչության ինչպես հոգևոր, այնպես էլ կրթական մակարդակի բարձրացմանը: Նա ոչ միայն Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրյալ բարեկարգիչ էր, այլև կրթության և մշակույթի անձնուրաց մշակ:

¹⁷ Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 253-254:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 255:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 177, թ. 14:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 202, թ. 4:

²¹ Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, էջ 13:

КАНАКАРА АЙРАПЕТЯН

ХОРЕН МУРАДБЕКЯН–БЛАГОСТРОИТЕЛЬ ЦЕРКВЕЙ НОР БАЯЗЕТА В 1901-1909 ГГ.

РЕЗЮМЕ

С 1901 по 1909 гг. Хорен Мурадбекян дважды был избран на должность благостроителя церквей провинции Нор Баязет. В течении этих лет он пытался изменить культурно- образовательную жизнь местных армян, находящихся во тьме невежества. Несмотря на царящие политические, экономические и финансовые преграды Мурадбекян основал новые школы и церкви.

QANAQARA HAYRAPETYAN

KHOREN MOURADBEKYAN: A REFORMER OF THE CONDITION OF THE CHURCHES IN NOR BAYAZET REGION IN 1901-1909

SUMMARY

From 1901 to 1909 Khoren Muradbekyan, being the reformer of churches in Nor Bayazet Region, discarding all political, economic and financial obstacles and applying the potential of Nor Bayazet inhabitants, made an attempt on reforming educational and cultural life of local inhabitants fumbling in the dark and illiteracy through founding new schools and churches. As G. Bishop Chorekchyan once mentioned, "Writing about His Holiness Catholicos of All Armenians means the same as giving a whole description of national, social, religious, educational and school events of a definite historical period".

ՄԱՐԻԱՍ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՅՐ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅՈՒՄ

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին օսմանյան դարավոր լծից ազատագրված Բուլղարիան դարձավ այն երկրներից մեկը, որտեղ իր կառույցները ստեղծեց և բազմատեսակ ու եռանդուն գործունեություն ծավալեց հայոց ազատամարտի դեկր ստանձնած Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունը: Դրան որոշակիորեն նպաստում էր այն, որ Բեդլինի պայմանագրի 23-րդ և 61-րդ հոդվածներով միջազգայնացված Մակեդոնական և Հայկական հարցերն ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ պայքարի և ռազմաքաղաքական սերտ համագործակցության հնարավորություններ էին տալիս հայ և բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականներին:

Հայ և բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականների համագործակցությունն այդ տարիներին ունեցավ իր ամենաբազմազան դրսևորումները՝ ռուսերի, պայթուցիկ նյութերի և այլ զինամթերքի ձեռքբերում ու փոխադրում Կ. Պոլիս, ազատամարտի համար դրամական միջոցների ձեռքբերման նպատակով իրականացված համատեղ ձեռնարկներ, Բուլղարիայում հայկական զինավարժական-մարմնամարզական կամ նշանառության խմբերի ստեղծում, բուլղարական ռազմական ուսումնարաններում հայազգի զինվորական կադրերի պատրաստում, Եվրոպայում Հայկական և Մակեդոնական դատերին ի նպաստ համատեղ ջանքերի գործադրում, բուլղարական բանակի կազմում բազմաթիվ հայ կամավորների մասնակցություն Բալկանյան պատերազմներին և այլն:

Հայ-բուլղարական համագործակցության վերը թվարկված շարքում իր արժանվույն տեղը ունեցավ Բուլղարիայում ՀՅԴ Զինվորական գաղտնի դպրոցի հիմնումը և գործունեությունը: Ըստ ՀՅԴ տպագիր վավերագրերի՝ այդ դպրոցի ստեղծման գաղափարը առաջին անգամ արծածվել է դեռևս 1906 թ. մարտի 26-ին բացված ՀՅԴ Բալկանյան կոմիտեների 1905-1906 թթ. տարեկան շրջանային ժողովում¹: Ժողովի մասնակիցները որոշում են զինվորական կադրեր պատրաստելու և Երկիր ուղարկելու համար հեղափոխական ուժերին կենտրոնացնել մեկ վայրում: Նախնական ծրագիրը բավականին համեստ էր, և դպրոցը պետք է ունենար ընդամենը 12 ունկնդիր²:

Իր հուշերում Զինվորական դպրոցի ստեղծման պատմությունը միանգամայն այլ կերպ է ներկայացնում Մ. Մինասյանը: Նրա վկայությամբ այդ նախաձեռնության հեղինակները ՀՅԴ օժանդակությամբ բուլղարական սպայական դպրոց ավարտած և հայ-թաթարական 1905-1906 թթ. կռիվների ընթացքում աչքի ընկած Ռաշիդն (Նիկոլա Պանն) ու իր ընկերներն էին: Ռաշիդի իսկական անուն ազգանունը հայտնի չէ: Գիտենք, որ նա Գարեգին Նժդեհի համագյուղացին էր և վերջինիս հետ ոչ բարյացակամ հարաբերություններ ուներ: Ըստ Մ. Մինասյանի՝ ՀՅԴ Բալկանյան կենտրոնական կոմիտեն դպրոցի ստեղծման այդ գաղափարին ընթացք չի տալիս: Դրանից հետո՝ 1906 թ. մարտին, այդ հարցով Ռաշիդը հանդիպում է բուլղար-մակեդոնական կազմակերպության գործիչ Բ. Սարաֆովին, որը հավանություն է տալիս այդ գաղափարին³:

Զինվորական դպրոցի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելով հանդերձ՝ Մ. Մինասյանը չի անդրադառնում այդ դպրոցի ճակատագրում Ռաշիդի բացասական դերակատարությանը և ՀՅԴ շարքերից նրա վտարմանը: Որքան էլ Ռաշիդի և բուլղար-մակեդոնացի նշանավոր գործչի հանդիպման ու համագործակցության մասին Մ. Մինասյանի վկայությունը հետաքրքրական է, պետք է արձանագրենք, որ այն ՀՅԴ տպագիր վավերագրերով և այլ աղբյուրներով չի հաստատվում

ՀՅԴ տպագիր վավերագրերի համաձայն զինվորական դպրոցի ծրագիրը զգալիորեն փոխվում է, երբ դրա կազմակերպման գործը ստանձնում է Անդրանիկը: Վերջինս զենք ձեռքբերելու նպատակով, Ռոստոմի հանձնարարությամբ նախ մեկնում է Փարիզ, ապա՝ նույն նպատակով 1905 թ. մարտին ժամանում Բուլղարիա: Այստեղ նրան վիճակված էր ստանձնել ՀՅԴ Զինվորական դպրոցի կազմակերպման գործը:

Անդրանիկի Բուլղարիա ժամանելուց հետո բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականները հանդես են գալիս համագործակցության նոր առաջարկով, որը զգալիորեն նպաստում է Բուլղարիայում ՀՅԴ դիրքերի ամրապնդմանը:

Բուլղար գործիչ Լյապով Գուրինի ուղեկցությամբ Անդրանիկը և ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչ Ե. Ալաջաջյանը 1906 թ. մայիսի 30-ին ներկայանում են Բուլղարիայի ռազմական նախարար Սազոնովին⁴: Այդ հանդիպումը նպաստում է հայ և բուլղար հեղափոխականների համագործակցության ընդլայնմանը և հանգեցնում մի շարք նոր գործերի և ձեռնարկների իրականացմանը: Հանդիպման ժամանակ Անդրանիկ առաջնահերթ անդրադառնում է սպառազինության, ռազմամթերքի փոխադրման գործում առկա արգելքներին: Ռազ-

¹ Տե՛ս Նիթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետև՝ Նիթեր...), Դ. հատոր, խմբ. Հ. Տառնապետեանի, Պէրուք, 1982, էջ 161:

² Տե՛ս նույն տեղում, Գ. հատոր, խմբ. Հ. Տառնապետեանի, Պէրուք, 2007, էջ 60:

³ Տե՛ս Մինասեան Մ., Զեկուցում Հ.Յ.Դ-եան Զին. դպրոցի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1958, յուլիս, № 7, էջ 68:

⁴ Տե՛ս Նիթեր..., Դ. հատոր, էջ 132:

մական նախարարը խոստանում է արտասահմանից, այդ թվում Վիեննայից, ստացվող զենքերը Բուլղարիա տեղափոխել առանց մաքսի, այնուհետև՝ ազատորեն (իբրև Մակեդոնիայի ազատագրության համար նախատեսված զենքեր) հասցնել անհրաժեշտ նավահանգիստները⁵:

Հանդիպման ժամանակ քննարկվում է նաև ապագա համագործակցության մի նախագիծ, որն էլ կարևոր շարժառիթ է հանդիսանում Բուլղարիայում Զինվորական դպրոցի հիմնման համար: Բուլղարական կողմը վստահ էր, որ երկու կամ երեք տարի հետո սկսվելու էր թուրք-բուլղարական պատերազմ: Հայկական կողմը, իր հերթին, խոստանում է այն սկսվելու դեպքում Երկրում ապստամբություն բարձրացնել, ինչպես նաև անմիջականորեն մասնակցել ռազմական գործողություններին: Բուլղարիայի ռազմական նախարարությունը պատրաստ էր սպառազինել 10.000-անոց հայ-բուլղարական խառը բանակ, որը դրվելու էր Անդրանիկի հրամանատարության ներքո և առաջադրանք էր ունենալու գրավել Սև ծովի թուրքական նավահանգիստները⁶: Սազոնովը մարտական հմտություն ստանալու նպատակով 400 հայ երիտասարդների թույլատրում է ծառայելու բուլղարական բանակում: Միաժամանակ 20 հայ երիտասարդների (նրանց թվում էր Գարեգին Նժդեհը) հնարավորություն է ընձեռնվում անվճար կրթություն ստանալ Սոֆիայի Կնյաժևո արվարձանում գտնվող սլավոնական վարժարանում⁷:

Այսպիսով, եթե մինչ այդ բուլղարական իշխանությունների կողմից ՀՀԴ-ն ընդունվում էր որպես հեղափոխական ուժ, որի հակաթուրքական գործունեության վրա արգելք չէր դրվում, ապա այս պահից այն դիտվում է իբրև Օսմանյան կայսրության

դեմ պատերազմի հնարավոր դաշնակից: Ավելին՝ ՀՀԴ-ին թույլատրվում է Բուլղարիայում հիմնելու առանձին զինվորական դպրոց՝ պայմանով, որ այն պետք է գաղտնի պահել ոչ միայն թուրք և օտար քաղաքական շրջանակներից, այլև բուլղար հասարակությունից⁸: Այնուամենայնիվ, բուլղարական իշխանությունների կողմից այս արտոնությունը հաստատող՝ որևէ գրավոր փաստաթուղթ չի տրվում⁹:

ՀՀԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն 1906 թ. հունիսից մինչև 1907 թ. հուլիս Ամերիկայի կենտր. կոմիտեին ուղղված նամակներում իր հերթին տեղեկացնում է Անդրանիկի և բուլղարական իշխանությունների միջև ընթացող բանակցությունների մասին, ինչպես նաև անդրադառնում զինվորական դպրոցի ֆինանսավորման և սաների թվաքանակին վերաբերող հարցերին:

ՀՀԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն 1906 թ. հունիսի 8-ին գրված նամակում տեղեկացնում է, որ դպրոցը նախատեսվում էր բացել սեպտեմբերին, երբ «անակնկալ պայմաններ (նկատի ունի բուլղարական կառավարության հետ համագործակցությունը – Մ. Հ.) առաջիկա ժամանակ ու նպատակայարմար ձեռնարկի մը առջև երթին...», ձեռնարկ, որ նոր գործունեության անսպասելի էլ ամեն միսիթարություններ վեր հեռանկար մը կը պարզէ ...»¹⁰: Բալկանյան կենտր. կոմիտեն Ամերիկայի իր գործընկերոջը կոչ է անում հետևողական լինելու, որ ՀՀԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովը գումարվի 1906 թ. հուլիսին կամ օգոստոսին, որպեսզի «...չթողնու որ մինչև հիմա մեր յեղափոխական տարեգրությունը մեջ անօրինակ յաջողութիւն մը՝ որպիսին է մեր շօշա-

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, Ե. հատոր, խմբ. Ե. Փամբուկեանի, Պեյրուք, 2007, էջ 370:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. հատոր, էջ 60:

⁸ Տե՛ս Միսիթարյան Օն., Հ.Յ. Դաշնակցության Զինվորական դպրոցը (Ընկեր Մարտիկ Յովհաննեսեանի յուշերը), «Հայրենիք» ամսագիր, 1931, փետրվար, № 4, էջ 39:

⁹ Նիսիթեր..., Գ. հատոր, էջ 60:

¹⁰ Նույն տեղում, Ե. հատոր, էջ 374:

փած ձեռնարկը՝ վիժի՝ անօգուտ զոջումի, կսկիծի ու նախատինքի տակ ծածկելով Դաշնակցութիւնն ու ամբողջ հայ յեղափոխութիւնը»¹¹:

Մինչ այդ ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն հայ-բուլղարական համագործակցության մանրամասները, մասնավորապէս Անդրանիկի տեղեկագիրը, ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյին ներկայացնելու համար Կովկաս էր ուղարկել Ե. Ալաջաջյանին¹²:

ՀՅԴ Արևելյան բյուրոն, հայ-թաթարական կոիվներով պայմանավորված, այդ օրերին գերազանցապէս զբաղված էր արևելահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման հետ կապված աշխատանքներով, ուստի հրաժարվում է Ջինվորական դպրոցին ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերել:

ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյին ուղղված իր 1906 թ. հոկտեմբերի 5 (18)-ի նամակում Բալկանյան կենտր. կոմիտեն հայտնում է հայ-բուլղարական համագործակցության պաշտոնական ձևակերպման և Բուլղարիայի ռազմական նախարարության կողմից Ջինվորական դպրոցի գործունեության համար տարածք հատկացվելու մասին¹³: Միաժամանակ նշվում է, որ ՀՅԴ Ամերիկայի կենտր. կոմիտեի համաձայնությամբ սահմանվել է Ջինվորական դպրոցի բյուջեն՝ 9 ամսվա համար կազմելով 40-50.000 ֆրանկ¹⁴:

Բորիս Սարաֆովի աջակցությամբ դպրոցը հիմնվում է Բուլղարիայի Դուբնիցա շրջանում՝ Ռիլայի վանքի մոտ: Բ. Սարաֆովը և նրա զինակիցները համաձայն չէին դպրոցի սեղի ընտրությանը: Այն գտնվում էր թուրք-բուլղարական սահմանի մոտ: Բացի այդ, այս շրջանում մեծ ազդեցություն ուներ Բ. Սա-

րաֆովի հակառակորդ Յանե Սանտանսկու զլխավորած մակեդոնական կազմակերպությունը¹⁵: Նրանք առաջարկում էին Ջինվորական դպրոցը հիմնել երկրի խորքում՝ իրենց անմիջական ազդեցության ներքո գտնվող Տիրնովոյի շրջանում: Բայց, տեղի տալով Ռաշիդի պնդումներին, ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն, չի փոխում որոշումը¹⁶:

Չնայած կարճատև գոյությանը (1906 թ. նոյեմբեր – 1907 թ. հունիս), ՀՅԴ Ջինվորական դպրոցը, տալիս է ռազմական արվեստի մեջ հմտացած շուրջ հիսուն շրջանավարտ: Ջինվորական դպրոցն առաջնորդվում էր բուլղարական սպայական վարժարանի ծրագրով, որը հարմարեցված էր հայ իրականությանը բնորոշ պայմաններին¹⁷: Ջինվորական դպրոցի հիմնական առաքելությունը զինվորական կրթություն տալն ու մարտական ուժեր պատրաստելն էր: Ունկնդիրները պարտավոր էին առնվազն հինգ տարի հավատարիմ մնալ իրենց երդմանը և ծառայել Հայոց ազատամարտին¹⁸:

Ջինվորական դպրոցի ֆինանսավորումը զլխավորապես հոգալու էին ՀՅԴ Բալկանյան և Ամերիկայի կենտր. կոմիտեները¹⁹: Մեկ տարվա հատկացումների չափը կազմում էր 50 հազար ֆրանկ (50 ունկնդիրներից յուրաքանչյուրի համար սահմանված էր ամսեկան 100 ֆրանկ, հետևաբար, 10 ամսում այն կազմելու էր 50 հազար ֆրանկ)²⁰: ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոն դպրոցի կարիքների համար տրամադրեց 16.000 ֆրանկ, մինչդեռ Արևելյան

¹⁵ Տե՛ս Մխիթարյան Օն., նշվ. աշխ., էջ 41:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս Նիւթեր..., Ե. հատոր, էջ 374:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, Դ. հատոր, էջ 133:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, Ե. հատոր, էջ 378:

²⁰ Տե՛ս Միմոնյան Հր., Հայ ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Երևան, 2003, էջ 497:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 372:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 376:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

բյուրոն ընդհանրապես հրաժարվեց օժանդակել²¹։ Դպրոցի բյու-
ջեի տնօրինումը ստանձնեց խառը հանձնաժողովը, որի մեջ
ընդգրկվեցին Անդրանիկը, ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեի
ներկայացուցիչ Ե. Ալաջաջյանը, ԱՄՆ կենտր. կոմիտեի ներկա-
յացուցիչ Թ. Ջելալյանը (Հայկ Արմեն)²²։

Դպրոց կարող էին ընդունվել 20-35 տարեկան երիտա-
սարդները, ովքեր չունեին առողջական խնդիրներ։ Կարևոր նա-
խապայման էր համարվում նաև ունկնդիրների ազնիվ, բարոյա-
կան նկարագիր ունենալն ու հեղափոխական գործին ծառայելու
պատրաստակամությունը։ Նրանք պարտավոր էին ենթարկվել
հրահանգներին և ցուցաբերել կատարյալ կարգապահություն²³։
Կասկածներից զերծ մնալու համար բուլղարական կառավա-
րությունը արտոնել էր, որ դպրոցի ունկնդիրները կրեն բուլղա-
րական բանակի զինվորական համազգեստ²⁴։ Հայ գործիչների
հետ բանակցությունների ժամանակ կառավարությունը խոս-
տացել էր հոգալ նաև դպրոցի համար անհրաժեշտ զենքերի
հարցը²⁵։

Դպրոցն իր պարապմունքները սկսեց 24 ունկնդիրներով,
որոնցից 10 հոգի ներկայացել էին Բալկանյան երկրներից, նույն-
քան՝ Ամերիկայից, 4 հոգի՝ Կովկասից²⁶։ Դեռևս օգոստոսին կով-
կասահայ 15 երիտասարդներից կազմված առաջին խումբը ժա-
մանել էր Բուլղարիա։ Բայց ծանոթանալով զինվորական դպրո-
ցի ներքին կանոնադրքին, նրանք հրաժարվեցին հավատար-
մության երդում տալ և հետ վերադարձան Կովկաս²⁷։ Բուլղարա-

²¹ Տե՛ս Նիւթեր..., Դ. հատոր, էջ 136։

²² Տե՛ս Սիմոնյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 498։

²³ Տե՛ս Նիւթեր..., Ե. հատոր, էջ 375։

²⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 497։

²⁵ Տե՛ս Նիւթեր..., Ե. հատոր, էջ 375։

²⁶ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 498։

²⁷ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 68, տե՛ս նաև՝ Նիւթեր..., Դ. Հատոր էջ 133։

կան բանակի հարյուրապետ Պողոս Պողոսյանը 1906 թ. դեկտեմ-
բերի 5-ին ժամանում է զինվորական դպրոց և նշանակվում տնօ-
րեն²⁸։ Նա իր հետ բերեց ևս երեք երիտասարդների և
ուսկնդիրների թիվը դարձավ 27²⁹։ Ավելի ուշ ՀՅԴ Կովկասի գոր-
ծիչները (որոնց թվում էին Ռոստոմը և Սեբաստացի Մուրադը)
կարողացան ավելի խիստ պայմաններ ստորագրել տալով մեծ
թվով երիտասարդներ ուղարկել զինվորական դպրոց։ Նրանց մե-
ծամասնությունը Անդրանիկի նախկին զինվորներից էին³⁰։

Պ. Պողոսյանը, հիանալի զինվորական լինելով հանդերձ,
վարժ չէր տիրապետում հայերենին, ուստի ստանձնում է գործ-
նական պարապմունքների կազմակերպումը։ Տեսական-դասա-
խոսական բաժինը հանձնարարվում է Ռաշիդին։ Կարճ ժամա-
նակ անց վարժարանի դասավանդման գործընթացում ներ-
գրավվում է նաև Գարեգին Նժդեհը³¹։ Ռաշիդը և Գ. Նժդեհը բուլ-
ղարական սպայական դպրոցի շրջանավարտներ էին և ունեին
սպայի աստիճան։

Դպրոցն ուներ հագեցած և խիստ օրակարգ։ Պարապ-
մունքներն անցկացվում էին հատուկ ծրագրով։ Ունկնդիրները
բաժանված էին երեք խմբի. առաջին խմբում պատրաստում էին
խմբապետեր, երկրորդում՝ խմբապետի օգնականներ, երրոր-
դում՝ զինվորներ։ Ունկնդիրներն արթնանում էին առավոտյան
ժամը 5-ին։ Դասերը տևում էին մինչև ժամը 12-ը։ Ժամը 12-14-ը
հատկացվում էր հանգստին։ Այնուհետ մինչև ժամը 17-ը անց-
կացվում էին զինվորական վարժություններ։ Դպրոցում դասա-

²⁸ Պողոս Պողոսյանը Խանասորի արշավանքի մասնակից, ՀՅԴ նշանավոր
գործիչ Բուլղարացի Պետոյի (Պետրոս Մերեմյան) հորեղբոր որդին էր։

²⁹ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 498։

³⁰ Տե՛ս Նիւթեր..., Դ. հատոր, էջ 133։

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, Ե. հատոր, էջ 377, նաև՝ Սիմոնյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II,
էջ 498։

վանդվում էր 22 առարկա³²: Դրանք էին՝ զինվորական հետախուզություն, ռազմավարություն, թնդանոթաձգություն, ականային ծառայություն, պայթուցիկ նյութերի պատրաստում, դաշտային ծառայություն, ներքին ծառայություն, զինվորական կարգապահություն, գրիմ, վիրաբուժություն, մարտավարություն, գորպաժնային ծառայություն, խրամատաշինություն, զինվորական շրջանի կազմակերպում, Հայոց պատմություն, հեղափոխության պատմություն, մանկավարժություն, հրաձգություն և այլն³³: Նախապես ցանկալի էր համարվում բուլղարերենի իմացությունը, բայց ունկնդիրների մեծամասնությունը բուլղարերեն գրել-կարդալ չգիտեր³⁴: Պարապմունքները շարունակվելու էին մինչև սեպտեմբեր: Ծրագրված էր, որ մայիս ամսից հետո սաները գործնական պարապմունքներն անցկացնելու էին լեռներում³⁵:

Զինվորական դպրոցը, սակայն, չկարողացավ ծավալել երկարատև բնականոն գործունեություն: Այն փակվեց քաղաքական, ֆինանսական և ներքին գաղափարական խնդիրների պատճառով:

Թուրք և ռուս լրտեսները, ի վերջո, հայտնաբերեցին դպրոցը: Թուրքական և ռուսական իշխանություններն այն փակելու պահանջով դիմեցին բուլղարական կառավարությանը: Ռուսական իշխանություններն ամեն կերպ փորձում էին խաթարել դպրոցի բնականոն աշխատանքը, քանի որ, ինչպես կարծում էր Բալկաններում ռուսական գործակալությունը վարող Օդեսայի բաժանմունքի պետը, դպրոցի շրջանավարտները պատրաստ են դառնալու «ապստամբական հրոսակախմբերի ղեկավարներ»³⁶:

³² Տե՛ս Մինասեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 68:

³³ Տե՛ս Նիլթեր..., Բ. հատոր, խմբ. Հ. Տասնապետեանի, Պեյրու, 1985, էջ 333:

³⁴ Տե՛ս Մինասեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 68:

³⁵ Տե՛ս Նիլթեր..., Գ. հատոր, էջ 60:

³⁶ Տե՛ս Միմոնյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 500:

Բուլղարական կառավարությունն այս ընթացքում փորձում էր շեղել թուրքական կողմի ուշադրությունը: Նախապես հրահանգելով կտուրներում և ներքնահարկերում թաքցնել կասկածելի իրերը, իշխանությունները ձևականորեն խուզարկեցին դպրոցը: 1907 թ. փետրվարի 26-ի խուզարկության ընթացքում 34 հոգի ստիպված եղան թաքնվել մոտակա անտառում: Դպրոցի 10-15 ունկնդիրներ, որպես «մակեդոնացի հեղափոխականներ» ձերբակալվեցին, բայց կարճ ժամանակ անց ազատ արձակվեցին:

Այդ ընթացքում առաջ եկավ հրատապ լուծում պահանջող մեկ այլ խնդիր: Դպրոցի կարիքների համար նախապես հատկացված 50.000 ֆրանկն արդեն սպառվել էր: 1907 թ. փետրվարից կառույցը կրկին ֆինանսավորման կարիք ուներ: Մոտավորապես նույնքան գումար էր անհրաժեշտ սկսված գործն ավարտին հասցնելու և ունկնդիրներին նշանակման վայրեր ուղարկելու համար³⁷: ՀՅԴ Արևելյան և Արևմտյան բյուրոները հրաժարվեցին նյութական օժանդակություն ցուցաբերել, իսկ Բալկանյան և Ամերիկյան կենտր. կոմիտեների միջոցները բավարար չէին դպրոցի ծախսերը հոգալու համար:

ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովում՝ 1907 թ. մարտի 7-ին, քննարկվում են զինվորական դպրոցի վաղաժամ բացման, ֆինանսավորման և այլ խնդիրների հետ կապված հարցեր: Անգամ բարձրացվում է դպրոցի հիմնադրման իրավասության հարցը: Այդ հարցադրմանը համոզիչ բացատրություն է տալիս Խաչատուր Մալումյանը (Է. Ակնունի): Իր ելույթում նա նշում է, որ դպրոցին վերաբերող հարցերը նախատեսված էին քննարկել ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովում: Բայց վերջինիս ուշ հրավիրումը, ինչպես նաև բուլղարական կառավարության կողմից

³⁷ Տե՛ս Նիլթեր..., Դ. հատոր, էջ 133:

ներկայացվող առաջարկները, անհետաձգելի են դարձրել մինչ ընդհանուր ժողովը Զինվորական դպրոցի հիմնումը³⁸:

Խ. Մալումյանի, Ռ. Զարդարյանի և Անդրանիկի բացատրություններն ընդհանուր ժողովի մասնակիցների կողմից միանշանակ չեն ընդունվում: ՀՅԴ մի շարք գործիչներ, հատկապես՝ Մաշուրը (Ալ. Մաշուրյան) և Ար. Բսահակյանը (Արտաշես Զիլինգարյան), ստեղծված իրավիճակում անիմաստ էին համարում զինվորական առանձին դպրոցի ստեղծումը: Նրանց կարծիքով ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն իրավասու չէր առանց ընդհանուր ժողովի համաձայնության դպրոց հիմնել:

Նման հարցադրումների դեմ հանդես են գալիս Ռոստոմը, Արամը, Ա. Վոսմանը, Ռ. Զարդարյանը, Ե. Թոփչյանը և այլք³⁹: Ռ. Զարդարյանն իր ելույթում նշում է. «մեր կացութիւնն առհասարակ այնպէս է եղել, որ դեռ 15 տարի առաջ պետք է հիմնուած լինէր այս Դպրոցը: Եւ ես ցաւում եմ, որ Դպրոցի օգտակարութեան վերաբերմամբ, այստեղ... կասկածներ են յայտնուում...»⁴⁰:

Ընդհանուր ժողովում Զինվորական դպրոցի վերաբերյալ հնչեցված տարակարծիք մոտեցումները, որոշ պատվիրակների կողմից դպրոցի հիմնումն անպատեհ և սխալ համարելը գլխավորապես պայմանավորված էին ներկուսակցական լարված իրավիճակով: ՀՅԴ ղեկավարության կողմից 1905 թ. հրապարակված «Կովկասյան նախագծի» վերաբերյալ կուսակցության շարքերում ծայրահեղ հոսանքներ էին ձևավորվել: «Կովկասյան նախագծի» կողմնակիցների կողմից զինվորական դպրոցի հիմնումը չէր կարող իրավական համարվել, իսկ գործունեությունն էլ դրական գնահատվել, քանի որ «Կովկասյան նախագիծը» մեր-

ժողները և անօրինական համարողները հիմնականում ՀՅԴ Բալկանյան և Ամերիկայի կենտր. կոմիտեներն էին:

Զինվորական դպրոցի անժամանակ փակման գործում փոքր չէր նաև նրա դասավանդողներից մեկի՝ Ռաշիդի անգգույշ և ոչ պարկեշտ վարքագիծը: Դպրոցի ստեղծման առաջին իսկ օրից նա դրսևորեց ոչ պատշաճ պահվածք: Ստանձնելով Սոֆիայից դեպի Ռիլայի վանք դպրոցի գույքի փոխադրման գործի ղեկավարությունը՝ Ռաշիդը «...Օր ցերեկով վարձեց ութսուն սայլեր եւ մարդաշատ խճուղիներով ճամբայ ինկաւ դեպի իբր զաղտնի պահուող Զինուորական Վարժարանը, ...»⁴¹, - գրում է Մ. Հովհաննիսյանն իր հուշերում: Դա չէր կարող չգրավել թուրք և ռուս լրտեսների ուշադրությունը: Օսմանյան իշխանական շրջանակներում տարածում է գտնում այն մտայնությունը, որ Բուլղարիան պատրաստվում է վերսկսել պայքարը Օսմանյան կայսրության դեմ և ամրացնում է իր սահմանները⁴²: Ռաշիդը կուսակցական նկատողության է արժանանում, բայց հետագայում շարունակում է իր անփութ վարքագիծը:

Ռաշիդը դավեր էր լարում Պ. Պողոսյանի դեմ և հաճախակի խախտում դպրոցի կարգապահությունը: Անդրանիկին գրած նամակում Ռոստոմը հայտնում է Ռաշիդի՝ ուսանողության շրջանում անջատողական մտքեր տարածելու մասին⁴³: Մ. Հովհաննիսյանի վկայությամբ՝ երկպառակտության և անկարգապահության արդյունքում, ունկնդիրները «մահացու թշնամիներ դարձան իրարու»⁴⁴: Բալկանյան կենտր. կոմիտեի միջամտության շնորհիվ ունկնդիրները հաշտվում են, բայց Ռաշիդի

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Տե՛ս Մխիթարեան Օն., նշվ. աշխ., էջ 42:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

⁴³ Տե՛ս Ռոստոմ, Նամականի, մահուան ութսուն ամեակին առթիւ, խմբ. Հ. Տասնապետեան, Պէրուք, 1999, էջ 414:

⁴⁴ Տե՛ս Մխիթարեան Օն., նշվ. աշխ., էջ 42:

արարքներն այսքանով չեն սահմանափակվում: Պ. Պողոսյանի բացակայությունից օգտվելով՝ նա փորձարկում է դպրոցի պայթուցիկները, որոնք նախատեսված էին գործածել միայն գործնական պարապմունքների ժամանակ⁴⁵:

ՀՅԴ չորրորդ ընդհանուր ժողովը, քննության առնելով Զինվորական դպրոցին վերաբերող խնդիրները, չի շրջանցում նաև Ռաշիդի հարցը:

Ռաշիդին հեղափոխական կառույցի մեջ ընդգրկելու և զինվորական դպրոցի ունկնդիրների դաստիարակումը նրան վստահել համար Խ. Մալումյանը մեղադրում էր ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեին⁴⁶: Ռ. Զարդարյանը պատասխան խոսքում նշում է, որ Բալկանյան կենտր. կոմիտեն Ռաշիդի մասին տեղեկագիրը ստացել է ավելի ուշ, երբ նա արդեն աշխատում էր և վարպետորեն կատարում իր աշխատանքը: Թ. Զելալյանը պարզաբանում է, որ Ռաշիդի ընտրությունը թյուրիմացության արդյունք է եղել. «մենք մի հեռագիր ստացանք, որով յայտնում էին, Ռաշիտին ընդունելու մասին, բայց, յետո ինչպես նամակից պարզուեց, դա ոչ թե Ռաշիտին, այլ Տաճատին (Վ. Մելքոնյան) էր վերաբերում»⁴⁷: Ի վերջո, հարցի վերաբերյալ ընդհանուր ժողովը կայացնում է հետևյալ որոշումը: 1907 թ. ապրիլի 25-ին Խ. Մալումյանի 16 կետից բաղկացած առաջարկների փաթեթի 6-րդ կետը վերաբերում էր Զինվորական դպրոցին, մասնավորապես՝ Ռաշիդի ուսուցչական գործունեությանը: Փաստաթղթի բովանդակությունը հետևյալն էր. «Ուղարկել երկու ընկեր Բուլղարիա, տեղնուտեղն ծանոթանալու Զինվորական Դպրոցի մեջ տեղի ունեցող դժգոհություններին, իրաւունք տալով նրանց պատաս-

խանատուութեան ենթարկել դասատու Ռաշիտին եւ հարկ դատած դէպքում՝ հեռացնել նրան, կարգի բերել դպրոցի դասընթացը, դրամական վիճակը եւ գործերը: Արդիւնքը տեղեկագրել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներին»⁴⁸:

Ռաշիդից դժգոհ էին նաև բուլղար-մակեդոնացի գործիչները: Նրանք պնդում էին, որ Ռաշիդը համագործակցում է Բ. Մարաֆովի հակառակորդ, մակեդոնական կազմակերպության աջ թևի ներկայացուցիչներ Յանե Սանտանսկու և Վանչո Միսիլովի հետ⁴⁹: Կարճ ժամանակ անց պարզվում է, որ կասկածները տեղին էին: Յ. Սանտանսկին իր փոքրաթիվ ուժերով ապաստանել էր Ռիլայի վանքում: Ռաշիդի օգնությամբ նրանք կարողանում են ազատվել Բ. Մարաֆովի կուսակցության և բուլղարական կառավարության հետապնդումներից: Վանքը խուզարկելուց հետո պարզ է դառնում, որ Ռաշիդը նրանց թաքցնում է Զինվորական դպրոցում: ՀՅԴ Բալկանյան կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչները և Պ. Պողոսյանը պահանջում են Ռաշիդից անհապաղ դուրս բերել նրանց դպրոցից: Ռաշիդը պատասխանում է, որ նրանք կհեռանան միայն այն դեպքում, եթե Ռիլայի վանքում մնացած զենքերը վերադարձնեն իրենց: Զինվորական դպրոցը կովի թատերաբեմ չդարձնելու նպատակով Պ. Պողոսյանը և Կենտր. կոմիտեի երկու ներկայացուցիչներ անձամբ կազմակերպում են զենքերի փոխադրումը⁵⁰: Այս միջադեպից հետո Ռաշիդը ազատվում է զբաղեցրած պաշտոնից⁵¹:

Ռաշիդի վարքագիծը չէր կարող անհետևանք մնալ: Բուլղար-մակեդոնացի հեղափոխականները վերանայեցին իրենց

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁷ Նիւթեր..., Գ. Հասոր, էջ 253-254:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 253:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 354:

⁵⁰ Տե՛ս Միսիլովի Օւ., նշվ. աշխ., էջ 45:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում:

նախնի վերաբերմունքը: Զինվորական դպրոցի նկատմամբ ցուցաբերվող աջակցությունը նվազեց:

Թեև բուլղարական բանակի հրամանատարության պահանջով Զինվորական դպրոցը 1907 թ. մարտի 24-ին փակվեց, բայց չդադարեցրեց իր գործունեությունը: Նրա սաները տեղափոխվեցին բուլղարական սահմանից հեռու գտնվող Ռոդոմետի շրջանի Փեղովա վանքը: Տեղափոխությունը սկսվեց մարտի 27-ին և ավարտվեց ապրիլի 9-ին: ՀՅԴ Զինվորական գաղտնի դպրոցը շարունակում է գործել ևս երկու ամիս: Դպրոցի կանոնադրության մեջ նշված էր, որ դպրոցը փակվելուց հետո հաստատությանը պատկանող առարկաները կարող էին վաճառվել միայն զինամթերք գնելու պայմանով⁵²: Դպրոցին պատկանող հրացանները տեղափոխում են Սոֆիա, որից հետո անարգել բաշխում Արևմտյան Հայաստանի տարբեր հատվածներում: «Այդ զենքերով, շրջաններում ընկերները որսորդութեան պատրուակով զինավարժութիւն կը սովորէին», - նշում է Ա. Պետիկյանն իր հուշերում⁵³: Այնուհանդերձ, դպրոցի հիմնական գույքը և սննդամթերքի պաշարները մնացել էին Ռիլա վանքի կալվածքում: Ռաշիդը դրանք վաճառում է Վանձո Միսհիլովին և բուլղար սահմանապահ զորքի հրամանատար Գեորգիևին ու անհետանում⁵⁴: ՀՅԴ Սոֆիայի կազմակերպությունը Ռոստոմի և Բժիշկ Հ. Տեր-Դավթյանի առաջարկով վճիռ է կայացնում ահաբեկել Ռաշիդին, բայց նրան գտնելու փնտրտուքներն ապարդյուն են անցնում⁵⁵: Նա փախչում է Պարսկաստան, այ-

⁵² Տե՛ս Նիթեր..., Դ. հատոր, էջ 133:

⁵³ Արմեն, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պալքաններու մէջ (Ասատուր Պետիկեանի յուշերը), «Հայրենիք» ամսագիր, 1933, հոկտեմբեր, № 12, էջ 109, Մխիթարեան Օն., նշվ. աշխ., էջ 42, նաև՝ Ռոստոմ, նշվ. աշխ., էջ 414:

⁵⁴ Տե՛ս Մխիթարեան Օն., նշվ. աշխ., էջ 42, նաև՝ Ռոստոմ, նշվ. աշխ., էջ 414:

⁵⁵ Տե՛ս Միմոնյան Հր., նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 502:

նուհետև ծառայության անցնում ռուսական բանակում և նրա մասին որևէ տեղեկություն այլևս հայտնի չէ⁵⁶:

Այսպիսով, Զինվորական գաղտնի դպրոցը հանդիսացավ հայ-բուլղարական համագործակցության ամենակարևոր արդյունքներից մեկը, որը սկզբնավորվել էր դեռևս 1890-ական թվականներից: Ստեղծվեց ռազմական դպրոց, որում ի մի բերվեց բուլղարական սպայական դպրոցի փորձը՝ միաժամանակ նպաստելով ունկնդիրների զենքի արվեստի տիրապետման, զինվորական պատրաստվածության և ռազմահայրենասիրական դաստիարակության բարձրացմանը: Զինվորական դպրոցը կարճատև գոյության ընթացքում տվեց հրամանատարներ, որոնցից մի քանիսին վիճակված էր մեծ դեր ունենալ հայոց ազատամարտի պատմության մեջ, ինչպես Գարեգին Նժդեհը, Թորոսիկ Գևորգը, Մատթեոսը, խմբապետ Խորենը և այլք: Զինվորական դպրոցի սաները մեծ դեր են խաղում նաև բուլղար ժողովրդի ճակատագրում: Նրանց մի մասը տարիներ անց մարտնչում են Գ. Նժդեհի և Անդրանիկի հրամանատարությամբ գործող հայկական վաշտում և մասնակցում Բալկանյան 1-ին պատերազմին:

⁵⁶ Տե՛ս Մխիթարեան Օն., նշվ. աշխ., էջ 46:

СОЗДАНИЕ ВОЕННОЙ ШКОЛЫ АРФ ДАШНАКЦУТЮН И ЕЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В БОЛГАРИИ

РЕЗЮМЕ

В конце XIX и в начале XX веков Болгария стала одной из тех стран, где свою деятельность с большим энтузиазмом начала АРФД. В результате военнополитических отношений с болгаро-македонскими революционерами в Болгарии основывается военная подпольная школа АРФД, которая за короткий срок существования имела значительные успехи. Военная школа произвела большое влияние на военнопатриотическое воспитание армянских революционеров. Выпускники этой школы вливались в армянское освободительное движение и полученные знания применяли на полях сражений. Многие из выпускников участвовали в первой Балканской войне, которая стала наилучшим примером взаимоотношений двух народов.

MARIAM HAKOBYAN

THE ESTABLISHMENT OF ARF MILITARY SCHOOL AND ITS
ACTIVITY IN BULGARIA

SUMMARY

At the end of the 19th c. and early 20th c. Bulgaria became one of the countries, where ARF initiated its activities with big enthusiasm. As a result of military and political cooperation with the Bulgarian-Macedonian revolutionaries in Bulgaria ARF established an underground military school, which achieved significant successes in its short existence. The military school had a great impact on the patriotic education of the Armenian revolutionaries. The graduates of the school got involved into the Armenian liberation struggle and used the knowledge received at the military school already on the battlefield. Many of the graduates took part in the Balkan War 1 which became the best example of the relationship between the two nations.

ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԲԱՆԱԿՈՒՄ (1914-1916 ԹԹ.)

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայոց Մեծ եղեռնի իրականացման գործում թուրքական պետության պատասխանատվությունը հիմնավորելու առումով կարևոր նշանակություն ունի նաև օսմանյան բանակ գորակոչված հայ զինվորականության դրության, ինչպես նաև նրանց հետագա ճակատագրի ուսումնասիրությունը: Քանի որ բանակն օսմանյան պետության կարևոր կառույցներից մեկն էր, որի դերը պատերազմի ժամանակ առավել մեծացավ, ուստի նրա կողմից իրականացված հանցագործությունները, մասնավորապես հայ զինվորականության ոչնչացումը, նույնպես ենթադրում են պետական պատասխանատվություն:

Սույն հոդվածում կփորձենք տարբեր աղբյուրների համադրության միջոցով ցույց տալ հայ զինվորների ոչնչացման եղանակների համակարգված լինելը, գնահատել օսմանյան բանակի դերը հայ զինվորականության ոչնչացման գործում, անդրադառնալ հայ զինվորների այսպես կոչված «դասալքության» հարցին, որը շահարկվում է Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականության շրջանակներում: Նշենք, որ թեև վերը թվարկված հարցերի վերաբերյալ կան որոշ հրապարակումներ, սակայն հայ պատմագիտության կողմից դրանց մասին համալիր ուսումնասիրություն դեռևս չի կատարվել:

Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում օսմանյան բանակի և տարատեսակ հանցագործ խմբավորումների կողմից փուլ առ փուլ իրագործվեց հայ ժողովրդի, և նախ և առաջ պաշտպանունակ ուժի՝ տղամարդկանց ոչնչացումը: Օսմանյան բանա-

կում հայ զինվորականության մի մասը զոհ գնաց անմարդկային պայմաններին, իսկ մյուս մասը, զինաթափ արվելով, սպանվեց: Զորակոչի առաջին իսկ օրերին քրիստոնյաների զինաթափման հրահանգն արդեն տրված էր: Կառավարությունը միայն հրահանգով չբավարարվեց: Իրականացվեցին խուզարկություններ՝ «թաքստոցներից զենքեր հայտնաբերելու» և, սարսափի մթնոլորտ ստեղծելով, հայերի ընդլզվման փորձերը ճնշելու, հայերին միջազգային հանրության առջև որպես դավաճան ներկայացնելու նպատակով: Թուրքական իշխանություններն անհրաժեշտ համարեցին զինաթափել նաև բանակի հայ զինվորներին, որոնք, նրանց կարծիքով, կարող էին «իրենց ընտանիքին պատահած դժբախտությունների լուրը իմանալով, ընդլզել, փախուստ տալ բանակից իրենց զենքերով և կովել կառավարական ուժերի դեմ»¹:

Տարածված է այն տեսակետը, որ թուրքական իշխանությունների կողմից հայ զինվորականությունը զանգվածաբար սկսել է զինաթափվել և ոչնչացվել 1915 թ. հունվարին Սարիղամիշի ճակատամարտից ու 1915 թ. ապրիլին Վանի դեպքերից հետո, երբ Սարիղամիշում օսմանյան ուժերի ջախջախիչ պարտության մեջ մեղադրեցին հայերին, իսկ Վանի ինքնապաշտպանությունը ներկայացրեցին իբրև ապստամբություն: Սակայն վավերագրերից ու տարբեր աղբյուրներից պարզվում է, որ իրականում հայերի զինաթափման հրամանը տրվել էր Սարիղամիշի ճակատամարտից առաջ:

Երրորդ բանակի հրամանատար, գեներալ Իզզեթի ծածկազիր հեռագրից պարզվում է, որ թուրք-գերմանական գաղտնի դաշինքի կնքումից և հայերի զորակոչից յոթ շաբաթ անց՝ 1914 թ. սեպտեմբերի 24-ին, հայերի զինաթափման հրամանն արդեն

¹ Զորմիսեան Լ., Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Գ Հատոր (1908-1922), Պէյրուք, 1975, էջ 358:

տրվել էր²: Այս մասին գերմանական վավերագրերը հաղորդում են. «Բոլորը հաշվի էին առնում այն, որ ռուսները առնվազն կհասնեն մինչև Մուշ, ուստի վճռվեց, «էթե նրանք այդքան հասնելու են, ուրեմն սկզբում մենք կոչնչացնենք հայերին, իսկ դրանից հետո թող նրանք փորձեն գալ»: 1914 թ. նոյեմբերին պաշտոնապես ընդունվում էր, որ նրանք միայն առիթ են փնտրում կոտորածի համար, հենց որ այդ առիթը գտնեն, ոչ մի հայի չեն թողնի կենդանի»³: Դեպքերի ականատես Ա-Դոն գրում է, որ Վանի շրջանի գործերից կազմված ավելի քան քսան գումարտակներ նոյեմբերի սկզբին գտնվում էին Բերկրիում, Աբադայում, Արճակում, Խոշաբում և Բաշկալեում: Այս ընթացքում Քյոփրի-Քյոյում տեղի էին ունենում համառ կռիվներ, իսկ Պարսկաստանի ռուսական զորքը շարժվում էր դեպի Սարայ և Բաշկալե: Նոյեմբերի սկզբին, երբ թուրքերը պատրաստվեցին այս գումարտակները ռուսների դեմ ուղարկել, նախ գատեցին հայ զինվորներին և զինաթափեցին⁴: Նույնը հաստատում է նաև Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանը՝ նշելով, որ Քյոփրի-Քյոյի մոտ տեղի ունեցած սատոիկ կռիվներից հետո մի քանի տասնյակ հայ զինվորների «դասալքության» պատճառով հայ զինվորականությունն ամբողջապես զինաթափ արվելով ուղարկվեց Փոքր Ասիայի խորքերը՝ իբրև ճանապարհ շինելու համար: Բայց միտումնավոր զրկելով բավարար սննդից, զգեստից, դեղորայքից՝ աշխատանքային գումարտակների հայ զինվորները հետզհետե սովից ու ցրտահարությունից կոտորվեցին: Իսկ 1915 թ. հուլիս-օգոստոս ամիս-

² Dadrian Vahakn N., The Armenian Genocide: an Interpretation, Cambridge, 2003, p. 16.

³ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում (1915-1918 թթ.), ըստ կայսերական Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի, Երևան, 2004, N 35, էջ 101: Տե՛ս նաև՝ Յուհանսոն Ա., Աքսոյալ ժողովուրդ, Երևան, 2008, էջ 44:

⁴ Ա-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, Երևան, 1917, էջ 99:

ներին հայերի համատարած ջարդերից հետո դեռ ողջ մնացած բեկորները ևս կոտորվեցին թուրք զինվորների կողմից էնվերի հրամանով⁵։ Բանակից փախուստի դիմած հայ զինվորները նույնպես հաստատում են, որ Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունները սկսվելուն պես իրենց զինաթափել և տեղափոխել են աշխատանքային գումարտակներ⁶։

«Պատերազմի հետ միաժամանակ հայտարարվեց նաև մեծ ջիհաբը, սրբազան պատերազմը քրիստոնյաների դեմ, ուստի քրիստոնյա զինվորներին սկսեցին նայել խորթ աչքերով և ծուռ բերաններով. ծեծ, հայհոյանք, բազմատեսակ զրկանքներ և ապա զինաթափություն»⁷, - նշված է «Մշակ»-ում։ Հակահայ քարոզչության համար հարմար առիթ ծառայեց նաև ռուսական բանակի կազմում գործող հայ կամավորական ջոկատների հանգամանքը։

Զինաթափումից հետո հայ զինվորները հայտնվեցին օսմանյան բանակի մատակարարման, ճանապարհներ կառուցող և փոխադրություններ կատարող բանվորական գումարտակներում, որտեղ նրանք ճնշող մեծամասնություն էին կազմում։ Զինվորական հրամանատարության հաջորդ քայլն այդ գումարտակներում աշխատող հայ զինվորների համար այնպիսի պայմանների ստեղծումն էր, որոնք կնպաստեին նրանց ոչնչացմանը։ Շատախի Շուշնամերկ գյուղի վերապրած Խաչո Գրիգորյանը վկայում է, որ ձմռանը շալակավորները գնում էին մինչև մեջքը ձյան միջով անձրևի ու ձյուն ու բութի տակ։ Տաք շոր չկար հագներին, շատերը բոբիկ ու մերկ էին, որովհետև պատերազմի

դաշտ գնացող զինվորները հանում էին նրանց վրայից նոր ուսնամաններն ու տաք շորերը։ Ճանապարհին գնալիս սնունդ չէին տալիս։ Ամբողջ օրը անձրևի տակ քայլելուց հետո, երբ հասնում էին գյուղ, նրանց փոխանակ տանելու կրակի մոտ, որ չորացնեն իրենց շորերը և տաքանան, լցնում էին մարագներում, որտեղ մինչ առավոտ դողում էին ցրտից, և շատերն էլ մահանում։ Ճանապարհին երբ կանգնում էին շունչ առնելու կամ որևէ բնական պետքի համար, հրացանազարկ էին լինում՝ մեղադրվելով փախչելու դիտավորության մեջ։ Ավելին, ռուսիկանները հայերին առաջարկում էին ազատվելու դիմաց փող տալ, որը ստանալուց հետո հրացանազարկ անելով սպանում էին⁸։

Օսմանյան բանակում հայ զինվորականության ոչնչացման համար կիրառվեցին բոլոր հնարավոր միջոցները։ Հայ զինվորներ ենթարկվում էին նաև հոգեբանական ճնշման։ Ազգային ինքնությունը, կրոնը հայհոյելը, զինաթափումից հետո գրաստի դեր ստանձնելը ստորացնում և վիրավորում էր նրանց։ Այս մասին բանակից փախուստի դիմած բիթլիսեցի հայ զինվորները վկայում են, որ թուրք սպաներն իրենց չարաչար աշխատեցրել են, օրերով քաղցած թողել, իսկ ամենահասարակ զինվորներն անգամ իրենց կրոնն ու բոլոր սրբությունները հայհոյել են։ Զինաթափելուց հետո հավաքել են Երզնկայի Ծակքար կոչվող ձորի մեջ և ստիպել փորել զանազան տեղեր։ Երբ բավական փորել են, ստիպել են իջնել իրենց իսկ բացած փոսերի մեջ, որից հետո հրացանազարկ են արել։ Ուստի իրենց ընկերների այսպիսի վախճանը տեսնելուց հետո զիշերը փախուստի են դիմել⁹։

Բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ զորահավաք կատարելուց հետո զինվորներին ուղեկցում էին ոչ թե զո-

⁵ Գրիգորիս Մ. վարդ. Պալաքյան, Հայ գողգոթան, դրվագներ հայ մարտիրոսագրությունեն, Բեռլինեն դեպի Ջոր (1914-1920), Երևան, 1991, էջ 63։

⁶ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, վերապրածների վկայություններ. փաստաթղթերի ժողովածու, խմբ. Ա. Վիրաբյան, հ. II, Երևան, 2012, N 24, էջ 55, նաև նույնի, հ. III, Երևան, 2012, N 7, էջ 63։

⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 6 յունիսի 1915, N 121։

⁸ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, հ. II, N 169, էջ 253։

⁹ Նույն տեղում, N 34, էջ 71-72, նաև՝ նույնի, հ. III, N 9, էջ 82-83։

րանոց, այլ ճանապարհին կոտորում¹⁰։ Ականց բնակավայրից մի որմնադիր հետևյալն է վկայում. «Հարքեն գյուղի ներքևում մի կիրճ կա, որի միջով հոսում է Դարա-Ջամին անունը կրող գետակը։ Նոր էինք տեղ հասել, երբ ժանդարմները մի կողմ քաշվեցին և հրացանները մեզ ուղղելով՝ սկսեցին կրակել»¹¹։ Ականցի դեպքերի մասին վերապրած Մկրտիչ Հովհաննիսյանը վկայում է, որ ինքը, ազատված լինելով զինծառայությունից, միննույն է, ձերբակալվել և տարվել է զորանոց, որտեղ իր նման տասնյակ հայեր կային։ «Շուտով մեր կայանի դուռը բացվեց և 39 հոգու տարան։ Քառորդ ժամ անց դուռը կրկին բացվեց և ևս նույնքան մարդ դուրս հանվեց... Երբ 50 հոգով դուրս եկանք, զորանոցի միջանցքում ժանդարմները զազանի նման հարձակվեցին մեր վրա։ Մեզ ժանդարմներով շրջապատված ու միմյանց կապած քաղաքից հանեցին։ Տարան Կուրաչի Յուրդի գետափ»։ Այստեղ էլ շատերը զոհ գնացին ժանդարմների արձակած գնդակներին¹²։

Ալջավազի և Արճեշի շրջակա բնակավայրերից բանվորական գումարտակներ զորակոչելով շուրջ 2500 մարդ՝ 40 հոգանոց խմբերով դուրս են բերել քաղաքից և գնդակահարել՝ դիակները գցելով գետը¹³։

Ավելին, հայ զինվորներին հավաքելով աշխատանքային գումարտակների մեջ՝ թուրք բժիշկները և մանրէաբանները նրանց վրա են փորձարկել բժավոր տիֆի դեմ իրենց ստեղծած երևակայական պատվաստանյութը։ Սակայն իրականում հայ զինվորներին ներարկել են տիֆավարակ, ոչ մանրէազերծված

արյուն։ Նպատակը պարզ է. «պատվաստանյութը» արագ միջոց էր՝ ազատվելու «փորձարկման կենդանի» դարձած հայ զինվորականներից¹⁴։

Օսմանյան բանակում գոյությանը սպառնացող ստեղծված անմարդկային պայմանները, զորակոչվածներին կոտորելու լուրերը, իրենց ազգակից զինվորների գնդակահարությանն ականատես լինելը հայ զինվորներին հարկադրում էին փախուստի դիմել¹⁵։ Կառավարության կողմից քրիստոնյա զինվորներից զենքն ու համազգեստը վերցնելը շարքային զինվորների մոտ ընկալվում էր որպես քրիստոնյաների հանդեպ հետագա ավելի դաժան միջոցառումների նախասկիզբ, ուստի այդ հանգամանքը ևս ստիպում էր նրանց փախուստի դիմել¹⁶։

Փախուստի էին դիմում նաև բնակչության կոտորածի սարսափելի տեսարանին ականատես լինելու պատճառով։ Դերջանի գավառի Խումլար գյուղի բնակիչ Հովհաննես Մարկոսյանը, որը աշխատանքային գումարտակ էր տարվել, ականատես է եղել տեղահանված բնակչության կոտորածին։ Նրան և մյուս հայ զինվոր-բանվորներին ստիպել են իրենց ազգակիցների համար փորել գերեզմաններ, սպանվածներին և անգամ վիրավորներին լցնել մեջը և ծածկել։ Չդիմանալով նման տեսարաններին՝ հայ զինվորներից մի քանիսը փախուստի են դիմել¹⁷։ Փախուստի պատճառ էր նաև այն, որ ռուսական զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը

¹⁰ «Փայլակ», Շուշի, 21 մայիսի, 1915, N 21, «Արեւ», Ադեքսանդրիա, 18 յունիսի, 1915, N 18։

¹¹ Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Հատոր երկրորդ, Գիրք երկրորդ, Երևան, 2002, էջ 20։

¹² Նույն տեղում, էջ 21-22։

¹³ «Кавказское слово», 29 апреля 1915, N 96.

¹⁴ Геноцид армян в османской империи, сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, с. 438-439. Տե՛ս նաև Dadrian Vahagn N., նշվ. աշխ., էջ 22-25։

¹⁵ «Հայաստան», Սոֆիա, մարտի 14, 1915, թիվ 2։

¹⁶ Геноцид армян: Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые. Вольфганг и Зигрид Густы (составители сборника документов). Под редакцией, с предисл. и прим. Степана Степаняна, Ереван, 2005, с. 70.

¹⁷ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, հ. III, N 19, էջ 105։

հայ զինվորներին՝ որպես «թնդանոթի միս», ուղարկում էր առաջին զիծ՝ ոչնչացման նպատակով¹⁸։ Վերապրած Տիգրան Մուրադյանը, ով Բուլանըխից դեպի Հասան-կալա և դեպի Խնուս-Էրզրում մթերք փոխադրող շալակավորների վերահսկիչն էր եղել, վկայել է, որ Խորոմ-Դյուզի (Բասեն) կովի ժամանակ իր աչքով է տեսել, թե ինչպես թուրքական զորքը թշնամու դեմ կովելու փոխարեն կրակ է բացել դիրքերում գտնվող հայ զինվորների վրա։ Սա տեսնելով՝ հայ զինվորներից շատերը որոշել են փախչել ռուսների կողմը¹⁹։

Այս և բազմաթիվ նման դեպքեր ցույց են տալիս, որ օսմանյան բանակն իր գործունեության մեջ չի սահմանափակվել միայն ռազմական գործողություններով, այլև ակտիվորեն մասնակցել է նաև հայերի կոտորածներին²⁰։ Ավելին, պատերազմական իրավիճակը ոչ թե խանգարել, այլ նպաստել է, որ բանակը «Հատուկ կազմակերպության» ջոկատների հետ միասին իրականացնի հայ զինվորների կոտորածը. «Բոլոր հրամաններն անմիջականորեն իրականացվում էին բանակի միջոցով, և որոշումներն ընդունվում էին բանակային կառույցներում։ Խոսքը վերաբերում է բանակում հայ զինվորների զինաթափմանը և ոչնչացնելու նպատակով նրանց թիկունքային աշխատանքների տեղափոխմանը»²¹։

Այն, որ հրամաններն իսկապես բանակի միջոցով էին իրականացվում, ապացուցում է նաև Երրորդ բանակի տասնե-

¹⁸ Գևորգյան Հ., Եթե լոենք, քարերը կաղաղակեն (վեպ-հուշագրություն), Երևան, 2014, էջ 150-153։

¹⁹ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, հ. II, N 103, էջ 153, N 25, էջ 59, N 27, էջ 62, Геноцид армян: Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, с. 251.

²⁰ Авакян А., Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 2013, с. 123.

²¹ Նույն տեղում։

րորդ գումարտակի անձնակազմի նախկին սպաներից, պաշտոնաթող գեներալ Փերթև փաշայի վկայությունը։ Համաձայն այդ վկայության՝ հայերի հանդեպ ոճրագործությունների համար առավել պատասխանատու անձը Երրորդ բանակի հրամանատար Քամիլն էր, որը իր զեկույցները ներկայացնելիս չափազանցել է որոշ դրվագներ և հայերին մեղադրել թուրքական ուժերի կրած բոլոր պարտությունների մեջ։ Փերթև փաշան փորձում է արդարանալ, որ հայերի ջարդերի իրականացման մեջ ինքն անձնական պատասխանատվություն չունի, քանի որ պահպանել է Քամիլի կողմից իրեն ուղարկված հեռագրերը, որոնցով հրամայվում էր ջարդեր իրականացնել²²։ Անկախ նրանից, որ ջարդեր իրականացնելու հրամանը տրվել էր Քամիլի կողմից, հանցավոր հրամանի կատարումը, այնուամենայնիվ, Փերթև փաշային չի ազատում ջարդերի իրականացման պատասխանատվությունից։

Մի թուրք սպա, որը ծառայել էր գեներալ Հալիլի հրամանատարության տակ գտնվող ստորաբաժանումներում, հաստատել է, որ իրենց ստորաբաժանման բոլոր հայ սպաները և զինվորները կոտորվել են Հալիլի հրամանով²³։ Բացի այդ՝ Ալի Իհսանը, որը Մոսուլում Վեցերորդ բանակի հրամանատարն էր, գերմանացի սպաների ներկայությամբ բազմիցս ասել է, որ նա իր հրամանատարության գոտում գտնվող որևէ հայի չի թողնի կենդանի։ Անգամ հպարտացել է, որ հայերին սպանել է իր սեփական ձեռքերով²⁴։

Ավելին, բանակում գտնվող հայերին ոչնչացնելու գործում թուրք զինվորականների մասնակցության մասին են փաստում

²² Աքչամ Թ., Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2015, էջ 212։

²³ Dadrian Vahakn N., նշվ. աշխ., էջ 15։ Տե՛ս նաև՝ Akçam T., A shameful act: the Armenian genocide and the question of Turkish responsibility, New York, 2006, p. 173.

²⁴ Akçam T., նշվ. աշխ., էջ 173։

Սարիղամիշի մարտերից հետո՝ 1915 թ. հունվարի սկզբներին, երիտթուրքերի խիստ գաղտնի ժողովում ընդունված «տասը հրամանները»։ Ութերորդ հրամանում մասնավորապես նշվում է. «*Բնաջնջել բանակում գտնվող բոլոր հայերին այնպես, ինչպես այդ պատշաճ կհամարվի. այս պետք է վստահվի զինվորականների*» (ընդգծումը մերն է – Ա. Բ.)²⁵։ Սակայն հարկ է նշել, որ մինչև այս հրահանգները տալն էին սկսել զինաթափել և ոչնչացնել բանակում գտնվող հայերին։ Մեր կարծիքով՝ այս «տասը հրամանները» դեռ 1910-1911 թթ. Սալոնիկում երիտթուրքերի ժողովներում ընդունված հրամանների կրկնությունն էին։ Քանզի երիտթուրքերն այս հրամանները, մասնավորապես ութերորդը, արդեն իսկ սկսել էին իրականացնել մինչև 1915 թ. հունվարը, իսկ Սարիղամիշում պարտությունն իբրև առիթ օգտագործելով՝ ավելի զանգվածային էին դարձրել հայերի զինաթափումն ու ոչնչացումը։

Բացի այդ, 1914 թ. սեպտեմբերի 23/24-ով թվագրված թիվ 347 շրջաբերականի համաձայն՝ բանակում ծառայող հայ զինվորները թուրքերի դեմ շարժման դեպքում պետք է անմիջապես ուժով ճնշվեին, իսկ հանդուգն զինվորները՝ սպանվեին²⁶։ Կապիտան-լեյտենանտ Հանս Հումանի 1914 թ. հոկտեմբերի 16-ին հաղորդած տեղեկության համաձայն էլ՝ 1914 թ. հոկտեմբերին արդեն կազմվել էին հույներից և հայերից բաղկացած աշխատանքային գումարտակներ²⁷։

Վերոնշյալ փաստերը ևս ցույց են տալիս, որ հայերի նկատմամբ միջոցներ էին ձեռնարկվել և որոշումներ էին կայաց-

վել նախքան 1915 թ. հունվարին երիտթուրքերի գաղտնի ժողովում «տասը հրամանների» ընդունումը։ Որպես հավելում՝ նշենք, որ բանակային ստորաբաժանումներին արտոնություն էր տրվում նաև վերացնելու բոլոր նրանց, ովքեր չեն ենթարկվի կառավարության հրամաններին։ Եթե բնակիչներից որևէ մեկը որևէ կերպ գործեր կառավարության հրամաններին հակառակ կամ մասնակցեր զինված հարձակումների ու խռովությունների, բանակի կորպուսների, ստորաբաժանումների և կայագրների հրամանատարները պարտավոր էին անմիջապես գործել զինվորական ուժերով՝ խստագույնս ճնշելու նման դեպքերը, իսկ բռնությամբ ուղեկցվող խռովությունների ընթացքում՝ վերացնելու բոլոր օրինազանցներին²⁸։ Այս որոշմանը հաջորդող ամիսներին կառավարությունը նահանգներից ստանում էր հայերի «ապստամբելու» մասին տեղեկություններ, որին էլ հետևում էր ցանկալի որոշման կիրառումը։ Այն իր հերթին հող էր նախապատրաստում հայերի տեղահանությունն արդարացնելու համար²⁹։

Այդուհանդերձ, հայ «դասալիք» զինվորների թիվն անհամեմատ քիչ էր թուրք և քուրդ դասալիքներից. «Ավելի շատ թուրքերն էին փախուստի դիմում և հինգ փախչող թուրքին հազիվ մեկ հայ էր ընկնում»³⁰։ Այսպես, օրինակ, երբ 1914 թ. դեկտեմբերի սկզբին Քյոփրի-Քյոյի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո ամբողջ թուրքական զորքը փախուստի դիմեց, զնդակահարվեցին միայն փախուստի դիմած և Եղան գյուղում ապաստան գտած 50 հայ զինվորներ³¹։ Դասալքության խնդրի վերաբերյալ ավստրոհունգարական վավերագրերը նույնպես հայտ-

²⁵ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), աշխատասիրությամբ Արթուր Պեյլերյանի, հ. I, Երևան, 2005, էջ 28։

²⁶ Աքչամ Թ., նշվ. աշխ., էջ 188։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 189։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 199։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 199-203։

³⁰ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1965, էջ 227։

³¹ Ա-Դո, նշվ. աշխ., էջ 101։

նում են, որ գորքերը բարձիթողի վիճակում են, տառապում են կարիքից, այստեղից էլ՝ բազմաթիվ դասալիքները³²:

Այն, որ թուրքական բանակում անկարգություն էր տիրում, իսկ զինվորները ողբալի վիճակում էին, վկայում է նաև Օսմանյան կայսրությունում գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավար, գեներալ Լիման ֆոն Ջանդերսը: Ըստ նրա՝ պատերազմի առաջին տարիներին թուրքական բանակում հաշվվում էր 300 հազար դասալիք, որոնք թիկունքում զբաղվում էին ավերում ու թալանով³³: Ըստ Յ. Քյունցլերի՝ թուրք զինվորների դասալքությունը ծայր էր առել հենց գորակոչի առաջին օրերից: Հարյուր հոգանոց մի խումբ Ուրֆայից Այնթապ մարզվելու նպատակով ուղարկելուց հետո տեղ էր հասել ընդամենը երեք զինվոր, երեքն էլ՝ քրիստոնյա³⁴: Ըստ Լ. ֆոն Ջանդերսի՝ 1915 թ. հունիսին Կարինի շրջանում դասալքում էին հենց թուրք զինվորները, որոնց թիվը 1916 թ. հասնում էր մինչև 30 հազարի, իսկ 1918 թ. թուրքական բանակում արդեն ավելի շատ դասալիքներ կային, քան զինվորներ³⁵: Վկայություն կա այն մասին, որ փախուստի դիմած զինվորները բարձրանում էին լեռները և ապրում ուղևորների ու քարավանների վրա հարձակվելով, հաշվի չէին առնում հարձակման ենթարկվածի ազգությունն ու կրոնը: Իսկ նրանց բռնելու կառավարության ջանքերն ապարդյուն էին, որովհետև նրանց ձերբակալումը նպաստում էր վրիժառու նոր «դասալիքների» և «ավազակային» խմբերի ի հայտ գալուն³⁶:

³² Österreich-Armenien 1872-1936, Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke, herausgegeben und eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Bd. VIII, 1918, Wien, 1995, S. 5512. Տե՛ս նաև՝ «Մշակ», Թիֆլիս, 6 յունիսի 1915, N 121:

³³ Սուրեն Շ., Լիման ֆոն Ջանտերս, «Դրոշակ», Փարիզ, 1929, սեպտեմբեր, N 9, էջ 177-179:

³⁴ Ջուիցերիացի հայասեր Յագուպ Քիւնցլեր. իր հայանպաստ գործունեության 40-ամեակին առթիւ, Պէյրուք-Հալեպ, 1946, էջ 64:

³⁵ Կիրակոսյան Ջ., նշվ. աշխ., էջ 224:

³⁶ Геноцид армян: Официальные документы из германских архивов, публикуемые впервые, с. 65, Օսմանեան կայսերական բանակի սպայ թիշկ Աւետիս Ըն-

Ի տարբերություն թուրք դասալիքների՝ խտրական վերաբերմունք կար փախուստի դիմած հայերի նկատմամբ: Նրանք անհամեմատ քիչ «դասալքելով» հանդերձ՝ պատժվում էին խստագույն կերպով³⁷: Ուստի՝ այսպես կոչված «դասալքությունը» սոսկ առիթ էր հայ զինվորներին ոչնչացնելու համար:

Հայերի փախուստը պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ Կովկասյան ճակատում ռուսական և թուրքական բանակներում հայ զինվորները կովում էին միմյանց դեմ: «Տաճիկները պարտության ամբողջ մեղքը սկսեցին բարդել հայերի վրա, իսկ տաճկահայ զինվորը, տեսնելով իր առաջ կանգնած ռուս զորքը, նրա շարքերում նաև հայ կամավորներին, ձեռքը սկսեց անգորանալ, չկրակել իր հարազատի վրա, ձգել գորքի շարքերը, հաճախ անցնել նաև ռուսական բանակը», - գրում է Ա. Դոն³⁸:

«Թուրքական բանակում գտնվող հայ զինվորները լքված էին, քաղցած կամ կիսակուշտ՝ դատապարտված խրամատներ փորելու և ձեռքի աշխատանքներ կատարելու: Մակայն ամեն գիշեր, զրկվելով իրենց զենքերից, հանձնվում էին իրենց դարավոր թշնամու՝ մահմեդական ընկերների քմահաճույքին: Ուստի կա՛մ փախչում էին, կա՛մ, «բեղել» վճարելով, առժամանակ ազատվում: Իսկ նրանք, ովքեր այս երկուսից ո՛չ մեկն էին կարողանում անել և ո՛չ էլ մյուսը՝ բնավ չէին հանձնվում և մնում էին փախստական»³⁹:

Անդրադառնալով հայերի «դասալքության» պատճառներին՝ օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Ա. Վոսմյանը

պեճեանին օրագիրը 1914-1918, Պէյրուք, 1986, էջ 67, Akçam T., նշվ. աշխ., էջ 198-199:

³⁷ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում, Հատոր III, N 19, էջ 104, N 89, էջ 342, N 5 (Հավելված), էջ 396-397:

³⁸ Ա. Դոն, նշվ. աշխ., էջ 96:

³⁹ Բրայս Ջ., Անգլիական կառավարության կապոյտ գիրքը Հայոց Մեծ եղեռնի մասին (1915-1916), Թեհրան, 2012, էջ 89:

ներքին գործերի նախարարությանն ուղղված իր հեռագրում նշում է, որ «դասալքության» համար կար երեք պատճառ: Նախ՝ 24 տարեկանից բարձր հայերը զենք գործածել չգիտեին: Նրանք չէին վարժվել այն զրկանքներին, որոնք իրենց պարտադրվեցին բանակում: Եվ, ի վերջո, նրանց կրոնական զգացումներն արհամարհվում էին բանակում: Ըստ նրա՝ «դասալիքների» թիվը սկզբում շատ քիչ էր: Եթե վերոհիշյալ պատճառները հաշվի առնվեին, «դասալքության» աննշան տոկոսը հնարավոր կլիներ վերացնել: Սակայն թուրքական կառավարության անվստահությունը հայերի նկատմամբ նոր պատճառներ ստեղծեց, և «դասալքությունն» ընդհանուր բնույթ կրեց: Այդ անվստահության հետևանքով հայ զինվորներն ու ժանդարմները զինաթափվեցին, իսկ նրանց փոխարեն այդ պաշտոնները հանձնվեցին սպառազեն, մոլեռանդ իսլամադավաններին: Տղամարդկանց բացակայության պայմաններում համիդիե գնդերի մնալը հայկական բնակավայրերում, նրանց գործադրած բռնություններն անպաշտպան բնակչության, մասնավորապես կանանց ու երեխաների նկատմամբ, ստիպում էին հայ զինվորներին բանակից փախչելով նախ փրկել իրենց կյանքը, ապա, նաև վերադառնալով, տեր կանգնել իրենց ընտանիքին, ունեցվածքին ու պատվին: Ուստի պետք է դադարել «դասալիք» բառը գործածել հայերի համար, որոնցից զենքերը վերցրել էին: Զենքը էական հանգամանք է զինվորի համար: Դասալիք չի կարող լինել նա, ով զինվոր չէ⁴⁰:

Այսպիսով, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին օսմանյան բանակ գորակոչված հայ զինվորականությունը գտնվում էր անմարդկային ու ստորացուցիչ պայմաններում, մահվան մշտական սպառնալիքի տակ: Հայ զինվորների զինաթափումը, որի նպատակը նրանց ոչնչացումն ավելի դյուրին դարձնելն էր,

⁴⁰ Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, ապրիլ 26, 1915, թիւ 49, տե՛ս նաև՝ Պառայի Հ., Մարսափի երկրին մեջ. նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 145-148:

սկսվեց հենց այն ժամանակ, երբ Կովկասյան ճակատում ռուսական և թուրքական ուժերի միջև տեղի ունեցան առաջին մարտերը: Բացի նախապես մշակված ծրագրից, 1914 թ. աշնանից ի վեր հայ զինվորականության զինաթափմանը նպաստեց նաև թուրքական կողմի այն մտայնությունը, որ կայսրության տարածքում ռուսական զորքերի հայտնվելուն պես հայ զինվորները կմիանան նրանց: Իրականում այս մտայնությունը հակահայ քարոզչության արդյունք էր: Իսկ ռուսական բանակի հրամանատարության ներքո գործող հայ կամավորական ջոկատների հանգամանքը պարզապես առիթ էր հակահայ քարոզչության ուժեղացման, օսմանահպատակ հայ զինվորներին առաջին զիծ ուղարկելու, նրանց զինաթափելու և ոչնչացնելու համար: Հայ զինվորականության ճնշող մեծամասնությունը սպանվեց ոչ թե ռազմաճակատներում ռազմական գործողությունների ժամանակ, այլ հենց օսմանյան բանակում թուրք զինվորների կողմից, հաճախ զորակայան հասնելու ճանապարհին, իսկ աշխատանքային գումարտակներում շահագործվելուց հետո՝ մութ ու խուլ անկյուններում: Օսմանյան բանակի կողմից հայ զինվորները ոչնչացվեցին դիտավորյալ կերպով, ինչը նույնպես վկայում է ցեղասպանության պետական ծրագրի առկայության, հետևաբար նաև պետական պատասխանատվության մասին: Ընդ որում՝ հայ զինվորականության ոչնչացման հրահանգները տրվում էին բանակի հրամանատարության կողմից և իրականացվում բանակային կառույցների միջոցով:

Հայ զինվորականությունը ոչնչացվեց ոչ միայն օսմանյան բանակի մահմեդական զինվորների, ժանդարմների միջոցով, այլև միտումնավոր կերպով ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով: Իսկ այսպես կոչված «դասալքությունն» առիթ ծառայեց հայ զինվորների զինաթափման և ոչնչացման համար: Բանա-

կում հայ զինվորների համար արհեստականորեն ստեղծվող անմարդկային պայմանները հեռախար նպատակ էին հետապնդում՝ նրանց հարկադրելով փախուստի, ինչն էլ օգտագործվում էր որպես հարմար առիթ հայ զինվորների ավելի զանգվածային ոչնչացումը կազմակերպելու համար: Մասնավորապես ռոնահարում էին նրանց կրոնական, ազգային զգացումները, մատնում էին սովի, ֆիզիկական ոչնչացման, զինաթափում, ուստի և անպաշտպան թողնում: Փախուստի դիմած հայերը, ի տարբերություն թուրք դասալիքների արժանանում էին ամենախիստ պատժի: Սակայն, այդքանով հանդերձ, թուրքերի համեմատ հայերն ավելի քիչ էին փախուստի դիմում և մահվան մշտական սպառնալիքի պայմաններում կատարում էին իրենց պարտականությունները:

ԱՍԻՔԵՆ ԲԱՏԵՆՑՅԱՆ

ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКИХ СОЛДАТ В ОСМАНСКОЙ АРМИИ (1914-1916 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

Во время Первой мировой войны армянские солдаты-призывники Османской армии находились в бесчеловечных и унижительных условиях, под постоянной угрозой смерти. Сравнение различных источников выяснило, что армянские солдаты были разоружены с осени 1914 года, когда на Кавказском фронте начались первые бои между российскими и турецкими силами.

После разоружения армянские солдаты были отправлены в рабочие батальоны, затем были убиты в массовом порядке. Будучи не в состоянии выдержать особо жесткие условия, часть армянских солдат были вынуждены бежать из османской армии. Следует отметить, однако, что дезертирство из армии больше

совершали турецкие солдаты. Спасение бегством и другие обстоятельства стали поводом для массовых убийств армянских солдат. Координированные методы уничтожения армянских солдат в османской армии свидетельствуют о наличии соответствующей государственной программы и об ответственности турецкого государства в целом.

ASHKHEN BASENTSYAN

THE STATE OF ARMENIAN SOLDIERS IN THE OTTOMAN ARMY (1914-1916)

SUMMARY

During World War I the Armenian conscript soldiers of the Ottoman army appeared to be in inhuman and demeaning conditions, being under the constant threat of death. By comparing different sources it became clear that Armenian soldiers had been disarmed since the autumn 1914 when the first fights broke out between the Russian and Turkish forces in the Caucasian front.

After the disarmament they were taken to labor battalions where Armenian soldiers underwent various humiliations. After their exploitation in construction engineering all of them were massively massacred. A part of the Armenian soldiers, being unable to withstand the harsh conditions created for them in the Ottoman army, had to flee. It should be noted that the Turkish deserters of the army were more frequent. The escape and other circumstances became an occasion for the Turkish Military Forces Command for massive massacre of the Armenian soldiers. Coordinated methods of destruction of Armenian soldiers testify to the existence of a state program and therefore the responsibility of the Turkish state as a whole.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՍԵՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918–1920 ԹԹ.

Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության երկուսուկես տարիները, չնայած սովի և հիվանդությունների ծանր պայմաններին, հրատարակչական գործի տեսակետից կարելի է արդյունավետ ժամանակահատված համարել, ինչում փոքր չէր Հայ առաքելական եկեղեցու ավանդը, որն իր սուղ միջոցներով պահվող տպարանում լույս ընծայեց տարաբնույթ գրքեր¹:

Հանրապետության գոյության տարիներին Մայր Աթոռի տպարանի գործունեությունը կապված է կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի (1911–1930) անվան հետ: Այդ շրջանում երկրում գործող բազմաթիվ տպարանների² համեմատությամբ Էջմիածնի տպարանը բավականին բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել: Սակայն պետք է նշել, որ նորանկախ հանրապետության քայքայ-

¹ «Հայ գիրքը 1901–1920 թթ.» մատենագիտության մեջ ընդգրկված գրքերի ցանկերն ապացույցն են այն բանի, որ 1918–1920 թթ. Հանրապետությունում տպված 58 գրքերից 23-ը լույս է տեսել հենց Էջմիածնի տպարանում (Հայ գիրքը 1901–1920 թթ.: Մատենագիտություն, հ. Դ, Երևան, 2007, էջ 563–624):

² Հայաստանի Հանրապետությունում գործող տպարանների և տպագրված գրքերի վերաբերյալ պատմաբաններն իրարամերձ կարծիքներ են հայտնում: Այսպես՝ խորհրդային շրջանի պատմաբան Կ. Խոսրովյանը գրում է, որ 1918–1920 թթ. երկրում գործել է ընդամենը 6 տպարան, որտեղ տպագրվել է մոտ 10 գիրք (Худавердян К., Культурная революция в Советской Армении (1918–1920), Ереван, 1966, с. 55): Ըստ պատմաբան Գ. Վարդանյանի՝ 1918–1920 թթ. ընթացքում Հանրապետությունում գործել է 11 տպարան, որոնցից 4-ը՝ Երևանում, 3-ը՝ Ալեքսանդրապոլում, իսկ մնացածը՝ Վաղարշապատում, Նոր Բայազետում, Գորիսում և Կարսում: Տպագրվել է 36 անուն գիրք (Վարդանյան Գ., Մշակույթը Հայաստանի առաջին հանրապետությունում (1918–1920 թթ.), Երևան, 2003, էջ 125): Սամվել Կարապետյանի և Էմմա Աբրահամյանի կողմից 2012 թ. կազմված բարտեզում նշված տպարանների քանակն անցնում է 20-ից (Տպարանները հայոց հայրենիքում, 1771–2012 (նվիրվում է տպագրության 500-ամյակին), քարտեզ, կազմ.՝ Ս. Կարապետյան, տվյալ. մշակ.՝ Է. Աբրահամյան, Երևան, 2012):

ված տնտեսությունը, անկում ապրած մշակութային կյանքը չէին կարող իրենց բացասական հետքը չթողնել տպարանի գործունեության վրա: Եկեղեցին մեծ ջանքեր գործադրեց, որպեսզի չդադարի այդ հաստատության գործունեությունը:

Մայր Աթոռի տպարանն առաջնորդվում էր դեռևս 1917 թ. մայիսի սկզբին Գյուտ վարդապետ Ղազարյանի և այլ նշանավոր հոգևորականների կողմից մշակված և նույն թվականի հունիսի վերջերին ընդունված միաբանական կանոնադրությամբ³, որում կար 17 հոդվածից բաղկացած ներքին հրահանգ տպարանի համար: Անկախ պետականության գոյության տարիներին հաստատության կառավարումն իրականացնող տեսուչները եղել են երկուսը՝ Արսեն ծ. վարդապետ Ղլտճյանը, ով կառավարել է տպարանը ընդմիջումներով և Աշոտ եպիսկոպոս Շխյանցը:

Նշյալ կանոնադրությամբ առաջնորդվելը ոչ միայն կանոնակարգում էր տպարանի գործունեությունը, այլև պատասխանատվություն էր սահմանում տեսչի առաջ՝ բարեխղճորեն կատարելու իր պարտականությունները և պարբերաբար միաբանական ընդհանուր ժողովին տեղեկացնելու ֆինանսական խնդիրների մասին: Դրանք հիմնականում լուծվում էին ժողովի որոշմամբ՝ տպարանին գումարներ տրամադրելու ճանապարհով:

Այդ տարիներին տեսուչների ներկայացրած հաշիվներից պարզ է դառնում, որ տպարանը կանգնած է եղել լուրջ ֆինանսական և բազմաթիվ այլ խնդիրների առաջ: Հատկապես մեծ չափով զգացվել է թղթի պակաս:

Թեև դեռևս 1919 թ. մայիսի 23-ին «Հայաստանի աշխատավոր» թերթում տպագրված Էջմիածնի պետականացման վերաբեր-

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 459, թ. 6, 26–29: Կանոնադրությունը 1920 թ. լույս է տեսել նաև առաձևին գրքույկի տեսքով (Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի միաբանական կանոնադրություն, Էջմիածին, 1920, 16 էջ):

յալ հողվածում, Մայր Աթոռի հասցեին հնչեցված մեղադրանքների թվում, ընդգծվում էր նաև այն, որ «տպարանն ունի մեծաքանակ թուղթ, որոնք անխնամ են, իսկ մի մասն էլ Վաղարշապատի շուկայում լիովին վաճառում են այն դեպքում, երբ Երևանի պետական հաստատությունները թղթի սով են ապրում»⁴։ Սակայն իրավիճակը մի փոքր այլ էր։

Թուղթը բերվում էր մեծ մասամբ Թիֆլիսից, որը ճանապարհների անապահովության, խառնակ իրավիճակում հարուցվող դժվարությունների պատճառով երբեմն չէր հասնում Հայաստան։ Նույնիսկ գումարի առկայության պայմաններում՝ վագոններով թղթերն ամիսներ շարունակ մնում էին սահմանին։ Այդ պայմաններում դրանք երկիր հասցնելու համար Սինոդը երբեմն դիմում էր զարտուղի ճանապարհների⁵։ Հաստատության աղքատիկ վիճակը հատկապես արտացոլված է 1919 թ. հուլիսի 5-ին իրականացրած թղթատան ցուցակագրման տվյալներում⁶։ 1920 թ. հունվարի 20-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ուղղված զեկուցագրում իրավիճակն առավել ցայտուն ներկայացնում է տպարանի տեսուչ Արսեն վարդապետը։ Նա զեկուցագրի վերջում հույս էր հայտնում, որ «բերում թղթով հնարավոր կլինի գոնե հրատարակել 1921 թ. օրացոյցը»⁷։ Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Էջմիածնի չափագրական մատյանների⁸ թիվն անցնում էր մեկ տասնյակից, իսկ նրանց ծավալը 15 թերթից պակաս չէր, և, բացի այդ, Էջմիած-

⁴ «Հայաստանի աշխատավոր», 23 մայիսի, 1919 թ., N 57, թ. 1, Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք 4, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գործունեությունը առաջին հանրապետության տարիներին, Երևան, 1997, էջ 136-137։

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, թ. 6։

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 14, գ. 365, թ. 18։

⁷ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, թ. 3 շրջ.։

⁸ Ընդ որում, այդ տարիներին հրատարակված և մեկը մյուսին փոխարինած «Արարատ»-ն ու «Էջմիածին»-ը ևս ունեին իրենց առանձին մատյանները (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 815, թ. 7, թ. 11-12)։

նում հայտնված լավորակ թղթի մի մասն ուղարկվում էր Զինվորական շտաբի և Ներքին գործերի մինիստրության կարիքների համար, իսկ մի մասը փոխանակվում էր⁹, ապա պատկերն առավել քան ամբողջական է դառնում։

Բավարար չափով չէին վարձատրվում նաև տպարանի բանվորները, որն էլ, իր հերթին, ոչ միայն դանդաղեցնում, այլ երբեմն անհնարին էր դարձնում կատարվող աշխատանքը։ Տեսուչ Արսեն Ծ. վարդապետը 1919 թ. դեկտեմբերից մինչև 1920 թ. հոկտեմբերն ընկած ժամանակահատվածում տպարանի գործունեությունն ամփոփող իր զեկուցման մեջ այդ շրջանում կատարված աշխատանքի անհաջողությունը հիմնականում բացատրում էր աշխատող ձեռքի պակասով և եղած բանվորների անբարեխիղճ աշխատանքով, ովքեր ձուլարանում աշխատելու համար 7000-8000 ռուբլի օրավարձ էին պահանջում¹⁰։ Եվ դա այն դեպքում, երբ ձուլիչ մեքենան նորմալ գործի դնելով տպարանը կարող էր ամսական 90 փուլ տառ ձուլել և մատակարարել հանրապետության տպարաններին՝ տարեկան ապահովելով 1 մլն ռուբլու շահույթ¹¹։ Տպարանի բանվորների այդօրինակ պահվածքը պայմանավորված էր ոչ միայն գումարային խնդիրներով, այլև նրանց նկատմամբ տպարանի կառավարիչների ու վանականների ցուցաբերած անարդար վերաբերմունքով¹²։ Այս ամենին գումարվում էր նաև ցրտի պայմաններում առանց վառելափայտի աշխատելը, որը չէր կարող լրացուցիչ չազդել բանվորների աշխատանքի և այն պատշաճ կատարելու պատրաստակամության վրա։

Աշխատող ձեռքի պակաս հատկապես զգացվում էր 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ գրեթե բոլոր բան-

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, թ. 1։

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 627, թ. 9-10։

¹¹ Նույն տեղում։

¹² Մատենադարան, Լ. Ս. Լիսիցյանի ֆոնդ, թղթ. № 261, վավ. 11։

վորները գորակոչվել էին բանակ: Այդ հանգամանքը նույնիսկ տպարանին կանգնեցրեց իսպառ փական եզրին: Այդ էր պատճառը, որ Արսեն ծ. վարդապետը 1920 թ. նոյեմբերի 18-ին կաթողիկոսին ուղղված իր գրության մեջ խնդրում էր միջնորդել Գլխավոր շտաբի առաջ՝ տալիչ Արտաշես Մելքոնյանին (36 տարեկան, մի մատը կտրած, աչքից տկար) և կազմարար Հայրապետ Սուքիասյանին բանակ չգորակոչելու համար¹³, քանի որ այլապես տպարանի փակումն անխուսափելի կլիներ:

Չնայած այդ դժվարին դրությանը, երբ վանական կառավարությունը ոչ միայն գումար, այլ օրական ընդամենը 2 փութ ցորեն դժվարությամբ էր կարողանում տալ բանվորներին¹⁴, լինում էին դեպքեր, երբ հաշվի առնելով խառնակ իրավիճակում տպարանի կայուն գործունեության մեջ աշխատողների ունեցած ներդրումը, նրանց տրվում էր հավելյալ գումարներ՝ «կյանքի թանկության» պայմաններում գոնե իրենց գոյությունը պահպանելու համար¹⁵:

Տպարանին լուրջ ֆինանսական խնդիրների առջև էր կանգնեցրել տպագրության հետ կապված ծախսերը: Գրքերը լույս էին տեսնում փոքր տպաքանակով, իսկ գոյացած շահույթը չէր ապահովում տպագրության համար նախատեսված էլքի գումարի գոնե 50 տոկոսը: Ունեցած մանր պատվերները՝ բլանկների, բուկլետների, ինչպես նաև մասնավոր հաստատությունների, վարչությունների համար տպված հայտարարությունները, շատ քիչ էին, իսկ եղածներն էլ կատարվում էին ապառիկով¹⁶: Ինչ վերաբերում է «Արարատ» ամսագրի հրատարակումից ստացված շահույթին,

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, թ. 9:

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 2194, թ. 15:

¹⁵ Խոսքն առավել քան վերաբերվում է գրաշար Մմբատ Ճուղոբյանին, ում բազմամյա ծառայությունը հաշվի առնելով Միաբանական ընդհանուր ժողովը որոշում կայացրեց նրա կենսաթոշակն ավելացնել 25 տոկոսով (Վավերագրեր..., էջ 66-67):

¹⁶ Տպարանն ուներ նաև ապառիկների մատյան (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 815, թ. 2-4):

ապա պետք է նշել, որ անկախության տարիներին այն լույս տեսավ ընդամենը երկու համարով՝ 1918 թ. հունվար-դեկտեմբեր և 1919 թ. ապրիլ-դեկտեմբեր ամսացույցերով և չնչին տպաքանակով: Սա հաստատվում է 1920 թ. հունիսի 29-ին վանական վերստուգիչ հաստատությունների վերատեսուչ Բենիկ ծ. վարդապետի՝ Վանական խորհրդին ներկայացրած հաշվետվությամբ, որտեղ իմի են բերված «Արարատի» վերջին տարիների հրատարակությունների նպատակով կատարված ծախսերը¹⁷: Նույնը վերաբերվում է նաև ամսագրի անմիջական շարունակությունը հանդիսացող՝ 1920 թ. հունվարից հրատարակվող նոր պաշտոնաթերթ՝ «Էջմիածին»¹⁸:

Բացի տնտեսական լուրջ խնդիրներից, տպարանը զերծ չէր մնում նաև ներքին անհիմն բախումներից, որոնք պակաս բացասական ազդեցություն չէին ունենում հաստատության աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու վրա: Ասվածն առավել քան վերաբերվում է դեռևս 1917 թ. սեպտեմբերի 16-ից տպարանի տեսուչ հանդիսացող Արսեն վարդապետի¹⁹ և Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսի միջև ծագած վեճին՝ կապված եպիսկոպոսի անունն «Արարատ» ամսագրի բաժանորդների ցուցակում «պատշաճ տեղում» չգրելու տեսչի կատարած քայլի հետ²⁰: Դա հանգեցրեց նրան, որ այդ խառնակ իրավիճակում տպարանի տեսուչը՝ առողջական խնդիրների պատճառաբանությամբ, 1918 թվականի փետրվարի 20-ին հրաժարվեց պաշտոնից²¹: Պայքար էր գնում նաև մոմավա-

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1163, թ. 16:

¹⁸ Թերթի հրատարակության ընդհատումից հետո այն սկսվեց վերահրատարակվել 1944 թ.՝ որպես «Պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի» («Էջմիածին» (1944-1973): Մատենագիտություն, խմբ.՝ Ա. Հատիտյան, Ս. Քոլանջյան, կազմող՝ Ս. Կոծինյան, Էջմիածին, 1975):

¹⁹ Նույն տեղում, գ. 496, թ. 1-2:

²⁰ Նույն տեղում գ. 533, թ. 1-4:

²¹ Նույն տեղում գ. 530, թ. 1:

Հառության «մենաշնորհը» վերցնելու համար²²: Լուսարարապետ Անանիա արքեպիսկոպոսը պայքար էր մղում մոմի վաճառքն իր տնօրինության տակ դնելու համար:

Միաբանական ժողովի որոշմամբ՝ 1918 թ. մարտին տեսուչ նշանակված Աշոտ եպիսկոպոս Շխյանցին ոչ միայն չհաջողվեց լուծել առաջադրված խնդիրները և մեղմել առանց այն էլ գոյություն ունեցող լարված իրավիճակը, այլ իր պաշտոնավարումից երկու ամիս անց՝ 1918 թ. մայիսի 11-ին, նա հանդես եկավ Մայր Աթոռի տպարանը փակելու առաջարկությամբ²³:

1918 թ. մայիսի 18-ին կայացած Միաբանական ժողովի 43-րդ նիստում հաշվի առնելով Աշոտ եպիսկոպոսի բերանացի բացատրություններն ու պատճառաբանությունները, տպարանի գործունեությունը Մայր Աթոռի շահերին վնասաբեր համարելով՝ որոշվեց. «անորոշ ժամանակով փակել տպարանը: Չնայած այս որոշմանը՝ հաստատությունը փաստացի շարունակեց հաջորդ ամիսներին նույն թափով գործել, 1919-1920 թթ. գուցե ավելի արգասաբեր, քան 1918 թ. ողջ ընթացքում: Այդ տարիներին տպարանը կարողացավ ֆինանսական ճգնաժամը հաղթահարելու ևս մեկ ճանապարհ գտնել: Խոսքը 1920 թ. հունիսի 23-ին Կաթողիկոսի թույլտվությամբ տպարանի տեսչի և ՀՀ ֆինանսների մինիստրության ներկայացուցիչների միջև կայացած համաձայնության մասին է, որով տպարանը գտնվելու էր ֆինանսների մինիստրության տրամադրության տակ: Այսինքն՝ տպարանը աշխատացնելու ամբողջ ծախսն ընկնում էր մինիստրության վրա, որի համար Մայր Աթոռն ամսական ստանալու էր 175000 ռուբլի²⁴: Տպարանի ակտիվ

²² Նույն տեղում, ֆ. 56, ց. 14, գ. 365, թ. 14-17 շրջ.:

²³ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 530, թ. 3-4, 6 շրջ.:

²⁴ Նույն տեղում ֆ. 57, ց. 2, գ. 588, թ. 4-5:

գործունեության ապացույցը այն մեծարժեք գրքերն էին, որ տպագրվեցին այդ տարիներին²⁵:

Խնդիրների այս ամբողջ համակարգում Մայր Աթոռի տպարանն ուներ նաև կարևոր ձեռքբերում: Խոսքը վերաբերում է վերը նշված ձուլիչ մեքենային: Բանն այն է, որ, այն երբեմն գործի գցելով, հաստատությունը կարողանում էր ապահովել ոչ միայն իրեն անհրաժեշտ տառերի քանակը, այլև տառեր վաճառել դրանք ոչ միայն Երևանում գործող տպարաններին, այլ նաև Ամերկյումի տեղական որբանոցների վարչությանը, որը, թեև քիչ, բայց որոշակի շահույթ էր ապահովում:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից մի քանի օր անց՝ դեկտեմբերի 17-ին, Խորհրդային Հայաստանի իշխանության բարձրագույն մարմինը հանդիսացող Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի հրապարակած դեկրետի համաձայն, պետականացվեցին հանրապետության տարածքում գտնվող բոլոր հոգևոր և կրթական հիմնարկությունները, այդ թվում՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարանը:

²⁵ Հայ գիրքը 1901-1920 թթ., էջ 563-624:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТИПОГРАФИИ ПЕРВОПРЕСТОЛЬНОГО
СВЯТОГО ЭЧМИАДЗИНА В 1918–1920 ГГ.

РЕЗЮМЕ

В развитии культурной жизни Первой Республики Армения не малейший вклад внесла церковь Св. Эчмиадзина. Своими средствами здесь было опубликовано множество книг.

В течении этого периода по сравнению со многими существующими типографиями, типография Эчмиадзина развивала весьма продуктивную деятельность, а церковь приняла большие усилия, чтобы деятельность этого учреждения не останавливалась.

Несмотря на неблагоприятные условия типография не прекратила свою деятельность и стала одним из самых известных центров культурной жизни Первой Республики Армения.

GAYANE GHAZARYAN

THE PRINTING HOUSE ACTIVITIES OF THE MOTHER SEE OF
HOLY ETCHMIADZIN IN 1918–1920

SUMMARY

During the existence of the First Republic of Armenia for two and half years the Holy See of Etchmiadzin, had a big contribution to the development of the cultural life having published a series of books by own means.

During this period the printing house of St. Etchmiadzin as compared to others existing in the Republic carried out productive activities and the Church made great efforts for the printing house not to cease its activities.

Despite the destroyed economy and seriousness of the situation in the country the printing house did not cease its activities and by the significance of the published books it became one of the popular cultural centers in the First Republic of Armenia.

ԼՈՌՈՒ ԶԵՉՈՔ ԳՈՏՈՒ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1919–1920 ԹԹ.)

1918 թ. դեկտեմբերյան վրաց-հայկական պատերազմի ավարտից հետո՝ 1919 թ. հունվարի 9-17-ին, Թիֆլիսում կայացած կոնֆերանսի որոշմամբ Լոռին հայտարարվեց չեզոք գոտի: Այն ընդգրկում էր Ալավերդու պոնտահանքերը, ավելի քան 40 գյուղ՝ գերազանցապես հայաբնակ, և երկաթուղու մոտ 30 մղոնանոց հատվածը՝ 6 կայարաններով: Չեզոք գոտու տարածքը բաժանվեց Ուզունլարի, Վորոնցովկայի և Ալավերդու տեղամասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 4-5 վոլոստ՝ գավառակ-գյուղախմբեր: Ալավերդու տեղամասն ուներ 4 վոլոստ՝ 11 գյուղերով, Ուզունլարինը (ներկայումս՝ Օձուն)՝ 4 վոլոստ՝ 11 գյուղերով, Վորոնցովկայինը (ներկայումս՝ Տաշիր)՝ 5 վոլոստ՝ 15 գյուղերով¹:

Չեզոք գոտում հաստատվեց հայկական և վրացական խառը վարչախումբ՝ Դաշնակիցների վերահսկողությամբ: Վերջինների միջամտությամբ 1919 թ. փետրվար-նոյեմբեր ամիսներին Հայաստանի և Վրաստանի միջև ստորագրվեցին մի շարք այլ պայմանագրեր՝ անկախությունների փոխադարձ ճանաչման, դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման, երկաթուղային բեռների փոխադրման ազատ տրանզիտի, չլուծված խնդիրները խաղաղ ճանապարհով կամ արբիտրաժի միջոցով լուծելու վերաբերյալ:

Թվում էր, թե վերոնշյալ պայմանագրերը հիմք հանդիսացան միջպետական հարաբերությունների կարգավորման համար, սակայն տարածաշրջանից բրիտանական զորքերի հեռա-

¹ Խաչատրյան Կ. Հ., Սուքիասյան Հ. Կ., Բաղդասարյան Գ. Մ., Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2015, էջ 26-27:

նալուց հետո՝ 1919 թ. դեկտեմբերին, կրկին սրվեցին հայ-վրացական հարաբերությունները, և որպես առիթ հանդիսացավ Լոռու Չեզոք գոտում տիրող իրավիճակը: Այնտեղ առկա անիշխանության հետևանքով աճում էին հանցագործությունները՝ զանգվածային թալանը, սպանությունները:

Ըստ Վրաստանի գլխավոր կոմիսար Գ. Լորդկիպանիձեի՝ ոստիկանությունը ոչ միայն չէր կարողանում կանխել ապօրինությունները, այլ ընդհակառակը՝ նպաստում էր դրանց: Իսկ ՀՀ ՆԳ նախարար Ա. Գյուլիսանդանյանը գտնում էր, որ վրացական կողմը պարզապես չէր ցանկանում վերացնել գոտում առկա անիշխանությունը, որպեսզի այնտեղ զորք մտցնելու համար, որպես պատեհ առիթ, օգտագործեր անիշխանության գործոնը²: Այս իրավիճակում 1919 թ. դեկտեմբերին Թիֆլիսում հրավիրվեց հայ-վրացական խորհրդածողով: Գ. Լորդկիպանիձեն ներկայացրեց Չեզոք գոտու կառավարման մասին նոր նախագիծ: Ըստ այդմ՝ նախատեսվում էր ունենալ 56 ոստիկան՝ 18 վրացի, 18 հայ, 14 հույն, 6 թուրք-թաթար, սակայն միլիցիայետը պետք է լիներ ազգությամբ վրացի: Հայկական պատվիրակությունը դեմ արտահայտվեց միլիցիայետի նշանակման սկզբունքին³:

Չնայած հարցի կարևորությանը՝ վերոնշյալ խորհրդածողովի նիստերը գումարվում էին երկու շաբաթը մեկ անգամ: Այն ուղեկցվում էր երկուստեք մեղադրանքներով, իսկ Չեզոք գոտու բնակչության խնդիրները շարունակում էին մնալ չլուծված:

Մինչ հայկական և վրացական իշխանությունները միմյանց մեղադրում էին իրադրությունն ապակայունացնելու մեջ, տեղի բնակչությունը ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ուղղությամբ ձեռնարկեց առավել վճռական և կառուցողական քայ-

լեր: Այդ ձեռնակումներից էր տեղական ինքնավարության ձևավորումը:

1919 թ. դեկտեմբերի 14-ին Ուզունլար գյուղում գումարվեց տարբեր գյուղերի ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողով: Գյուղերի 114 ներկայացուցիչների մեջ կային նաև ռուսներ և հույներ (թուրք-թաթարները հրաժարվեցին մասնակցել): Ընտրվեց 11 հոգուց բաղկացած խորհուրդ՝ Ա. Աթանեսյանի նախագահությամբ և 5 հոգուց բաղկացած վարչություն՝ Ա. Զուրաբյանի նախագահությամբ⁴, վարչության քարտուղար ընտրվեց բժ. Գ. Մելիք-Գրիգորյանը⁵: Ընդհանուր ժողովն ընդունեց մասնավոր հողատիրության (կալվածատիրություն) վերացման մասին որոշում, նորընտիր վարչությանն օժտեց օրենքով նախատեսված բոլոր լիազորություններով⁵, իսկ տեղական ինքնավարության (земство) դե յուրե ճանաչելու համար որոշեց Երևան գործուղել Ս. Երզնկյանին, Թիֆլիս՝ Ա. Զուրաբյանին:

Չեզոք գոտում տեղական ինքնավարության ստեղծմամբ լուծվում էր սոցիալ-տնտեսական, իրավական և քաղաքական նշանակության մի շարք խնդիրներ: Սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ համարվեց համախմբել հասարակությանը, համագործակցել պետական կառույցների հետ և ուժերի համատեղման արդյունքում հաղթահարել սովը, համաճարակը, ապօրինությունները: Ինքնավարության գոյության քաղաքական կարևորությունը կայանում էր նրանում, որ որքան հայերը լինեին ինքնակազմակերպված, այնքան

² ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 548, թ. 49:

³ Նույն տեղում, գ. 250, թ. 9-12:

⁴ Հետագայում վերոնշյալ կազմը, հավանաբար, ենթարկվել է փոփոխության, քանի որ արխիվային որոշ փաստաթղթերում նրանց ստորագրությունների կողին գրված է՝ վարչության նախագահ՝ Ա. Աթանեսյան, վարչության անդամ՝ Գ. Մելիք-Գրիգորյան, քարտուղար՝ Վ. Թումանյան (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 425, թ. 16-17):

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, թ. 16, «Աշխատավոր», 18 դեկտեմբերի 1919:

⁶ «Հառաջ», 6 ապրիլի 1920:

ավելի իրատեսական էր դառնում Չեզոք գոտու վերջնական կարգավիճակի հարցի լուծումը՝ ի շահ Հայաստանի Հանրապետության:

Հարկ է նշել, որ տվյալ ինքնավարության ձևավորման գործընթացում ՀՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ստեղծման աշխատանքները համակարգող Ներքին գործերի նախարարության (այսուհետև՝ ՆԳՆ) Համայնաքաղաքային բաժնի դերը գրեթե իսպառ բացակայում էր. ՆԳՆ արձանագրության համաձայն՝ նախարարությանը հայտնի չէր, թե ում կարգադրությամբ, նյութական ինչ միջոցներով, որ կուսակցությունների մասնակցությամբ են կազմակերպվել վերոհիշյալ ընտրությունները⁶:

Տեղական ինքնավարության ներկայացուցիչ Ս. Երզնկյանը, գալով Երևան, Հայաստանի իշխանություններից ակնկալում էր տնտեսական և դիվանագիտական աջակցություն: Նա 1919 թ. դեկտեմբերի 23-ի կառավարության նիստում ներկայացրեց Չեզոք գոտու սոցիալ-տնտեսական, կրթական ոլորտների մասին զեկույց, որի համաձայն՝ ստեղծված ճգնաժամը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ էր այլ համայնքներում (Շնողում, Վորոնցովկայում) ևս ձևավորել տեղական ինքնավարության մարմիններ, ամիսը 2 անգամ հրատարակել թերթ, որը պետք է լուսաբաներ ինքնավարության հարցերը, կազմակերպել բժշկական խմբեր, զեմստվոյական փոստ, ստեղծել սերմացուների՝ գարու, ցորենի պահեստներ, ավելի քան 100 ծուխ ունեցող գյուղերում բացել դպրոցներ (10 դպրոց), դադարեցնել տուրքերի գանձումը՝ մինչև նոր հունձը, ցուցաբերել պարենային օգնություն (50 վագոն ալյուր):

Վերոնշյալ նիստում ՀՀ գործադիր իշխանությունը, դե յուրե ճանաչելով Չեզոք գոտու տեղական ինքնավարությունը, հավա-

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, թ. 6, 16:

նության արժանացրեց այս զեկույցը և, ըստ այդմ էլ, որոշեց Ս. Երզնկյանին դրամադրել 200 հազ. ռուբլի: Ավելին, կառավարության նախագահ Ա. Խատիսյանը ինքնավարության գործունեության առթիվ հայտնեց իր գոհունակությունը. «Կառավարութիւնն իր ամսոյս 23-ի նիստում լսելով Ձեր ներկայացուցիչների զեկույցում, որոշից յատկացնիլ Չեզոք Գօտու զեմստային կարիքների համար 200.000 ռ., որպիսի գումարը յանձնում է վարչութեան անդամ պ. Սուրեն Երզնկեանին:

Կառավարութեան անունից իմ գոհունակութիւնն եմ յայտնում և ցանկանում եմ յարատև գործունեութիւն և լիակատար յաջողութիւն տեղական ինքնավարութեան գործերում: Կառավարութիւնը չի զլանայ բաց թողնելու պատեհ առիթը իր աջակցութիւնը բեղմնաւոր դարձնելու համար»⁷:

Սակայն Վրաստանի կառավարությունը Չեզոք գոտու ինքնավարության նկատմամբ տրամագծորեն այլ վերաբերմունք ուներ: Սկզբնական շրջանում վրացական կառավարությունը ողջունեց բնակչության նախաձեռնությունը, բայց մեկ ամիս անց՝ գտնելով, որ վաղաժամ է ինքնավարության գոյությունը, իր ներկայացուցչին՝ Գ. Լորդկիպանիձեին, հրահանգեց՝ արգելել ինքնակառավարվող մարմինների գործունեությունը⁸: Իհարկե, վրացական կողմը, ի դեմս ինքնավարության, տեսնում էր հայկական իշխանությունների հենարանի, որի միջոցով ավելի կամրապնդվեր վերջիններիս ազդեցությունը:

ՀՀ ՆԳ նախարար Ա. Գյուլիսանդանյանը և նախարարի օգնական Ս. Մանասյանը դիմեցին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը՝ խնդրելով դիվանագիտական ճանապարհով լուծել Վրաստանի կողմից ինքնավարության իրավական ճանաչ-

⁷ Նույն տեղում, թ. 5-6, 16:

⁸ «Հատաջ», 6 ապրիլի 1920:

ման հարցը⁹: Այս կապակցությամբ Ս. Մանասյանը գրում էր. «Իմ կարծիքով եթե վրաց կառավարությունը ուզում է իրօք վերացնել անարխիսիան և գալիք բարդությունների առաջն առնել և կանխել այդ բարդությունները, դրա միակ միջոցն է այն, ինչ որ իրենք՝ ժողովրդի ներկայացուցիչներն են առաջարկում, ընդունել նոր հիմնուղ զեմստւան, ճանաչել նրան որպես ժողովրդից ընտրւած մարմին, միլիցիան յանձնել նրան և թողնել մեր և վրաց ներկայացուցիչների գերագոյն հսկողութիւն մինչև չեզօք Զօնայի հարցի վերջնական լուծումը, սա կլինի միակ ելք»¹⁰: Հարկ է նշել, որ ինքնավարությունը Թիֆլիսում ուներ իր ներկայացուցիչը՝ ի դեմս Հովհ. Թումանյանի¹¹:

Սակայն վրացական իշխանությունները չընկրկեցին, ուստի՝ Հայաստանի կառավարությունը, հիմնախնդրի շուրջ առաջացած լարվածությունը թուլացնելու նպատակով, Չեզոք գոտում իր ներկայացուցիչ լիազոր կոմիսար Արմենակ Մամիկոնյանին հրահանգեց լուծարել ինքնավարության մարմինները: 1920 թ. փետրվարի 9-ին Ա. Մամիկոնյանը, հանդիպելով վարչության անդամների հետ, առաջարկեց գործել ոչ որպես տեղական ինքնավարություն, այլ՝ որպես գյուղացիական խորհուրդ, որին ի պատասխան, Ա. Աթսունեսյանը ՆԳ նախարարությանն ուղարկեց հետևյալ գրությունը. «Չնայեած այն հանգամանքին, որ զեմստւային վարչութիւնը, որպէս Չեզօք զօնայի ժողովրդի կողմից օրինաւոր ընտրեալ իր և նրա հաւատարմատար արդէն իր պաշտօնի մէջն է և գործում է զեմստւային կանոնադրութեան իրաւական սահմաններում և միաժամանակ նա որպէս այդպիսին պաշտոնապէս ճանաչւած է Հայաստանի կառավարութեան

կողմից, սակայն, քանի որ մինչև օրս վրաց կառավարութիւնը չէ ճանաչում զօնայի Զեմստւօն, ուստի ինքը՝ պ. կոմիսարը հրահանգ ունի, Ձեր՝ պ. մինստրի, կողմից ազդել մեզ վրայ, որպէսզի մենք այսուհետև գործենք ոչ որպէս զիմստւային վարչութիւն, այլ որպէս գիւղացիական Խորհուրդ կամ այդպիսի մի բան, որը ձևակերպել չկարողացաւ ինքը՝ պ. կոմիսարը»¹²: Վարչության հաղորդագրության մեջ Ա. Մամիկոնյանի հայտարարությունը որակվեց «տարօրինակ», որը խախտում էր ժողովրդի կողմից ընտրված, Հայաստանի կառավարության կողմից իրավական ճանաչում ունեցող մարմնի իրավունքները: Ըստ վարչության նախագահի՝ այդ ամենի արդյունքում նսեմացվում էր ՀՀ կառավարության հեղինակությունը՝ ի հեճուկս Վրաստանի, որի «... ցանկությունը, կարծես, հրամայական և վճռող է հանդիսանում նաև այնպիսի տարրական հարցերում որպիսին զեմստւօի մուծումն է՝ ամեն տեսակ իրաւունքներից և ինքնագործունեութիւնից զուրկ մի տերիտորեա որպիսի Չեզօք զօնան է ... մեր կազմակերպութիւնը չի կարող ուրիշ բան լինել, քան այն, ինչ որ նա փաստացի է, այն է զեմստվօ, անկախ այն բանից կճանաչի արդեոք Վրաստանի կառավարութիւնը, թե՛ ոչ»¹³: Ինքնավարության անդամներն անգամ կառավարությունից պահանջեցին հետ կանչել կոմիսար Ա. Մամիկոնյանին:

Ինքնավարության կազմակերպման գործում զգալի է ՀՅԴ կուսակցության անդամների ներդրումը: Արխիվային փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «Պետք է առանց ուշացնելու գործել, քանի դեռ խայտառակութիւնը որոշ սահմանի մէջ է: Պետք է գրել Երևան՝ ընկերներին, որ անմիջապէս յետ կանչեն այդ ողորմելուն (Ա. Մամիկոնյանին – Ա. Ա.): Դա պահանջում է ժո-

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, թ. 17:

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 425, թ. 4:

¹¹ Նույն տեղում, թ. 16-17:

¹² Նույն տեղում, գ. 250, թ. 3 և շրջ.:

¹³ Նույն տեղում:

դովրդի շահերը, մեր գործը, կուսակցության հեղինակությունն ու Հայաստանի Հանրապետության պրիստիժը: Որքան շուտ, այնքան լաւ: Շտապեք»¹⁴:

Շուտով՝ 1920 թ. մարտին, Հայաստանի կառավարությունը փոխեց ինքնավարության լուծարման մասին իր դիրքորոշումը (կարծում ենք, դա առաջին հերթին պայմանավորված էր ինքնավարության ներկայացուցիչների անզիջող կեցվածքով), հետևաբար, հարթվեց ինքնավարություն-լիազոր կոմիսար տարաձայնությունը: Դեռ ավելին, ՀՀ ԱԳ նախարարությանն ուղղած իր գեկուցագրում Ա. Մամիկոնյանը գրում էր Չեզոք գոտու բնակավայրերում ինքնավարության կարևորության մասին: Ըստ նրա՝ ազգաբնակչությունը կարոտ էր ժողովրդական այնպիսի մարմնի, ինչպիսին տեղական ինքնավարությունն էր, որի արժանավոր և բանիմաց անդամների ազդեցությունը կարող էր փրկել ժողովրդին, իսկ վրացական կառավարությունը փորձում էր ամեն կերպ խոչընդոտել ինքնավարության և միլիցիայի կազմակերպմանն ուղղված աշխատանքները¹⁵:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի բարձրագույն իշխանությունն հանդիսացող մարմինը՝ խորհրդարանը, հանդես չեկավ Չեզոք գոտու ինքնավարության իրավական ճանաչման մասին պաշտոնական որևէ հայտարարությամբ: Սակայն պառլամենտի Հոդային և վարչաօրենսդրական հանձնաժողովների անդամներն իրենց միացյալ նիստում որոշեցին՝ ա. ճանաչել ինքնավարության օրինականությունը, բ. ցուցաբերել նյութական աջակցություն, գ. վարչությանը փոխանցել ոստիկանության ղեկավարման իրավասությունները, դ. վերջինիս տալ կոոպտացիայի իրավունք (ըստ որի՝ վարչությունը համալրվելու էր ևս 3 անդամով),

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 1 և շրջ.:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 425, թ. 7 և շրջ.:

է. Վրաստանի հետ համաձայնությունն ձեռք բերելուց հետո կազմակերպել նոր ընտրություններ¹⁶: 1920 թ. մարտի 19-ին ՆԳՆ Համայնաքաղաքային բաժինը խոհրդարանի հանձնաժողովների ունեցման մասին տեղեկացրեց Նախարարների խորհրդին՝ ավելացնելով «մենք միջնորդել ենք Արտաքին գործոց Մինիստրության առաջ Վրաստանի հետ բանակցությունն մտնելու համար վերոյնշեալ տեղավարությունը ճանաչելու նպատակով նորա կողմից»¹⁷:

Չնայած իրավական կարգավիճակի հարցի շուրջ հայ-վրացական առձակատմանը՝ ինքնավարությունը ծավալեց արդյունավետ գործունեություն պարենավորման, դպրոցական, բժշկասանիտարական, արդարադատության, անվտանգության պահպանման ոլորտներում՝ գյուղացիությանը բաժանելով սերմացու, կազմակերպելով բժշկասանիտարական խմբեր, դատավարություններ, մասնակցելով ոստիկանական համակարգի ձևավորմանը և այլն¹⁸: Համաձայն վարչության 1920 թ. մարտի 15-ի նիստի որոշման՝ ինքնավարության պաշտոնյաները խնդրեցին ՆԳ նախարարությանը միջնորդել կառավարության առջև՝ ազգաբնակչության կարիքների համար ուղարկվող ապրանքներն ու մթերքներն ազատել մաքսային վճարումներից, ինչպես նաև՝ վարչութ-

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, թ. 18:

¹⁷ Հետագայում Չեզոք գոտում նոր ընտրությունների կազմակերպման համար Բալասաբեկյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց ընտրական հանձնաժողով (ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, թ. 32): Արխիվային փաստաթղթում (որը թվագրված է 1920 թ. մայիսի 31-ով), նշված չէ՝ Չեզոք գոտու որ շրջանի ընտրությունների մասին է խոսքը: Ամենայն հավանականությամբ, ՀՀ իշխանությունները, հաշվի առնելով այն, որ 1919 թ. դեկտեմբերին Չեզոք գոտու ոչ բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչներն էն մասնակցել ինքնավարության մարմինների ընտրություններին, ցանկանում էին նոր ընտրություններով համալրել արդեն իսկ գոյություն ունեցող տեղական ինքնավարության մարմինների՝ խորհրդի և վարչության կազմը:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 443^{2-րդ}, թ. 409 և շրջ.:

¹⁹ «Հասարակ», 6 ապրիլի 1920:

յանը թույլատրել դիմել ՀՀ մյուս նախարարություններին՝ տնտեսական կարիքների համար նրանցից համապատասխան վարկ ստանալու համար: Ի պատասխան՝ ՆԳ նախարարությունը դիմեց Ֆինանսների նախարարության առևտրաարդյունաբերական բաժնին՝ առաջարկելով բավարարել վարչության՝ նշյալ մաքսատուրքերի վերաբերյալ պահանջը՝ իր հաղորդագրության մեջ շեշտելով, որ Չեզոք գոտին ՀՀ անբաժանելի մասն է և նրա ազգաբնակչության կարիքների բավարարումն իրենց անմիջական իրավասությունն է: Իսկ 1920 թ. ապրիլի 3-ին դիմելով Խնամատարության և վերաշինության նախարարությանը՝ ՆԳ նախարարությունը պահանջեց այլուր և աղ փոխադրել Չեզոք գոտի¹⁹:

Վրաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված պայմանագիրը՝, Բորչալու գավառում վրացական ինքնավարության գոյությունը, ինչպես նաև Չեզոք գոտում բոլշևիկների ընդհատակյա գործունեությունն առավել ընդգծեցին ինքնավարության կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը:

1920 թ. մայիսյան ապստամբության ընթացքում Վրաստանի մենշևիկյան իշխանությունները դիմում էին խարդախ քայլերի՝ տեղի ռուսական գյուղերի (Վորոնցովկա և այլն) բնակչությանը «գրգռելով» հայկական իշխանությունների դեմ²⁰, ինչպես նաև առանց զինված ուժերի կուտակման և կառավարության կողմից մի շարք գաղտնի որոշումների ընդունումով՝ քարոզչական, խաղաղ ճանապարհով փորձում բնակչությանը գցել իրենց ազդեցության տակ:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 250, թ. 19-26:

^{*} 1920 թ. մայիսի 7-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ Ռուսաստանը պարտավորվում էր Թիֆլիսի նահանգը՝ իր բոլոր գավառներով, և Բաթումի մարզը ճանաչել որպես Վրաստանի անբաժանելի մաս:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 425, թ. 70:

Չեզոք գոտում սոցիալական խմորումների, վրացիների հավակնությունների դեմ պայքարելու համար ՀՀ կառավարությունը ձեռնարկեց մի շարք քայլեր, որոնցից էր 1920 թ. մայիսի 16-ին Նախարարների խորհրդի հաստատած օրենքով Չեզոք գոտու ինքնավարության վարչությանը փոխարինաբար 500 հազ. ռ. հատկացումը²¹:

Հայտնի է, որ դեռևս 1920 թ. մարտի 23-ին Չեզոք գոտու վարչության նախագահը դիմել էր ՆԳ նախարարությանը՝ խնդրելով դրամական օգնություն՝ բացատրականում գրելով. «Անհրաժեշտ ենք համարում բացատրել, որ, ի նկատի ունենալով, որ զեմստային վարչությունը Լոռու չեզոք զօնայում հանդիսանում է միակ հասարակական վարչական մարմինը, որի վրայ ընկնում է այդ երկրամասի իրաւական-տնտեսական բոլոր ֆունկցիաների կիրառումը, ուստի և նրա գործունեությունը տարածւում է վարչական-տնտեսական բոլոր ասպարեզներում, հետևաբար և նրա ծախքերը մինչև տեղական միջոցների կազմակերպումը լինելու են բազմատեսակ»²²:

Հարկ է նշել, որ ինքնավարության մարմինների հետագա գործունեության վերաբերյալ տեղեկատվությունը, այդ թվում՝ վերջիններիս առնչվող պաշտոնական գրությունները սակավաթիվ են: Ենթադրում ենք՝ պայմանավորված Հայաստանի առաջին հանրապետության համար ստեղծված բարդ ռազմաքաղաքական իրավիճակով, այն գործել է մինչև 1920 թ. սեպտեմբերը:

1919-1920 թթ. Չեզոք գոտու պատմության ամբողջացման համար անհրաժեշտ է ավելացնել, որ, օգտվելով Հայաստանի համար ծանր իրադրությունից, մասնավորապես՝ թուրք-հայկական պատերազմից, 1920 թ. սեպտեմբերին վրացական կառավարությո-

²¹ Նույն տեղում, գ. 250, թ. 27:

²² Նույն տեղում, թ. 20:

յան ղեկավարի պաշտոնակատար և նորանշանակ Պաշտպանության նախարար Գ. Լորդկիպանիձեն Վրաստանում ՀՀ ղիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանին հայտնեց Չեզոք գոտին երկու մասի բաժանելու իր կառավարության տեսակետը, սակայն Հայաստանի կառավարությունն այն մերժեց²³:

1920 թ. նոյեմբերին 13-ին, երբ հայկական բանակի պարտությունն այլևս ակնհայտ էր, թուրքական զորքերի մուտքը Լորի կանխելու մտահոգությամբ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, ընդունելով վրացիների առաջարկը, Թիֆլիսում համաձայնագիր ստորագրեց, ըստ որի՝ վրացական զորքերը մուտք էին գործելու Չեզոք գոտի, սակայն դա Վրաստանին տարածքի պատականելության առումով նոր իրավունքներ չէր տալու: Համաձայնագիրը ստորագրվեց երեք ամիս ժամանակով և վերջինիս պայմանների կատարմանը հետևելու համար 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին վրացական հրամանատարությանը կից ՀՀ հատուկ լիազոր նշանակվեց հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ Գևորգ Խատիսյանը²⁴:

Ի վերջո 1921 թ. նոյեմբերի 6-ին Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Վրաստանի միջև ստորագրված երկկողմ պայմանագրով որոշվեց և հստակեցվեց հայ-վրացական սահմանագիծը:

Ամփոփելով՝ հարկ է նշել, որ Լոռու չեզոք գոտու տեղական ինքնավարությունն իր կարճատև գոյության ընթացքում իրեն դրսևորեց որպես հայ ազգաբնակչության շահերը պաշտպանող ներկայացուցչական մարմին:

²³ Նույն տեղում, գ. 607, թ. 11:

²⁴ Սուքիասյան Հ., Լոռու Չեզոք գոտու պատկանելության վերաբերյալ հայ-վրացական տարածքային վեճը և ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողովմատը (1920 թ. դեկտեմբեր – 1921 թ. փետրվար), «ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն: Գիտական հոդվածների ժողովածու», Երևան, 2014, էջ 250:

АННА АСАТЯН

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В ЛОРИЙСКОЙ НЕЙТРАЛЬНОЙ ЗОНЕ (1919–1920 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

Нейтральная зона была образована после короткой грузино-армянской войны в январе 1919 года, управлением занималась состоящая из грузин и армян администрация. Тем не менее, в нейтральной зоне царили анархия и беззаконие, для борьбы с которыми армяне организовали органы местного самоуправления. Были избраны совет самсуправления и исполнительный орган. Правительство Республики Армения де-юре признало самоуправление, а грузинское – отвергло. И все же орган самоуправления сумел повлиять на решение некоторых социально-экономических проблем.

ANNA ASATRYAN

THE LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE NEUTRAL ZONE OF LORI (1919-1920)

SUMMARY

The neutral Zone was formed as of January 1919 after Georgian-Armenian short war and was governed by the administration comprised of Armenians and Georgians. Nevertheless, anarchy and lawlessness prevailed in the Neutral Zone and the Armenians formed local self-governed bodies to fight against them. The council of self-government and an executive body were elected. The Government of the Republic of Armenia recognized the self-government de jure while the Georgian government rejected it. Still the self-government was able to influence on the solution of some social-economic problems.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐԻ «ԿՐՈՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ «ՍԱԲՈՏԱԺ» ՖԵԼԻԵՏՈՆՆԵՐՈՒՄ

Գեղարվեստական գրականության աղբյուրագիտական արժեքի հարցը պատմաբանների շրջանում գիտական բանավեճի առարկա է հանդիսանում: Որոշ պատմաբան հետազոտողներ գերադասում են ուսումնասիրության առարկային առնչվող գեղարվեստական գործերն ընդհանրապես շրջանցել, կամ էլ դրանց հպանցիկ անդրադառնալ: Պատմագիտական ուսումնասիրությունների ավանդական մոտեցումները կիրառվում են առավելապես իրական փաստերի վերլուծության հիման վրա: Եվ սա բնական է, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ պատմաբանի առաջնահերթ խնդիրներից է համարվում փաստերի իսկության, դրանց արժանահավատության հարցը: Այս առումով՝ գեղարվեստական գրականության գործերում ստեղծվող երևակայական պատկերները, շատ հաճախ մտացածին իրադարձությունները և դրանց կամայական մեկնաբանությունները, որպես կանոն, չեն համապատասխանում պատմական ուսումնասիրությունների հետազոտական ոգուն և խնդիրներին: Բայց սա, իհարկե, այն դեպքում, երբ խոսքը գնում է հետազոտական ավանդական մոտեցումների և պատմագիտական հետաքրքրության նեղ շրջանակ ներկայացնող հիմնախնդիրների մասին:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին եվրոպական պատմագիտության մեջ իսկական հեղափոխություն իրականացրած ֆենոմենոլոգիական ուղղության հիմնադիրները (Լյուսիեն Ֆեր, Ֆերնան Բրոդել և այլք) ճանապարհ հարթեցին պատմագիտական

ուսումնասիրությունների նոր ուղղությունների համար, որոնցից մեկն էլ առօրեականության պատմությունն է: Այն հիմնովին փոխեց պատմական իրադարձությունների հետազոտության վերաբերյալ նախկին պատկերացումները: Սկսվեց մեծ կարևորություն հաղորդվել ոչ միայն պատմական փաստերին, այլև պատմական ժամանակաշրջանի ոգուն, իրադարձությունների էմոցիոնալ գնահատականներին: Մովորական մարդն իր կենցաղով, կյանքի պայմաններով, առօրյա ապրումներով դարձավ պատմական ուսումնասիրության օբյեկտ:

Այս համատեքստում փոխվեց նաև պատմագիտական ուսումնասիրությունների աղբյուրագիտական հենքի վերաբերյալ մոտեցումը, ընդլայնվեց աղբյուրագիտական բազան: Մտավոր և նյութական գործունեության ցանկացած արգասիք, որ կարող էր պատկերացում տալ նշված հարցերի վերաբերյալ, համարվում էր պատմագիտական հետազոտության լիիրավ սկզբնաղբյուր: Բնական է, որ գեղարվեստական գրականության նմուշներն այս հարցում բացառություն չէին կարող լինել: Եվ թեպետ այս բնույթի սկզբնաղբյուրների նկատմամբ գործում են վերապահումներ, այդուհանդերձ սրանց դերն ու նշանակությունը առօրեականության պատմության ուսումնասիրություններում անգնահատելի է:

Գեղարվեստական գրականության գործերի գիտականության հարցի շուրջ 1960-ականներին գիտական բանավեճ է ծավալվել նաև խորհրդային պատմագիտության մեջ: «Նոր և նորագույն պատմություն» և «ԽՄԿԿ պատմության հարցեր» պարբերականների էջերում ծավալված քննարկումների ընթացքում արտահայտվում էին տարասեռ կարծիքներ այս հարցի շուրջ: Պատմաբանների մի մասը կտրականապես մերժում էր գրական ստեղծագործությունների՝ պատմագիտական սկզբնաղբյուր հա-

մարվելու իրավունքը, իսկ մյուս մասը գտնում էր, որ, օրինակ, կուսակցության պատմաբանն իրավունք չունի անտեսել բոլոր այն սկզբնաղբյուրները, որոնք այս կամ այն կերպ ներկայացնում են կուսակցության բազմաբնույթ գործունեությունը և հասարակության գաղափարական կյանքը¹:

Հայտնի է, որ Խորհրդային Միությունում մշակույթն ընդհանրապես գտնվում էր կուսակցական մարմինների խստագույն հսկողության ներքո: Գրականությունը հանդիսանում էր կուսակցական գաղափարախոսության տարածման հզոր քարոզչական գործիք, այն նաև հասարակական գիտակցության կառավարման կարևոր միջոց էր: Ըստ այդմ էլ՝ գրական-գեղարվեստական ստեղծագործությունները ենթարկվում էին խստագույն գրաքննության: Եվ այս համատեքստում անհնար կլիներ խորհրդային առօրեականության պատմության համակողմանի ուսումնասիրությունը առանց այդ ժամանակաշրջանի հանրահայտ և ոչ այնքան հայտնի ստեղծագործությունների ուսումնասիրության:

Նշենք, որ խորհրդահայ ստեղծագործողների գրական ժառանգությունը նույնպես անսպառ նյութ է հաղորդում Խորհրդային Հայաստանի առօրեականության պատմության վերաբերյալ: Բազմաթիվ հեղինակներից առանձնացնենք Լեո Կամսարին (1888-1965)՝ հաշվի առնելով նրա ստեղծագործությունների առանձնահատկությունները և խորհրդային վարչակարգի հանդեպ վերաբերմունքը:

Մի քանի տվյալ գրողի կենսագրությունից: Լեո Կամսարը գրական գործունեությունը սկսել է հայրենի Վանում՝ 1910 թ.:

¹ Манкевич И. А., Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации, http://www.ifapcom.ru/files/Monitoring/mankevich_lit_hud_nasledie.pdf

1915 թ. ապրիլ-մայիսին երիտասարդ գրողը մասնակցել է Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությանը, իսկ ռուսական զորքերի նահանջից հետո գաղթել է և հաստատվել Երևանում: Ուսուցչությանը զուգահեռ՝ Արևելյան Հայաստանում ևս նա շարունակել է զբաղվել գրական գործունեությամբ՝ աշխատակցելով Երևանի, Թիֆլիսի և Բաքվի հայկական թերթերին: Իր ֆելիետոններում գրողն ի ցույց էր դնում հայ հասարակության թերի կողմերը, նույրք հումորով ծաղրում կուսակցություններին ու տարբեր հայտնի անհատներին: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության օրոք (1918-1920 թթ.) երգիծաբանը պահանջված գրողներից էր: Այդ մասին են վկայում տարբեր թերթերում («Զանգ», «Աշխատանք», «Հայաստանի ձայն» և այլն) նրա տպագրած ֆելիետոն-պատմությունները:

Լեո Կամսարը վկայում է, որ 1920 թ. դեկտեմբերին ողջունել է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը և ռուսական զորքերի մուտքը Երևան: 1928 թ. սեպտեմբերի 7-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին ուղղված նամակում նա գրում էր. «Ես բոլշևիկներու առաջին մուտքը Հայաստան մեծ ուրախությամբ ընդունեցի հիվանդությանս մահճին մեջ: Բժ[իշկ] Գրոյին, որն այդ լուրը կրերեր ինձի, ըսի. «Չափազանց ուրախ եմ: Բոլշևիկներուն ինչ ըլլալը չեմ գիտեր թեև, բայց գիտեմ, որ անհրաժեշտ էր անգամ մը մաքրվեր սա դաշնակցական ճահիճը»²: Սակայն Հայաստանի հեղկոմի իրականացրած զանգվածային բռնաճնշումները, ձերբակալությունները շատերի թվում խոռվում է նաև երգիծաբանի հոգին: Ձերբակալվածների մեջ մեծ թիվ էին կազմում նրա մտերիմները: Ուստի՝ նա ողջունում է 1921 թ. փետրվարի 18-ին հակախորհրդային ուժերի կողմից Երևանի գրավումը, մասնակցում

² Սուրիսյան Հ. Կ., Լեո Կամսարի նորահայտ ֆելիետոնները, «Վեմ», 2014, N 3, էջ 214:

բանտարկված, գործիչների ազատմանը, ապա՝ բոլշևիկների կողմից բանտում սպանված տասնյակ գործիչների թաղման արարողությանը: Նա աշխատակցում է ապստամբների կազմակերպած ժամանակավոր կառավարության՝ Հայրենիքի փրկաշրջան կոմիտեի պաշտոնաթերթ «Ազատ Հայաստան»-ին՝ այդտեղ տպագրելով երկու ֆելիետոն:

1921 թ. ապրիլի 2-ին խորհրդային ուժերի կողմից Երևանը վերագրավելուց հետո բոլշևիկյան վրեժխնդրությունից խուսափելով՝ հազարավոր հայորդիների հետ Լեո Կամսարը ևս անցնում է Պարսկաստան և երկու ամիս հաստատվում Թավրիզում: Այստեղ նա վայելում է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի (1866-1948) հովանավորությունը: Մինչև իսկ մայիսի 24-ին Թավրիզի Արաւյան թատրոնում հաջողությամբ բեմադրվում է նրա «Կասկածոտ ամուսին» կատակերգությունը:

Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները քայլեր ձեռնարկեցին Երևանից ու շրջակայքից հեռացած բնակչությանն իրենց բնակավայրեր վերադարձնելու նպատակով: 1921 թ. ապրիլի 10-ին Հայհեղկոմի հրապարակած «Ներման մասին» դեկրետի համաձայն ներում շնորհվեց հակախորհրդային ապստամբության մասնակիցներին՝ բացի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամներից, վերջինի Արտակարգ հանձնաժողովի կոլեգիայից, բարձր հրամանատարական կազմից և խմբապետներից, իսկ Հեղկոմի ապրիլի 23-ի «Ընդհանուր ներման մասին» դեկրետով վերացվեց նաև այս սահմանափակումը³: Շատ մտավորականների թվում հայրենիք վերադարձավ նաև Լեո Կամսարը՝ աշխա-

տանքի անցնելով «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթի երգիծական բաժնում:

Իր սուր գրչի պատճառով երգիծաբանը շատ շուտով դասվեց «անընդունելի հեղինակների» շարքին, ուստի նրա ստեղծագործությունները մեծ դժվարությամբ էին տպագրվում խորհրդահայ մամուլում: Ստալինյան բռնությունների օրերին՝ 1935 թ. նոյեմբերին, ձերբակալվեց նաև Լեո Կամսարը: Նրա դեմ ուղղված հիմնական մեղադրանքներից էր 1918 և 1921 թվականներին «դաշնակցական թերթերում» տպած և հակախորհրդային որակված երեք ֆելիետոնները: Դրանք էին՝ 1918 թ. «Հորիզոն» թերթում հրատարակած «Նիկոլայ ցարի նամակը Ուլյանով Լենինին», 1921 թ. «Ազատ Հայաստան» թերթում տպագրած «Կրոնների պատմություն» և «Մաքոտաժ» ֆելիետոնները: Առաջինը 2008 թ. վերահրատարակվել է երգիծաբանի «Խաղը և խայտառակ աշխարհ» ժողովածուում, իսկ մյուս երկուսը տեղ չեն գտել նրա ստեղծագործությունների ժողովածուներում: Դրանցում մեծանուն երգիծաբանն իրեն բնորոշ անվրեպ ծաղրով պատկերում է Հայաստանի առօրյան խորհրդայնացմանը հաջորդող առաջին շաբաթներին⁴:

Լեո Կամսարին անդրադառնում ենք հետևյալ պատճառներով: Առաջին՝ ինչպես արդեն նշել ենք, կոմունիստական կուսակցության համար գրականությունը հանդիսանում էր իբրև քարոզչական հզոր գործիք: Լեո Կամսարը այն եզակի հեղինակներից էր, որի գործերը՝ հենվելով մի շարք ստեղծագործությունների վրա, կարող ենք իրավամբ դիտարկել որպես հակաքարոզչություն: Պատահական չէ, որ նա համարվում էր պետության և կուսակցության համար «անբարեհույս» գրող: Երկրորդ՝ Լեո

³ ՀՄԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 2, Էջմիածին, 1921, էջ 10-12, 20-21:

⁴ Սուրբիասյան Հ., Լեո Կամսարի մոռացված ֆելիետոնները, «Գիտության աշխարհում», 2015, N 1, էջ 20-23:

Կամսարի՝ որոշ դեպքերում շատ նուրբ քողարկված, որոշ դեպքերում՝ բացահայտ քաղաքական սատիրան, ժամանակաշրջանի արատավոր բարբերի հանդեպ դիպուկ ծաղրը ներդաշնակում է խորհրդային իրականության դրվագների վառ նկարագրություններին, ինչը նրա ստեղծագործություններն իսկական բացահայտում է դարձնում առօրեականության պատմաբանի համար: Սույն հոդվածում հեղինակի երկու ստեղծագործությունների օրինակով («Կրոնների պատմություն», «Սաբոտաժ») կփորձենք ներկայացնել խորհրդային կյանքի մի քանի դրվագներ, որոնք ոչ միայն նկարագրել է հեղինակը, այլ նաև սրանց վերաբերյալ արտահայտել է իր հետաքրքիր քննադատական մոտեցումները: Նշենք, որ այս ստեղծագործությունները տպագրվել են 1921 թ. փետրվարի 18-ին Երևանում և շրջակայքում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո ապստամբների կազմակերպած ժամանակավոր իշխանության՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի «Ազատ Հայաստան» պաշտոնաթերթի 2 համարներում:

«Կրոնների պատմություն»⁵ ֆելիետոնում հեղինակը դիպուկ ծաղրի է ենթարկում Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո հանրապետության ներքաղաքական իրավիճակը: Սոցիալ-դեմոկրատների, սոցիալիստ-հեղափոխականների, ՀՅԴ կուսակցություններում քաղաքական խմորումները (Հայ ժողովրդական կուսակցությունն ու հայ ռամկավարները ընդհանրապես լռել էին), ճամբարափոխության դրվագները իր սուր գրիչով Լեո Կամսարը համեմատում է վերամարմնավորման («ռեինկարնացիա») ավանդույթի հետ, որը տարածված էր հինարևելյան բազմաթիվ կրոնական ուսմունքների մեջ («Աջ դաշ-

նակցական մը կոմունիստ դառնալու համար նախ պիտի ձախ ըլլա, հետո դառնա ետև՝ Աջ դաշնակցությանը, այսինքն՝ իր նախկին կերպարանքը հայիոյե, ապա քայլերն ուղղէ դեպի կոմունիզմը»): Այստեղ հեղինակին հաջողվել է յուրօրինակ ստեղծագործական հնարքի միջոցով վեր հանել ոչ միայն հասարակության քաղաքական համակարգում տեղ գտած արատները, այլև մարդկային հոգու արատներ, որոնք կարելի է տեսնել ֆելիետոնի ենթատեքստում: Այսպես՝ հղում անելով կրոնի պատմությանը՝ հեղինակը կուսակցական պատկանելիությունն ըստ էության նույնացնում է հավատամքի հետ, և այդ հավատամքը չտեսնելով ժամանակի կուսակցական գործիչների մեջ՝ նրանց ճամբարափոխության ձգտումը հեզմանքով համեմատում է վերամարմնավորման հետ: Գաղափարական անսկզբունքայնությունից զատ՝ ֆելիետոնում կարող ենք դիտարկել նաև պաշտոնամոլության և թուլամորթության սուր քննադատություն, երևույթներ, որոնք տարածված էին և՛ 1920-ականներին, և՛, հատկապես, 1930-ականներին:

Խորհրդային Հայաստանում իրականացվող ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որը հաճախ ուղեկցվում էր բոլշևիկ գործիչների ամենաթողության հասնող քայլերով, խոր դժգոհություն առաջացրեց բնակչության շրջանում: Այդ օրերին կոմունիստների մասին ժողովրդական լայն խավերի ընկալումն արտացոլված է Լեո Կամսարի «կոմունիստներն են երկրային դրախտի միակ ժառանգները» տողերում:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացմանը հաջորդող օրերին Հ. Յ. Դաշնակցության ձախ թևի՝ «ձախ ինտերնացիոնալիստ դաշնակցականների» խմբի մի քանի տասնյակ անդամներ Հայաստանի կոմկուսի մեջ ընդգրկվելու կամ նրա

⁵ «Ազատ Հայաստան», Երևան, 10 մարտի 1921, N 17:

հետ համախորհուրդ գործելու փորձեր կատարեցին⁶։ Սակայն նրանցից ոչ բոլորի առջև կոմկուսը «կանաչ լույս» վառեց։ Այս վերջիններն արժանացան նաև մայր կուսակցության անդամների պարսավանքին։ Այս հանգամանքը, արևելյան հավատալիքների հետ համեմատելով, Լեո Կամսարը պատկերավոր կերպով հեզնում է. «Հին Եգիպտոսին մեջ այն հոգիները միայն այս վիճակին կենթարկվեին, որոնք իրենց մարդկային մարմիններն ելնելով, սխալմամբ ջորիի մը մեջ կմտնեին ...»։

Հաջորդ «Մաքրոտաժ»⁷ ֆելիետոնում Լեո Կամսարն անդրադարձել է խորհրդային մարդկանց կյանքի այնպիսի զգայուն կողմի, ինչպիսին ընտանիքն ու ընտանեկան հարաբերություններն են։ Խորհրդային ընտանիքն ուներ իր առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին կոմկուսի ամբողջատիրական բնույթով և հասարակական հարաբերությունների վրա նրա զաղափարական ազդեցություններով։ Հեղինակը ֆելիետոնում ներկայացնում է ընտանեկան փոքրիկ մի վեճ, որի միջոցով կարողանում է ցույց տալ նշված ազդեցությունները։ Ֆելիետոնի հենց սկզբում Լեո Կամսարն արտահայտում է իր վերաբերմունքը կոմկուսի նկատմամբ. «Ընկեր Մեսրոպը գեշ կնիկ մը ուներ։ Սաստիկ գեշ, բոլշևիկյան գործերուն չափ գեշ»։ Հեղինակն ակնարկում է ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որն իսկական պատուհաս էր դարձել հասարակության համար։ Ֆելիետոնի հետագա տեքստը, ըստ էության, ընտանեկան հարաբերությունների կարգավորման՝ կուսակցության քաղաքականության նկարագրությունն է այն տրամաբանությամբ, որն իր ուսումնասիրության մեջ այսպես է ձևակերպում Սվետլանա Այ-

վագովան. «Բոլշևիկները դարձան պատմության մեջ երևի թե միակ պետության ղեկավարները, որոնք ստեղծում էին իրենց հասարակարգը՝ վերակառուցելով մարդկային հիմնարար հարաբերությունները՝ սոցիալական հարաբերությունները սեռերի միջև»⁸։

Լեո Կամսարն իրեն հատուկ ոճով ծաղրում է ընտանիքի «բոլշևիկյան» մոդելը։ Ամուսիններն իրար դիմում են բոլշևիկյան ոճով («ընկեր մարդ», «ընկեր կնիկ»), կինը ամուսնուց սեր է պահանջում՝ սպառնալով հակառակ դեպքում դիմել ամենագոր «Չեկա»-ին՝ Արտակարգ հանձնաժողովին։ Միջանկյալ նշենք, որ 1920-1930-ական թվականներին բավականին տարածված երևույթ էր ընտանեկան խնդիրների լուծման խնդրանքով պետական և կուսակցական մարմիններին դիմելը։ Ի դեպ, այս հարցում առավել ակտիվություն էին ցուցաբերում կանայք։ Պատճառն այն էր, որ կոմկուսն իր քաղաքականության մեջ մեծ տեղ էր հատկացնում կանանց իրավունքների պաշտպանությանը, նրանց հասարակական ակտիվության բարձրացմանը և կենցաղային պայմանների բարելավմանն ուղղված հարցերին։ 1921 թ. մայիսին Երևանի «Կոմունիստ» թերթում տպագրված Խորհրդային Հայաստանի բոլոր աշխատավոր կանանց ուղղված կուսակցական կոչում ազդարարվում էր «ստրկացնող ու կաշկանդող հին բուրժուական օրենսդրությունից» նրանց ազատագրման և տղամարդկանց հետ իրավահավասարության մասին⁹։ Պատահական չէ, որ այս տարիներին կանայք հաճախ էին նամակներ ուղարկում կուսակցական մարմիններին, որոնցում ամենատարբեր հաճախ զավեշտի հասնող խնդրանքներ կային՝ վերադարձնել ընտանիքից հեռացած ամուսնուն, ազդել սկեսրայրի կամ սկես-

⁶ Հակոբյան Ա. Մ., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920), Երևան, 2005, էջ 334-335։

⁷ «Ազատ Հայաստան», Երևան, 16 մարտի 1921, N 21։

⁸ Айвазова С., Гендерное равенство в контексте прав человека, Москва, 2001, <http://owl.ru/win/books/gender/index.htm>

⁹ «Կոմունիստ», Երևան, 19 մայիսի 1921, N 86։

րոջ վրա, վերջ տալ ամուսնու՝ սիրուհիների հետ կապին և այլն¹⁰:

Կուսակցական բառապաշարի օգտագործումն ամուսինների կողմից նույնպես իրական հիմքեր ունի (կինն ամուսնուն մեղադրում է «սաբոտաժի» (նենգադուլի) մեջ, ամուսինը վախենում է «Չեկա» բառը լսելիս, իր հավատարմությունն ապացուցելու համար վկայակոչում է «Ցեկան» (կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն) և այլն): 1920-1930-ականներին խորհրդային քաղաքացիները հաճախ էին փորձում երևալ քաղաքական գրագիտությամբ, նմանատիպ արտահայտություններով համեմուծ էին իրենց խոսքը կամ էլ դրանք օգտագործում էին իշխանության մարմիններին ուղղված իրենց նամակներում («սկլոկա», «սաբոտաժ», «կուսակցական խիղճ», «վնասարարություն», «բյուրոկրատիզմ» և այլն):

Առհասարակ, խորհրդային հասարակության մեջ կոմունիստական կուսակցության վարած քաղաքականության հետևանքով հասարակական հարաբերություններում առկա էր յուրօրինակ քաղաքականացված մթնոլորտ, որը կարող էր դրսևորվել ամենաանհավանական թվացող իրավիճակներում (ընտանեկան վեճեր, հարևանների միջև վեճեր և այլն) և այդ քաղաքականացվածությունը կարող էր դրսևորվել ամենաանսպասելի մարդկանց մեջ: Թեպետև Լեո Կամսարի նշված ֆելիետոնը գրվել է 1921 թ., սակայն նկարագրված իրադարձությունները խիստ բնորոշ են նաև 1930-ականների իրողություններին: Օրինակ՝ Նոր Բայազետի Նորադուզ գյուղում 1937 թ. Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ժամանակ լուրջ լարվածություն է առաջանում պատգամավորության երկու կին թեկնածուների

միջև: Երբ կուսակցության ներկայացուցիչը փորձում է վեճը հարթելու միջոցներ գտնել, թեկնածուներից մեկի տասամյա որդին «...սկսում է սպառնալ կցված ընկերոջը, որ վերջինս ճնշում է քննադատությունը, պահանջում է, որ նա ասի իր անուն ազգանունը, որպեսզի մատերիալ գրի նրա վրա»¹¹: Տվյալ ժամանակաշրջանի բարքերին բնորոշ զավեշտ է այն փաստը, որ տասամյա երեխան կարող էր ոչ միայն պատկերացում ունենալ քննադատության մասին, այլ նաև իր մորը փորձեր պաշտպանել «մատերիալ» (մատնագիր, վարկաբեկող նյութ) գրելով:

Վերը բերված օրինակները շատ են և ապացուցում են մի փաստ: Խորհրդային հասարակության ներսում մասնավոր բնույթի հարաբերությունների վրա առկա էր կոմունիստական կուսակցության գաղափարական աշխատանքի կնիքն ու ազդեցությունը, ինչն այս հարաբերությունները հանրայնացնելու միտում էր ստեղծում: Եվ այս երևույթն իր ստեղծագործություններում սուր քննադատության է ենթարկում Լեո Կամսարը: Իհարկե, հեղինակի սուր գրիչն ուղղված չէ միայն ընտանեկան կամ այլ մասնավոր բնույթի հարաբերություններին: Լեո Կամսարի երգիծանքը վերաբերում է խորհրդային կյանքի բոլոր բացասական կողմերին՝ բյուրոկրատիզմ, պաշտոնական դիրքի չարաշահումներ և այլն: Լեո Կամսարը, ըստ էության, համարվում է Խորհրդային Հայաստանի՝ առօրեականության պատմության յուրօրինակ վավերագրողներից մեկը, որի ստեղծագործությունները, կարծում ենք, իրավունք ունեն համարվել նշված ժամանակաշրջանի առօրեականության պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներ: Իսկ մեր կողմից քննության նյութ դարձած երկու ֆելիետոնը պայմանական կերպով կարող ենք համարել Խորհրդային Հայաստանի առօրեականությունը պատկերող առաջին օրինակները:

¹⁰ Այսօրինակ նամակներ կարելի է տեսնել Հայաստանի ազգային արխիվի 91-րդ ֆոնդում:

¹¹ ՀԱՄ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 101, թ. 34:

АМО СУКИАСЯН,
ГАГИК ЖАМГАРЯН

ОЧЕРКИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В
ФЕЛЬЕТОНАХ ЛЕРА КАМСАРА «ИСТОРИЯ РЕЛИГИЙ» И
«САБОТАЖ»

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются описания повседневности Советской Армении в фельетонах известного армянского прозаика Лера Камсара «История религий» и «Саботаж». С помощью краткого анализа фельетонов авторы статьи пытаются обосновать важное историко-художественное значение литературно-художественных произведений в современных направлениях исторических исследований.

HAMO SUKIASYAN,
GAGIK ZHAMKHARYAN

FEATURES OF EVERYDAY LIFE OF SOVIET ARMENIA IN THE
FEUILLETONS "HISTORY OF RELIGIONS" AND "SABOTAGE" BY
LER KAMSAR

SUMMARY

The article touches upon the descriptions of everyday life in Soviet Armenia reflected in feuilletons "History of Religions" and "Sabotage" authored by famous Armenian writer Ler Kamsar. Due to brief analysis of these feuilletons the authors of the article try to substantiate the importance of source value of literary and artistic works in modern historical research directions.

«ՄԱՆԵՆՈՎԵԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ
ԻՐԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Մանեովեխականությունը»¹ ռուս տարագիր մտավորականության շրջանում 1920-ական թթ. տարածված հասարակական-քաղաքական հոսանք էր, որն առաջ եկավ բոլշևիկների կողմից ՆԷՊ-ին (ռուս.՝ новая экономическая политика – նոր տնտեսական քաղաքականություն) անցում կատարելու հայտարարությունից հետո: Այս հոսանքը դեռևս պատշաճ ուշադրության չի արժանացել հայ պատմագիտության կողմից և չի բացահայտված դրա առանձնահատկությունները հայ իրականության մեջ:

«Մանեովեխականները» յուրովի էին մեկնաբանում նոր բուրժուազիայի (ՆԷՊ-ական) գաղափարները: Նրանք մտավորականությանը կոչ էին անում համագործակցել խորհրդային իշխանությունների հետ՝ հույս ունենալով, որ ՆԷՊ-ի պայմաններում խորհրդային իշխանությունը կվերասերվի և հնարավոր կլինի վերադառնալ կապիտալիզմին: Այս կապակցությամբ աշխույժ քննարկումներ և բանավեճեր կազմակերպեց «Մանեա վեխ» ժողովածուն²: Սակայն ԽՍՀՄ-ում տարակուսանքով մոտեցան ամեովեխականներին: Վ. Լենինը քննադատեց վերջինների առաջնորդներից Ն. Ուստրյալովին, ում կարծիքով իրականում ՆԷՊ-ը ոչ թե մարտավարություն է, այլ՝ բոլշևիզմի բարեշրջումն ու վերասերումը դեպի սովորական բուրժուական պետության³:

¹ Եզրույթն առաջացել է 1921-1922 թթ. Պրահայում լույս տեսնող ռուսերեն «Մանեա վեխ» (Ուղենիշերի փոփոխություն) խորագրով ժողովածուի անունից: Այն հրատարակել են ռուս տարագիր մի խումբ կադետ և օկուպացիոն գործիչներ (Նիկոլայ Ուստրյալով, Յուրի Կլյուչնիկով և ուրիշներ) (Орлова А., Георгиева Н., Георгиев В., Исторический словарь, Москва, 2012, с. 472): Մանեովեխականները 1922-1924 թթ. Բեռլինում հրատարակել են «Накануне» թերթը:

² Советская историческая энциклопедия, т. 13, Москва, 1971, стр. 74.

³ Լենին Վ., ԵԼԺ, հ. 45, Երևան, 1983, էջ 115:

Մամենովեխականությունը դրսևորվեց նաև հայ իրականության մեջ: Խորհրդահայ պետական գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը (Մարտունի) հայկական սամենովեխականության առաջամարտիկ համարում է ՀՀ անդրանիկ վարչապետ Հովհաննես Քաջագունուն⁴: Պետք է նշել, որ ինչպես Ալ. Մյասնիկյանը, այնպես էլ խորհրդահայ բազմաթիվ այլ գործիչներ սվիններով ընդունեցին հայ սամենովեխականների մոտեցումները: Սակայն, մինչ խորհրդային գործիչների տեսակետներին անդրադառնալը, ներկայացնենք հայ «սամենովեխականների» դիրքորոշումը:

Հ. Քաջագունին, նկատի ունենալով խորհրդային իշխանությունների Նոր տնտեսական քաղաքականության ընձեռած որոշակի ազատությունները, Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթում «Ի՞նչ պետք է ըլլայ մեր ուղին» վերնագրով հոդվածաշարում գրում է, որ, օգտագործելով բոլշևիկների կողմից բռնություններից հրաժարվելու և զիջումների գնալու մասին հայտարարությունները, Հ.Յ. Դաշնակցությունը, իբրև կազմակերպված ընդդիմադիր ուժ, պետք է օգտագործի բոլշևիկների կողմից թեկուզև սահմանափակումներով տրված հնարավորությունները՝ վերջիններիս դեմ օրինական միջոցներով պայքարելու նպատակով⁵: Փաստորեն, Հ. Քաջագունին հավատում էր, որ Դաշնակցությունը, որպես ընդդիմադիր կուսակցություն, կարողանալու է բացահայտ գործել Խորհրդային Հայաստանում: Խորհրդային Հայաստանում գործունեություն ծավալելու համար նա կարծում էր, որ պետք է քննարկել ոչ թե գաղափարաբանական խնդիրներ, այլ՝ պարզապես օրվա քաղաքական անելիքները⁶:

Հ. Քաջագունին համոզված էր, որ, ՆԷՊ-ի ընձեռած հնարավորություններն օգտագործելով, Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը կկարողանա վերականգնվել: Որպես տնտեսության զարգացման լավագույն ուղի՝ նա մատնանշում էր անհատական տնտեսության վերականգնումն ու բարգավաճումը, որը պետք է լինի պետական հոգաձության առարկա⁷: Նա, միաժամանակ, Հայաստանում չէր տեսնում խոշոր հողատիրության և կապիտալիզմի զարգացման հնարավորություն: Այս հանգամանքով պայմանավորված, ըստ Հ. Քաջագունու, հայ ժողովուրդը հասունացած չէ ընկերվարական կարգերի համար, իսկ դրսից դրանց բռնի ներմուծումը կարող է դժգոհությունների առիթ հանդիսանալ⁸: Հ. Քաջագունին մատնանշում է նաև, որ ընկերվարական կարգերի հաստատում չի նշանակում միայն կապիտալի համայնացում, այն ենթադրում է նաև քաղաքական, մշակութային, սոցիալական, տնտեսական ազատություն⁹: Ըստ նրա՝ Հայաստանի միակ կապիտալը հողն է, ուստի գյուղատնտեսության մեջ խոշոր կապիտալի ներդրումը կնպաստի նաև արդյունաբերության զարգացմանը: Այս կապակցությամբ պետք չէ վախենալ օտար կապիտալիստների ներդրումներից: Հայության գերխնդիրը պետք է լինի Խորհրդային Հայաստանի հզորացումը: Այդ նպատակի իրականացման համար Քաջագունին գտնում է, որ պետք է միավորել բոլոր ուժերը, կենտրոնացնել բոլոր հնարավորությունները՝ անկախ քաղաքական և կուսակցական հանգամանքներից, «փրկել պետութիւնը, ամուր հիմքերի վրայ դնել ու կենսունակ դարձնել այն»¹⁰:

⁴ Մարտունի Ալ., Խորհրդային Հայաստանի ուղին, Թիֆլիս, 1924, էջ 18:

⁵ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 30 մայիսի 1922:

⁶ Նույն տեղում, 31 մայիսի:

⁷ Նույն տեղում, 2 յունիսի:

⁸ Նույն տեղում, 1 յունիսի:

⁹ Նույն տեղում, 3 յունիսի:

¹⁰ Նույն տեղում, 4 յունիսի:

Այսպիսով, Հ. Քաջագունին Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո առավել կարևոր քայլ համարում էր ոչ թե բոլշևիկների դեմ քաղաքապաշտպանական պայքարը՝ իր տարբեր դրսևորումներով, այլ Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերականգնումը: Նրա հոդվածաշարը նոր և ազդեցիկ խոսք էր ժամանակի տարազիր հայ քաղաքական մտքի ծիրում:

Մեր կարծիքով Քաջագունին, լինելով առավելապես պետական մտածելակերպ ունեցող անձնավորություն, հստակ գիտակցում էր, որ աշխարհաքաղաքական տվյալ իրողության մեջ կարևորը Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական հզորացումն է: Առանց խորանալու գոյություն ունեցող գաղափարաքաղաքական հակասությունների մեջ (թերևս ներագգային)՝ նա ՆԷՊ-ի ընձեռած հնարավորությունը բարեպատեհ առիթ էր համարում հայության ամբողջ ներուժն օգտագործելու երկրի տնտեսական վերականգնման համար, ինչը մեծագույն կովան կարող էր հանդիսանալ հայությանը հայրենիքում և հայրենիքի շուրջ համախմբելու համար: Ցավոք, հայ ականավոր գործչի այս արժեքավոր հոդվածաշարի թեզերը լայն արձագանք չգտան ինչպես Սփյուռքում, այնպես էլ Հայաստանում:

Քաջագունու «ամենովեխական» տեսակետներն առավել զարգացում ստացան կուսակցական խորհրդաժողովին ներկայացրած նրա հայտնի «Հ.Յ.Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս» գեկույց-գրքույկի մեջ: Նա այստեղ ևս գլխավոր խնդիր համարում է Խորհրդային Հայաստանի հզորացումը: «Այսօր հայ քաղաքական մտքի անմիջական հոգատարութեան առարկան պիտի լինի գոյութիւն ունեցող Հանրապետութիւնը (Խորհրդային – Խ. Ս.), նրա մէջ ու նրա շուրջ ապրող հայ ժողովուրդը», - գրում է Հ. Քաջագունին¹¹:

¹¹ Քաջագունի Յ., Հ.Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ 56:

Բոլշևիկների հետ հարաբերություններում Քաջագունին կարևորում է Ռուսաստանի հանգամանքը, որի «բարեացակամութիւնն ու պաշտպանութիւնը ունենալու համար, Հայաստան ինքը խորհրդային պիտի լինի»¹²:

Վտարանդի քաղաքական գործիչը, փաստորեն, հանուն Հայաստանի հզորացման առաջարկում է վայր դնել քաղաքական հակասության տանող բոլոր զենքերը: Հ. Քաջագունին խորհրդային կողմնորոշումը կարևորում է ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական հանգամանքների բերումով: Որքան էլ Դաշնակցությանը չգոհացներ Խորհրդային Հայաստանի՝ Մոսկվայի հսկողության տակ լինելը, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ էր համարում համակերպվել տվյալ իրողության հետ: Առանձնապես կարևոր էր համարվում այն փաստը, որ ռուսական կողմնորոշումից հրաժարվելու դեպքում այդ ընթացքում Հայաստանը կարող էր հայտնվել թուրք-թաթարական գերշիխանության տակ¹³: Ըստ էության, իր բոլշևիկյան կամ, որ նույնն է՝ ռուսական կողմնորոշումը Հ. Քաջագունին պայմանավորում է նաև հայ ժողովրդի ունեցած սահմանափակ ընտրության հնարավորություններով:

Այսպիսով, իր հայտնի գեկուցման մեջ ևս Հ. Քաջագունին, տնտեսական, քաղաքական հիմնավորումներով առաջարկում է դադարեցնել գաղափարական պայքարը Խորհրդային Միության դեմ և բոլոր ուժերով լծվել Խորհրդային Հայաստանի հզորացմանը:

Տարագիր հայության քաղաքական և կազմակերպական ներուժը դեպի Խորհրդային Հայաստան շրջելու տեսակետով հանդես եկավ նաև Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանի պատգամավոր, Պարսկաստան տարագրված դաշնակցական գործիչ Արշակ Ղազարյանը: Նա նույնպես գտնում էր, որ ՀՅԴ-ն

¹² Նույն տեղում, էջ 65:

¹³ Նույն տեղում, էջ 64:

պետք է հաշտվի խորհրդային վարչակարգի հետ և բոլոր ուժերը կենտրոնացնի Խորհրդային Հայաստանի վերականգնմանը:

Ա. Ղազարյանն իր «Ազատության ուղին և հայի քաղաքական վարքագիծը» գրքով անդրադառնում է դաշնային փոխհարաբերություններով Ռուսաստանի կազմում Հայաստանի գտնվելու ՀՅԴ ունեցած նախկին տեսակետին: Քաղաքական մարտավարության հարցում հակասությունների մեջ մտնելով դաշնակցության ղեկավար մարմինների հետ՝ նա, ըստ էության, առաջարկում է վերադառնալ կուսակցության՝ մինչև Հայաստանի անկախացումը որդեգրած դաշնայնության սկզբունքին, քանզի Ռուսաստանի հետ դաշնային կապը Հայաստանի համար անվտանգության երաշխիք է: Ա. Ղազարյանի կարծիքով, թեև վերացվել են խորհրդային հանրապետությունների ազգային իշխանությունները, այնուամենայնիվ ժողովուրդների անկախ, ազատ զարգանալու իրավունքը չի վերացվել: Միաժամանակ վերացվել են ազգամիջյան ընդհարումները: Իսկ կառավարման դաշնային ձևը խոստումնալից է¹⁴: Փաստորեն, Ա. Ղազարյանը համոզված էր, որ Դաշնակցությունը պետք է ընդունի բոլշևիկների կողմից Հայաստանը ղեկավարելու իրողությունը և անկախության փոխարեն բավարար համարի դաշնային սկզբունքով Ռուսաստանի հետ միությունը: Այս կապակցությամբ նրան գրած նամակում դաշնակցական գործիչ Գերասիմը հորդորում էր ենթարկվել կուսակցության որոշումներին և նրա ընդունած ծրագրի ու կանոնագրի համաձայն շարժվել¹⁵:

¹⁴ Ղազարեան Ա., Ազատության ուղին եւ հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, 1928, էջ 5, 35, նույնի՝ Մոսկեսը պահանջում է, Թեհրան, 1925, էջ 5:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 362, թ. 3-4 շրջ.: Հմմտ.՝ Հ.Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ Վ. Ղազախեցյան, Երևան, Երևան, 1999, էջ 18:

Մեր կարծիքով, Դաշնակցության համար դժվար էր հրաժարվել անկախության գաղափարից: Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո քաղաքական իրադրություն էր փոխվել, հետևաբար նախկինում առաջադրվող դաշնության գաղափարն արդեն հնացել էր: Տպավորություն է ստեղծվում, որ Ա. Ղազարյանը ձգտում է այս «հնարքով» ապացուցել իր ճշմարտացիությունը:

Հատկանշական է Ա. Ղազարյանի կողմից Խորհրդային Հայաստանում նոր ուղղագրության վերաքննության հարցի բարձրացումը. «Այսօր, երբ Խորհրդային կարգերի թշնամիները քաղաքական շենք են դարձրել Մանուկ Աբեղեանի լեզվական ուղղագրությունը և ամեն անթոյլատրելի միջոցներով խորթությին է սերմանում գաղութահայության և Հայրենիքի միջև, ինչպես և դպրոցական նոր սերնդի դաստիարակության, գրական նոր ուղղությունների խնդիրներ են հարուցում և տարբերությին դնում արեւելեան եւ արեւմտեան հատուածների միջեւ, կարծում ենք, աննպատակայարմար չէ Խորհրդային Հայաստանի վարիչների կողմից շուտափոյթ ընթացք տալ այդ խնդրին», - գրում է Ա. Ղազարյանը¹⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Ա. Ղազարյանը հայության երկու հատվածների (Խորհրդային Միության և արտասահմանի) միասնականության համար արդարացի հորդորներ է հղում նաև Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին:

Այսպիսով, տարագրության մեջ հաստատված դաշնակցական մեկ այլ ակնառու գործիչ ևս կոչ էր անում հանուն հայրենիքի հզորացման և հայ ժողովրդի հավաքականության ապահովման հրաժարվել բոլշևիկյան իշխանությունների հետ ունեցած հակասություններից և կանգնել Խորհրդային Հայաստանի կողքին:

Ավելացնենք նաև, որ Հ. Քաջազունու և Ա. Ղազարյանի դիրքորոշումներում եղել է տարբերություն: Եթե Քաջազունին

¹⁶ Ղազարեան Ա., Հայ լեզուի ուղղագրության խնդիրը, Թեհրան, 1926, էջ 3:

գտնում էր, որ Դաշնակցությունը պետք դադարեցնի իր գործունեությունը, դաշտ բացի կոմունիստների համար, ապա Ա. Ղազարյանը կարծում էր, որ ՀՅԴ-ն դեռևս անելիք ունի հայ կյանքում:

Դեպի Խորհրդային Հայաստան շրջվելու կոչով նախկին դաշնակցականներից առանձին գրքույկներով հանդես եկան նաև Գ. Չալխուշյանը¹⁷ և Ս. Բաղդասարյանը¹⁸:

Գ. Չալխուշյանը գրում է, որ «միայն Ռուսաստանի գրկին մեջ մենք հնար ունինք ապահով բազմանալ, զարգանալ եւ բարօրութեան հասնիլ»: Նա կարևորում է հատկապես Ռուսաստանի խորհրդային լինելու հանգամանքը¹⁹: Գ. Չալխուշյանը, ի տարբերություն Հ. Քաջազնունու և Ա. Ղազարյանի, կարևորում է Հայաստանի «միությունը» ոչ այնքան ընդհանրապես Ռուսաստանի հետ, որքան Խորհրդային Ռուսաստանի հետ մասնավորապես: Մեր կարծիքով, Գ. Չալխուշյանի այս ծայրահեղ մոտեցումը մեծապես պայմանավորված է Դաշնակցության հետ ունեցած սուր և լարված հարաբերություններով: Պատահական չէ, որ նրան բավական սուր վիրավորանքներով պատասխանեցին²⁰: Մինչդեռ Հ. Քաջազնունին և Ա. Ղազարյանը ոչ միայն թշնամանք չունեին դաշնակցականների հանդեպ, այլև շարունակեցին հարգված մնալ իրենց նախկին կուսակցական ընկերների կողմից: Դեպի Խորհրդային Հայաստան շրջվելու հայ «ամենովեխականներին» մղող հանգամանքը ոչ թե բոլշևիզմն էր, այլ՝ Ռուսաստանը, ավելին, նաև Ռուսաստանում «ուղղափառ» բոլշևիզմից ժամանակավորապես նահանջելու խորհրդային իշխանությունների մասին հայտարարությունները:

¹⁷ Չալխուշեան Գ., Ի՞նչ էր եւ ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին, Պուքրէշ, 1923:

¹⁸ Բաղդասարեան Ս., Խորհրդային Հայաստան, պրակ առաջին, Թեհրան, 1927:

¹⁹ Չալխուշեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 39:

²⁰ Նաւասարդեան Վ., Ի՞նչ չէր եւ ի՞նչ չպիտի լինի մեր ուղին, Գահիրէ, 1923, էջ 20, 74:

Դեպի Խորհրդային Միություն շրջվելու դիրքորոշում ունեին ոչ միայն և նույնիսկ ոչ այնքան դաշնակցական վերոնշյալ գործիչները: Բոլշևիկ գործիչ Արտաշես Կարինյանը հայ ամենովեխականների փնտրում է նաև ռամկավարների շարքերում²¹:

Ռամկավարների (նաև հնչակյանների մեծ մասի) Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ ունեցած դրական վերաբերմունքը պայմանավորված չի եղել ՆԷՊ-ով: Այս առումով պատմագիտության մեջ անձնագիր ստացած «ամենովեխականություն» եզրույթը, ըստ էության, չի կարելի տարածել բոլոր ռամկավարների վրա: Միաժամանակ նշենք, որ կային որոշ անհատ ռամկավար գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Ե. Կարինյանը, որ կոչ էին անում օգտագործել ՆԷՊ-ի ընձեռած հնարավորությունները: Վերջինս նույնիսկ այցելում է Խորհրդային Հայաստան, որտեղից Փարիզ վերադառնալուց հետո Ազգային պատվիրակությանը գեկույց է ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական զարգացման և հնարավորությունների մասին²²:

Մինչ հայ «ամենովեխականների» դիրքորոշման վերաբերյալ խորհրդահայ գործիչների տեսակետները ներկայացնելը, անդրադառնանք տարագիր հայ գործիչների արձագանքներին:

Սփյուռքում հաստատված դաշնակցական գործիչներն առավել հիմնավորված պատասխանեցին Հ. Քաջազնունու «Հ.Յ. Դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս» գրքույկին: Քաջազնունուն ուղղված պատասխանների մանրամասն քննարկում կարելի է կատարել այլ աղբյուրով: Սակայն նշենք, որ արդեն նախկին կուսակցական ընկերոջն ուղղված իրենց պատասխաններում Միմոն Վրացյանը, Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Զիլինգարյան), Վա-

²¹ Կարինյան Ա., Նացիոնալիզմի «նոր դիրքերը», Մոսկվա, 1929, էջ 7:

²² «Պայքար», Պոսթըն, 28, 29 փետրուարի 1924, հմտ.՝ «Նոր Արշալոյս», Պուքրէշ, 3 ապրիլի 1924:

հան Նավասարդյանը, Արշակ Ջամայանը և ուրիշներ առավելապես անդրադարձել են հայ ժողովրդի կյանքում Դաշնակցության ունեցած հարուստ դերակատարությանը և անելիքին: Իսկ Քաջազունու եզրահանգումները պայմանավորում էին նրա ունեցած անձնական մոտեցումներով²³:

Բոլորովին դեմ չլինելով հայրենիքի հզորացմանը՝ դաշնակցական գործիչները նրան սուր քննադատության ենթարկեցին Հայաստանի անկախությունից հրաժարվելու, Դաշնակցության պատմությունը սխալ մենկաբանելու, նրա գործն ավարտած համարելու համար:

Կարո Սասունու կարծիքով սմենովելականների կեցվածք միայն «մխիթարանք» եղավ բոլշևիկներին համար²⁴: Նրա կարծիքով հայ բոլշևիկների հետ ընդհանրապես անիմաստ է գաղափարական քննարկումներ անելը, որովհետև նրանք «էապես ընկերվարական չեն, եւ ոչ ալ կոմունիստ (Ռուսաստանի միւս կոմունիստներուն պէս) իրենց գաղափարական կազմութեամբ, ամօնք հակադաշնակցական են»²⁵:

Այսպիսով, հայ սմենովելականները լուրջ աջակցություն չգտան սփյուռքում, ինչը պայմանավորված էր ոչ թե նրանց գաղափարների «սխալականությամբ», այլ՝ բոլշևիկ-հակաբոլշևիկ գաղափարական խորը անջրպետով: Այդ անջրպետը հաղթահարելու ցանկություն չկար ոչ միայն հայ քաղաքական վտարան-

դիության, այլ նաև, ինչպես կտեսնենք, Հայաստանի բոլշևիկ դեկավարության մոտ:

Հայ բոլշևիկները սմենովելականների դիրքորոշումը պայմանավորում էին ոչ թե վերջիններիս՝ հայրենիքի բարեկեցիկ ապագայի հանդեպ ունեցած անկեղծ մտահոգությամբ, այլ ինչ-որ կուսակցական «հետին նպատակներով» ու բոլշևիկյան գաղափարախոսության «կատարելությամբ»:

Ալեքսանդր Մյասնիկյանը ողջունում է Հ. Քաջազունու առաջարկը Դաշնակցությանը՝ հաշտվել խորհրդային իշխանության հետ²⁶: Սակայն նա նշում է, որ «Դաշնակցությունն ու դաշնակցականները յերբեք և ոչ մի բուպե, ոչ մի վայրկյան չեն հրավիրվի գործակցության և տեղ չեն գտնի Հայաստանում՝ գեթ մի կերպ շնչելու համար»²⁷: Փաստորեն, հայտարարում էր, որ բացառվում է վտարանդի հայ քաղաքական ուժերի հետ որևէ համագործակցություն, հրաժարվում են հայրենիքի համար նրանց կողմից առաջարկվող ծառայություններից, որքան էլ վերջիններիս մոտ այդ ցանկությունը մեծ լինի:

Ա. Մյասնիկյանը «Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ» աշխատությունում հույս է հայտնում, որ Հ. Քաջազունու և Ա. Ղազարյանի դիրքորոշումը կխանդավառի դաշնակցական շարքերին: Նա սմենովելականների ակտիվությամբ ակնկալում է Դաշնակցության «պառակտումը»²⁸: Կարծում ենք, Ա. Մյասնիկյանի նման պետական գործիչը պետք է լուծումներ գտներ կուսակցական-գաղափարախոսական հակասության պայմաններում և լեզու գտներ հակառակորդների հետ: Ճիշտ է, Մոսկվայի վերահսկողության պայմաններում խնդիրը բավակա-

²³ Վրացեան Ա., Խարխափումներ. Յ. Քաջազունու «Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս» գրքի առիթով, Պոստոն, 1924, էջ 33, Նաւասարդեան Վ., Հ.Յ. Դաշնակցութեան անելիքը. Մտքեր եւ յուշեր մի գրքոյկի առիթով, Գահիրէ, 1924, էջ 4, Դարբինեան Ռ., Մեր պատասխանը Յ. Քաջազունիին, Բոստոն, 1923, էջ 75, Ջամայեան Ա., Յ. Քաջազունիին եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, «Հայրենիք», 1924, յունուար, էջ 50, «Հայրենիք», 20 դեկտեմբերի 1923, «Յուսաբեր», Գահիրէ, 14 օգոստոսի 1924:

²⁴ Սասունի Կ., Ռուսական օրիենտացիան, «Հայրենիք», 1928, յունուար, էջ 105:

²⁵ Սասունի Կ., Գաղափարական թշուառութիւն, «Հայրենիք», 1932, յունուար, էջ 115:

²⁶ Մարտունի Ալ., Խորհրդային Հայաստանի ուղին, էջ 17:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 18:

²⁸ Մարտունի Ալ., Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, էջ 98:

նին բարդանում էր, սակայն նույնիսկ Խորհրդային Ռուսաստանում սմենովեխականներին համեմատաբար ավելի մեղմ արձագանքեցին, քան Հայաստանում:

Խորհրդային Հայաստանի կենտգործկոմի նախագահ Արտաշես Կարինյանն առավել բացասական գույներով է ներկայացնում դաշնակցական «սմենովեխականներին»: Վերջինների շարքում նա բարձր է գնահատում միայն Գ. Չալխուշյանին, որն «անհամեմատ ավելի սուր կերպով է խարազանում դաշնակիզմի ողջ գործունեությունը»²⁹: Գ. Չալխուշյանի «սմենովեխականությունը», բնականաբար, իր «հականացիոնալիստական» դիտողություններով, Ա. Կարինյանն ավելի լայն լուսաբանում է իր «Հայ ազգայնականների ուղին» գրքում³⁰: Փաստորեն, Ա. Կարինյանի համար նույնպես առավելաբար կարևոր է ոչ թե տարագրության մեջ հաստատված հայ կարող ուժերի ներգրավումը հայրենիքի վերաշինության գործին, այլ վերջինների դավանած գաղափարների «սնանկացումը»:

Հ. Քաջագնունու վերոնշյալ զեկուցման վերաբերյալ Ա. Կարինյանը գրում է, որ այն «ներկայացնում է իրենից նացիոնալիզմի պաշտպանության մի փորձ»³¹: Անդրադառնալով Հ. Քաջագնունու այն կարծիքին, որ հայ բոլշևիկները շարունակում են դաշնակցականների գործը և դրանով՝ ավելի առաջ ընթանում դեպի «ազգային իդեալի իրագործում»՝ Կարինյանը փորձում է սաստել ազգային գործչին և գրում է, որ «Խորհրդային Հայաստանը – դասակարգային պետություն է, բանվորների և գյուղացիների պետություն, միջազգային կառավարություն»³²: Նա «մտավախությամբ» է մոտենում հայ «սմենովեխականների» այն դատողությանը, որ

նրանք Խորհրդային Հայաստանը համարում են «հայ ազգի» պետություն, և նրան մոտենում են «նոր իշխանության» ազգայնական որոշ ակնկալություններով³³: Ըստ էության, համաշխարհային հեղափոխության, բանվոր դասակարգի տիրապետության սին գաղափարներով տոգորված հայ բոլշևիկ ղեկավարի համար մերժելի էր ցանկացած ազգային գաղափարի իրագործում: Ա. Կարինյանի համար «սմենովեխականները» ևս պակաս ազգայնականներ չէին և տեղ չէին կարող ունենալ Խորհրդային Հայաստանում: Նա ևս սվիններով ընդունեց հայ «սմենովեխականներին», բացահայտ ատելություն էր տալիս նրանց հանդեպ՝ գտնելով, որ վերջիններս վտանգավոր հակառակորդներ են բոլշևիկյան գաղափարախոսության իրագործման համար:

Հայ «սմենովեխականներին» քարկոծելու առիթը բաց չի թողնում նաև ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ադասի Խանջյանը: Նրա կարծիքով դաշնակցության դեմ պայքարելուց զատ չպետք է աչքաթող անել գաղափարական մյուս հակառակորդներին, այդ թվում նաև սմենովեխականներին, որոնց Խանջյանը բնորոշում է որպես «Դաշնակցության քաջագնունիական վարիանտ»³⁴: Ըստ էության, այստեղ ևս մենք ականատես ենք լիարժեք բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից «սմենովեխականների» հանդեպ անվստահության: Ի դեպ, անդրադառնալով վերջիններին Ա. Խանջյանի տրված բնորոշմանը՝ Կ. Սասունին գրում է, որ «Դաշնակցության անելիքները, ըստ Քաջագնունիի, ստանձնող հայ բոլշևիկները, փաստորեն իրենց ողբերգությունը ծածկելու համար, հիմա սկսած են հալածել «Դաշնակցության քաջագնունիական վարիանտը»»³⁵: Իսկապես, տպավորություն է ստեղծ-

²⁹ Կարինյան Ա., Նացիոնալիզմի «նոր դիրքերը», էջ 12:

³⁰ Կարինյան Ա., Հայ ազգայնականների ուղին, Մոսկվա, 1926, էջ 121-132:

³¹ Կարինյան Ա., Նացիոնալիզմի «նոր դիրքերը», էջ 13:

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում, էջ 19:

³⁴ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 15 հոկտեմբերի 1932:

³⁵ Սասունի Կ., Գաղափարական թշուառություն, «Հայրենիք», 1932, փետրուար, էջ 157:

վում, որ գաղափարական հակառակորդներին հալածելն ամենակարևորն է եղել խորհրդային գործիչների մոտ:

Խորհրդային հեղինակներից Մարենցը ևս, չնայած Քաջագնունու անկեղծ մոտեցումներին, չարակամությամբ էր ընդունում վերջինիս տեսակետները՝ նրան մեղադրելով ազգայնականության մեջ: Խորհրդային Հայաստանն անմիջականորեն ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ տեսնելու Քաջագնունու ցանկությանն արձագանքելով, նրան անմիջապես համեմատում է վրացի նացիոնալ-ուկրոնիստների հետ³⁶: Անդրադառնալով Ա. Ղազարյանի «Մոմենտը պահանջում է» գրքույկին՝ Մարենցը «ափսոսանքով» է նշում, որ դրա վաճառքը ոչ միայն չի արգելված Հայաստանում, այլև նույնիսկ տպաքանական ամբողջությամբ սպառվել է «Երևանի «ազատախոհ» քաղքենի-ազգայնականների» կողմից³⁷: Նրա կարծիքով «սմենովեխականների» հիմնական նպատակը ոչ թե Խորհրդային Հայաստանին օգնելն է, այլ՝ Ղաշնակցությանը «արդարացնելը»:

Այսպիսով, հիմնական առումներով քննելով «սմենովեխականություն» ընդհանուր եզրույթով բնորոշվող XX դ. 20-ական թթ. խորհրդային հանրապետություններից տարազրված քաղաքական վտարանդիության մեջ տարածված հասարակական-քաղաքական հոսանքի հայկական դրսևորումները, կարելի է եզրակացնել.

ա) Հայ քաղաքական վտարանդիության մեջ եղան առանձին անհատներ, որոնք ռուս «սմենովեխականների» նման կոչ արեցին վերադառնալ հայրենիք: Չնայած Հայաստանում գոյություն ունեցող բոլշևիկյան կարգերին՝ հայ «սմենովեխականները» գտնում էին, որ պետք է ցանկացած առիթ օգտագործել հայրենիքի վերաշինությանը նեցուկ լինելու համար: Նրանք համոզված էին, որ

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, կընդունեն համագործակցության իրենց առաջարկությունը:

բ) «Սեմնավեխականները» քննադատվեցին սփյուռքյան իրենց կազմակերպությունների կողմից: Սակայն քննադատության հիմքում ընկած էր ոչ թե Խորհրդային Հայաստանին աջակցելու, կամ դեպի նա շրջվելու գաղափարը, այլ՝ բոլշևիկյան իշխանություններին վստահելու «միամտությունը»:

գ) «Սմենովեխականությունը» սվիններով ընդունվեց հայ բոլշևիկների կողմից: Հայ «սմենովեխականների» անկեղծ ցանկությունը՝ օգնելու խորհրդային հայրենիքին, համարվեց Հայաստանում «ազգայնականների» կողմից իշխանությունը վերցնելու քաղաքական հնարք: Սմենովեխականների հրապարակումները հայ բոլշևիկները սկսեցին օգտագործել նրանց և նրանց քաղաքական կազմակերպություններին, հատկապես ՀՅԴ-ին քարկոծելու համար:

դ) Հայ «սմենովեխականությունը», անշուշտ, որոշակիորեն տարբերվում էր ռուսական «սմենովեխականությունից»: Նույնիսկ երևույթը կարելի է ուրիշ եզրույթով բնորոշել: Սակայն հետևությունների համար առավել կարևոր է այն, որ, նույնիսկ գաղափարաքաղաքական խորը հակասության պայմաններում, հայ քաղաքական վտարանդիության մեջ եղան անհատներ, որոնք ցանկություն հայտնեցին համեստաբար ծառայելու հայրենիքին: Ցավոք, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, հավանաբար նաև Մոսկվայից վախենալով, ոչ միայն տեղ չտվեց հայրենիքի նվիրյալ զավակներին, այլև ամեն ինչ արեց նրանց հանդեպ անվստահություն տարածելու համար:

³⁶ Մարենց, Հայկական սմենովեխականության դեմքը, Երևան, 1928, էջ 29:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

ПРОЯВЛЕНИЕ “СМЕНОВЕХОВСТВА” В
АРМЯНСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ

В 1920-х годах в кругах армянской политической эмиграции распространилось явление “сменовеховство”, которое было сформировано в российской политической эмиграции. Однако искреннее желание “сменовеховцев” пересмотреть свою собственную антибольшевистскую политику ради армянской государственности, не получило одобрения как в армянской диаспоре, так и в Советской Армении.

KNACHATUR STEPANYAN

THE MANIFESTATION OF THE “SMENOVEKHOVSTVO” IN THE
ARMENIAN REALITY

SUMMARY

In 1920's among the circles of the Armenian political proscription the phenomenon of “Smenovekhovstvo” was spread which had been formed in the Russian political emigration. However, the sincere desire of the “Smenovekhovsts” to review their own anti-bolshevik politics for the sake of the Armenian statehood, unfortunately did not meet with the approval both in the Armenian Diaspora and soviet Armenia.

ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԱԿԱՆ
ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

1920 – 1925 թթ. նշանավորվեցին տեսական-գաղափարախոսական բնույթի աշխատություններով, որոնք նպատակաուղղված էին բուրժուական, ինչպես նաև Հ.Յ. Դաշնակցության գաղափարախոսության քննադատությանը, խորհրդային կարգերի կամ բոլշևիկյան կուսակցության որդեգրած քաղաքականության իրավացիության հիմնավորմանը: Ընդ որում, հարկ է նշել, որ «թշնամական» ճակատում էին ոչ միայն Դաշնակցությունը, այլև Ս.Դ. Հնչակյան և ՌԱԿ կուսակցությունները:

Խորհրդահայ պատմագիտության ձևավորման համար տեսական ուղիներ մատնանշող առաջին անձերից է Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Իր աշխատություններում՝ նա վերլուծում էր սփյուռքահայ գաղթավայրերում տիրող իրավիճակը և բնութագրում հայ քաղաքական կուսակցություններին:

Ալ. Մյասնիկյանի հիշյալ ուսումնասիրություններից առաջինի գլխավոր նպատակն էր գաղութահայությանը հեռու պահել հայ քաղաքական կուսակցությունների գաղափարական ազդեցությունից և նրանց կողմնորոշել դեպի Խորհրդային Հայաստանը: «Կար ժամանակ, - գրում է նա, - երբ Դաշնակցությունը, միջոցներ ձեռք առնելով չինական պարիսպ ստեղծելու Խորհրդային Հայաստանի և գաղութահայության միջև, հրճվանքով նկատում էր, թե բոլշևիկները իբր չեն ուզում կապ պահպանել գաղութների հետ: Այդ կապի չզոյությունը շատ ձեռնտու էր դաշնակցականներին: Այդ իսկ պատճառով նրանք աղմուկ էին բարձրացնում և հոխորտում: Այժմ

¹ Մարտունի Ալ., Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, նույնի Խորհրդային Հայաստանի ուղին, Թիֆլիս, 1924:

կապը կա, նա ամուր է և քանի գնում՝ ուժեղանում է»²: Նա գտնում էր, որ դաշնակցականները դեմ են գաղութահայերի՝ դեպի մայր հայրենիք կողմնորոշմանը, քանի որ «...եթե գաղթահայության որոշ տարրերը երես դարձնեն դաշնակցականներից, էլ սրանց կյանքը վերջացած կլինի»³:

Աշխատության մեջ հեղինակի առաջադրած շատ դրույթներ կրում են քարոզչական բնույթ: Սա հասկանալի է, քանի որ Դաշնակցությունն էր այն կուսակցությունը, որը մեծ մասամբ հրաժարվում էր Հայաստանը խորհրդային տեսնելու բոլշևիկյան ձգտումներից, իսկ Երևանի համաձայնագրից (2 դեկտեմբերի 1920 թ.) հետո, որով խորհրդայնացվեց Հայաստանը, նա էր, որ առաջնորդեց 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունն ընդդեմ Հայկեղկոմի և նրա վարած քաղաքականության:

Ալ. Մյասնիկյանը 1921 թ. փետրվարյան իրադարձություններից հետո ցանկանում էր ընդլայնել բոլշևիկյան ազդեցությունը, ինչին արտերկրում խոչընդոտում էր Դաշնակցությունը: Ուստի նա Դաշնակցության դեմ գաղափարական պայքարի է նախապատրաստում ողջ խորհրդահայ մտավորականությանը, և այդ պայքարը պետք է արտացոլվեր նաև պատմագիտության մեջ: Նրա նպատակն էր հայ համայնքների աշխատավորությանը կապել այլ երկրների աշխատավորության հետ: Մյասնիկյանը գրում էր. «Չկա մի վայր, որտեղ չլինեն հայ գաղթականներ, գլխավորապես բանվորներից և գյուղացիներից բաղկացած: Նրանք ունեն իրենց ուրույն կյանքը, ապրում են Խորհրդային Հայաստանից իրենց հասած լուրերով ու տեղեկություններով, հրատարակում են օրաթերթեր, շաբաթա-և-ամսաթերթեր ու գրքույկներ, գումարում են ժողովներ, սարքում են հանդեսներ: Բայց այդ ամենը կատարվում է կղզիացած վիճակում. տեղական բանվորների և աշխատավորնե-

րի հետ հայ գաղթականությունը օրգանապես կապված չէ»⁴: Ուրեմն հարկավոր էր, որ գաղութահայ աշխատավորությունը դուրս գար իր «կապիտալիստական օրինապահությունից» և միանար այլազգի աշխատավորությանը՝ կապիտալիզմի դեմ պայքարելու նպատակով:

Ալ. Մյասնիկյանը քննադատում է նաև ՌԱԿ-ի գործունեությունը և վերջիններիս՝ Հայաստանը գնահատելու տեսակետները անընդունելի է համարում: Նա գրում է, որ ռամկավարները Խորհրդային Հայաստանը գնահատում են այն պատճառով, որ «Մեկ, որ կարելի է այդպիսի երկրում կապիտալ շահեցնել, իսկ ռամկավարը կապիտալ ունի: Երկրորդ, որ խաղաղությունը հնարավորություն կտա արտասահմանյան գաղթականությանն անցնել Հայաստան, իսկ այդ գաղթականությունը անհանգստացնում է հայ մեծատնին: Երրորդ, որ հարստացող Հայաստանն արտասահմանից կընդունի որբերին, իսկ սրանք հոգս են պատճառում հայ հարուստին: Վերջապես, որպես ազգասիրական գործ, ռամկավարը, ինչպես ցույց է տալիս «Պայքարի» հոդվածը, կուզենար որպեսզի այսօրվա փոքրիկ Հայաստանը վաղը դառնա մեծ Հայաստան»⁵: «Ռամկավարները, - գրում է նա, - հայ խոշոր բուրժուազիայի կուսակցությունն են, իսկ բոլշևիզմը պրոլետարական հոսանք է, աշխարհայացք է: Դրանք հակադիր բևեռներ են: Եվ որքան էլ բևեռներից մեկը ժամանակավոր համակրանք տաժե դեպի մյուսը, հակամարտությունը միշտ էլ կլինի»⁶:

Ալ. Մյասնիկյանը դեմ էր ոչ միայն հայ համայնքներում ռամկավարների ծավալած գործունեությանը, այլև նրանց՝ Խորհրդային Հայաստանին օգնելու ցանկությանը, որը նրանք արտահայտել էին Փարիզում տպագրված «Ապագա» թերթի օգոստոսի 3-ի հա-

² Մարտունի Ալ., Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, էջ 5:

³ Նույն տեղում, էջ 6:

⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

⁵ Նույն տեղում, էջ 15-16:

⁶ Նույն տեղում, էջ 19:

մարում. «Ռամկավար-Ագատական կուսակցությունը, մեր ժողովրդի մեծամասնության հետ համաձայն այն կարծիքն ունի, թե առանց բոլշևիզմի ընկերական ըմբռնումներուն համախոհ ըլալու, մենք պարտինք Հայաստանի արդի կառավարության օգնել իր վերաշինության գործին մեջ»⁷:

Հասկանալի է, որ այս ամենը պետք է պայմանավորել բոլշևիկյան կուսակցության որդեգրած այլընտրանքային քաղաքական գաղափարախոսությունների նկատմամբ ժխտողական մոտեցումներով, որը չէր կարող ընդունելի չլինել խորհրդահայ պատմագրության համար:

Ալ. Մյասնիկյանը սփյուռքահայ քաղաքական ուժերին «մենաշնորհից» զրկելու համար հայ քաղաքական կուսակցությունների կողմից Հայկական հարցով զբաղվելը նույնպես կապում է եվրոպական բուրժուազիայի հետ և այն համարում հայ աշխատավորության հանդեպ դավաճանություն: Նրա կարծիքով Հայկական հարցի անունից կարող է հանդես գալ միայն Խորհրդային Հայաստանը:

Աշխատության մեջ Դաշնակցության գործունեության գնահատականը, մյուս երկու կուսակցություններին նվիրված բաժինների համեմատությամբ, ամենաընդարձակն է: Ալ. Մյասնիկյանը կանգ չի առնում անգամ Հ. Յ. Դաշնակցությանը թուրքամետության մեջ մեղադրելու առջև՝ գրելով. «Թրքատյաց դաշնակցական ջոջերն այսօր դիմում են տաճկական օրիենտացիայի, որ նշանակում է թրքական ուժով՝ ընդդեմ ռուսականի, երջանկացնել Հայաստանը»⁸: Ալ. Մյասնիկյանի կողմից Դաշնակցություն կուսակցությանն անդրադարձը առավելապես հետապնդում է մեկ նպատակ՝ ցույց տալ, որ այն ուղին, որով հայ համայնքներին առաջնորդում է Հ.Յ. Դաշնակցությունը, իբր կորստաբեր է:

Իսկ հնչակյանների մասին նա գրում է. «Հնչակյանները կուսակցություն չեն ներկայացնում: Նրանք այժմ ավելի են կազմալուծված, քան 1897 թվականին և նրանից հետո, երբ որպես ազգային-նացիոնալիստական կուսակցություն՝ տեղի տվին Դաշնակցության»⁹: Նրա կարծիքով հնչակյաններն ուժեղ են եղել մինչև 1897 թվականը, «...սակայն չունենալով որոշ տվյալներ՝ դառնալու իսկական նացիոնալիստական, մարտական-բուրժուական կազմակերպություն, նրանք ընկել են Դաշնակցության հարվածների տակ և մնացել կրավորական դերում»¹⁰:

Նա, մասնավորապես, գրում է. «...պետք է որ գաղութահայ աշխատավորությունը մեկընդմիջտ վերջացնի իր հաշիվներն այդ մարդկանց հետ: Թեև մենք պետք է հիշեցնենք այն բարյացակամությունը, որ տածում են հնչակյանները դեպի Խորհրդային Հայաստանը, թեև մենք ծանոթ ենք «Երիտասարդ Հայաստան» կոչված թերթի կոմունիզմի հասցեին արած բազմաթիվ խնկարկություններին, սակայն այդ «թեորետիքական» ծամածռությունները, պատմական խեղաթյուրումները, քաղաքական հաճախ սխալ ըմբռնումները, որ թույլ են տալիս հնչակյաններն իրենց թերթերի էջերում և որ ընդունակ են շատերին մոլորեցնելու, ստիպում են հայ աշխատավորությանը, հստակ ու պարզ վերլուծության ենթարկելու հնչակյանների իսկական էությունը»¹¹:

Այսպիսով, Ալ. Մյասնիկյանը հայկական համայնքներում Հնչակյան կուսակցությանը նույնպես փորձում է որպես թշնամի ներկայացնել: Պատճառը բոլշևիկյան քաղաքականության շատ դրույթների՝ հնչակյանների կողմից չընդունելը կամ դրանց թերահավատորեն վերաբերվելն է:

⁹ Նույն տեղում, էջ 101:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 11-102:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 102-103:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 30:

Ալ. Մյասնիկյանը հակադրվում է հնչակյաններին՝ կապված իբր նրանց թրքատյացության հետ: Նա գրում է. «...լցված թրքատյացությամբ և անընդունակ լինելով ըմբռնելու, որ սուլթանիզմի ու խալիֆայության անկումը և իմպերիալիստական գորքերի արտաքսումը Տաճկաստանից ինքնըստինքյան դարձնում են վերջինին, համեմատած անցյալի հետ, մի նոր երկիր, որը կանգնած է այսօր իր կատարյալ ազատագրման ճանապարհի վրա: Նորագույն կամ կարմիր Թյուրքիան ապագայի հարց է, իսկ այժմ պետք է օգնել արթնացող Տաճկաստանին, որ դեռևս իր ներսում ունի մի շարք վտանգներ ու անսպասելիքներ: Այդ է, որ չի ընդգրկում հնչակյանի թունավորված ուղեղը և նեղ գանգը»¹²:

Նման տեսակետներ հայտնելով՝ Ալ. Մյասնիկյանն ինքն իրեն հակասում է, քանի որ քննադատելով հնչակյանների կարծեցյալ «թրքատյացությունը»՝ նա կարծես մոռացության է տալիս իր մեղադրանքները դաշնակցականների հասցեին՝ կապված վերջիններիս «թրքասիրության» հետ: Ալ. Մյասնիկյանի մյուս արմատական հակասությունը հնչակյանների հետ սոցիալիզմի ըմբռնումների մեջ էր: Հակադրվելով հնչակյաններին՝ վերջինս կարծում է, թե հնչակյանների նախանշած սոցիալիզմը կեղծ է, և, բնականաբար, միակ ճշմարիտը բոլշևիկյան սոցիալիզմն է: «Հնչակը նույն դաշնակն է, սակայն, ավելի պարուրված, ամենասկզբից հենց պարուրված սոցիալիստական կեղծ շղարշով»¹³, - գրում է նա:

Որ Ալ. Մյասնիկյանի հիմնական նպատակը հայկական համայնքերում կոմունիստների ազդեցության ընդլայնումն է, երևում է հետևյալ տողերից. «Քանդեցեք իմպերիալիզմի հիմքը, տապալեցեք նրա լեշը, հայ բանվորներ, հայ երիտասարդներ, հայ աշխատավորներ, դուք՝ որ ցրված եք Եվրոպայի ու Ամերիկայի դաշտերում ու մոայլ քաղաքներում, դուք՝ որ աշխատանք եք թափում

օտարազգի բանվորների ու գյուղացիների կողքին, կովեցեք քաջ քաջ նրանց հետ միացած, միահամուռ ուժերով: Ասպարեզն աշխատավորներին է պատկանում, նա կոմունիզմին է»¹⁴:

Ալ. Մյասնիկյանի այս աշխատությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ խորհրդահայ պատմագիտության տեսական կադապարների սաղմնավորման գործում: Իրենց կարևոր նպաստը բերեցին նաև Աշ. Հովհաննիսյանի աշխատությունները, որոնք դարձյալ կրում էին ավելի քարոզչական բնույթ և որոնց հիմնական թիրախը հայ քաղաքական կուսակցություններն էին և հատկապես՝ Դաշնակցությունը: Եվ քանի որ վերջինս արդեն գործում էր Սփյուռքում, նրա աշխատությունը ուղիներ էր մատնանշում նաև հայկական գաղթավայրերի պատմության պատմագրության ստեղծման համար¹⁵:

Այս աշխատության մեջ մենք նկատում ենք միևնույն նպատակը. սփյուռքահայ կուսակցությունների գործունեությանը տալ միակողմանի, ավելին՝ ոչ հայանպաստ գնահատական, քանի որ նրա հիմնական խնդիրը սփյուռքահայ աշխատավորությանը դեպի Խորհրդային Հայաստան կողմնորոշելու ցանկությունն էր: Աշոտ Հովհաննիսյանը փորձում էր ՀՅԴ-ի և մյուս կուսակցությունների գործունեության մեջ գերազանցապես տեսնել բուրժուազիայի շահերի պաշտպանության ցանկությունը, որն իրավացի չէ:

Նա ևս հակառակորդի դիրքերում է տեսնում ոչ միայն Դաշնակցությանը, այլև ՌԱԿ-ին: Նա չէր էլ կարող հակառակն անել: Բոլշևիկյան գաղափարախոսությունն այլ դիրքորոշում չէր հանդուրժում: Պատահական չէ, որ ինչպես Դաշնակցությունը, այնպես էլ ՌԱԿ-ը, Աշ. Հովհաննիսյանի պնդմամբ, գաղութահայ բուրժուազիայի կազմակերպություններ էին: Նա մասնավորապես գրում է. «Մեր մինչ այժմ հարաբերությունները գաղութահայ բուրժուազիա-

¹² Նույն տեղում, էջ 109:

¹³ Նույն տեղում, էջ 116:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 136:

¹⁵ Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925:

յի և իր կազմակերպությունների հետ՝ առիթ են տալիս հաճախ գաղութահայ մասսաներին ենթադրելու թե հիրավի ընդհանուր հասկացողության ենք եկել մենք իր դասակարգային հակառակորդների հետ: Հանգամանք, որ երբեմն տարակուսանք և շփոթ է ձգել մասսաների մեջ, վարանում և անգամ հիպոթափություն է առաջացրել նրանց շարքերում մեր քաղաքականության նկատմամբ»¹⁶: Այստեղից էլ նա եզրակացնում է, որ հայկական համայնքներին դեպի աշխատավորությունը կողմնորոշելու համար «...անհրաժեշտ է, որ այդ տարրերը ճշտեն իրենց դիրքը...մայր կուսակցության հետ, կամ գեթ գործնական քայլեր անեն նրա ազդեցությունից ազատագրվելու համար»¹⁷: Աշ. Հովհաննիսյանի կարծիքով ՌԱԿ-ը ներկայացնում էր գաղութահայ այն բուրժուազիան, որը տրամադրված չէր Խորհրդային Հայաստանի դեմ, սակայն խնդիր էր դնում նրան «...գաղութահայ մասսաների առաջ հայտնաբերելու ու մերկացնելու համար»¹⁸:

Միանգամայն անընդունելի են անվանի պատմաբանի հետևյալ դատողությունները. «Մենք պետք է խորացնենք հակասությունների այն վիճը, որ ընկնում է ազգայնական կուսակցությունների միջև: Բայց և այնպես չպիտի մոռանանք, որ հակահեղափոխության ներքին պատակտումը հանգամանք է, որ ունի հեղափոխության համար միայն օժանդակող գործոնի նշանակություն: Պետք է օգտագործենք այդ պատակտումը, քանի որ, հիրավի, այդ պատակտումը չէ, որ կազմելու է մեր քաղաքականության առանցքը, նրա գլխավոր հենակետը: Այդպիսի առանցք, այդպիսի հենակետ մեզ համար կարող է լինել միայն գաղութահայ մասսայի կազմակերպված ուժը, բուրժուազիայի և իր կուսակցությունների դեմ վարած հետևողական ու անհաշտ պայքարը»¹⁹:

Այսպիսով, նա հետապնդում էր հայ գաղութաբնակներին սեփական կուսակցությունների դեմ հանելու խնդիրը, որը դարձյալ բոլշևիկյան կուսակցության քաղաքականության դրսևորում էր:

Աշ. Հովհաննիսյանն առաջարկում է ստեղծել նոր կազմակերպություններ, որոնց նպատակը պետք է լինի պայքարը հայ բուրժուազիայի և նրա կուսակցությունների դեմ: Ելնելով բոլշևիկյան կուսակցության դիրքորոշումներից՝ հայ քաղաքական կուսակցությունների վերաբերյալ նա ներկայացնում է հայեցակետեր, որոնք հետագայում հիմք հանդիսացան հայ քաղաքական կուսակցությունների և գաղութահայության մեջ նրանց դերի գնահատմանը միտված պատմագիտական աշխատությունների ստեղծման համար:

Եթե Աշ. Հովհաննիսյանի այս աշխատությունն ավելի շատ կրում է գաղափարական-քարոզչական բնույթ, ապա նրա մեկ այլ աշխատություն, այնուամենայնիվ, կարող ենք պնդել, որ արդեն պատմագիտական բնույթի է՝ չնայած գաղափարական-քարոզչական որոշ տարրերին և վիճելի հայեցակետերին²⁰: Հայաստանի հեղափոխական շարժումների պատմության մեջ նա Մայիսյան սպստամբությանը կարևոր տեղ է հատկացնում: Աշ. Հովհաննիսյանը արտահայտել է նաև արդարացի և համեմատաբար ընդունելի տեսակետներ ապստամբության պատճառների և դեկավարների թույլ տված սխալների վերաբերյալ: Նա գրում է, թե այս ապստամբությունը «...անառագաստ և անդեկ ապստամբություն էր»²¹, և որ դրա պարտության հիմնական պատճառը «...քանակով և որակով ուժեղ բանվորության բացակայությունն էր»²²: Միաժամանակ, անընդունելի է, որ Հայաստանի Հանրապետության 1920 թ. մայիսյան իրադարձությունները համեմատվում են 1917 թ. հուլիսի Պետրոգրադում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 4-5:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 7:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁰ Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը, Երևան, 1923:

²¹ Նույն տեղում, էջ 46:

²² Նույն տեղում:

Աշ. Հովհաննիսյանը Դաշնակցության գաղափարախոսությանն անդրադարձել է նաև իր հոդվածներից մեկում, որտեղ փորձել է ցույց տալ այդ կուսակցության գաղափարախոսական էվոլյուցիան²³։ Այստեղ նա ընդհանրության եզրեր է տեսնում ՀՅԴ-ի և բուրժուազիայի գաղափարախոսությունների միջև։ ՀՅԴ-ի գաղափարական հենքի հարցը առավել տրամաբանական վերլուծություններով նա ճշտել է իր հետագա աշխատություններում։ 1920-ական թվականների առաջին կեսերին նրա հրատարակած գործերից պատմագիտական մտքի առումով առավել հիշարժան է նրա մեկ այլ աշխատությունը²⁴։

Հեղինակը Դաշնակցությանը մեղադրում է դեպի Արևմուտք հակվածության մեջ, որն ըստ նրա՝ համահունչ է դեպի միջազգային իմպերիալիզմ հակվածությանը։ Բայց չէ՞ որ այդ նույն իմպերիալիզմի շարքերում էր նաև ցարական Ռուսաստանը, որը հայությանը սին հույսեր էր ներշնչում թե՛ պատերազմից առաջ և թե՛ հետո՝ հեղափոխությունների ընթացքում։ Բացի այդ՝ Դաշնակցությունը չի անտեսել նաև Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների անհրաժեշտությունը, որը նրան չէր կարող ձեռք մեկնել, քանի որ պատերազմը չավարտված՝ ներքաշվեց քաղաքացիական կոիվների մեջ։ Իսկ այն, որ արևմտյան տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը զոհ դարձրեց նաև հայությանը, հավասարապես վերաբերում է նաև Ռուսաստանին՝ ցարական կամ բոլշևիկյան։

Հիմնականում նախորդների նույն ոգով է շարադրված նաև Ա. Կարինյանի աշխատությունը²⁵։ Հեղինակը Հայաստանի և հայ ժողովրդի բոլոր ձախողումների հիմնական մեղավոր համարում է

²³ Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը, «Նորք», գիրք երկրորդ, Երևան, 1923։

²⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Դաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924։

²⁵ Տե՛ս Կարինյան Ա., Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Երևան, 1924։

Դաշնակցությանը, նրա արևմտամետ կողմնորոշման մեջ է տեսնում պարտությունների պատճառը։

Թեև ժամանակին քննադատվել է²⁶, սակայն հարկ է փաստել, որ Ս. Կասյանի հոդվածներից մեկում²⁷ տրամաբանական տարրեր կան։ Եթե Շ. Հարությունյանը գտնում է, որ Ս. Կասյանի հետևյալ տեսակետը սխալ է, ապա, մենք, ընդհակառակը, գտնում ենք, որ այն միանգամայն տրամաբանական է. «Համարձակ կարող ենք ասել, որ Հայաստանի գյուղացիության մեծագույն մասը՝ 95 տոկոսը, կազմված է չունիմներից (չունևորներից – Ռ. Մ.)։ Ուրեմն, Հայաստանը ոչ միայն գյուղատնտեսական երկիր է, այլև մանր ու աղքատ գյուղացիական տնտեսությունների երկիր՝ զուրկ դասակարգային խորը անտագոնիզմից»²⁸։ Անհնար է չհամաձայնվել նրա այս տեսակետի հետ։

Այսպիսով, 1920-1925 թթ. հիմնարար գիտական արժեքներ կայացնող պատմագիտական աշխատություններ լույս չեն տեսել։ Ամբողջատիրական քաղաքական համակարգին բնորոշ գաղափարախոսական հստակ սահմանափակումներ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում դեռևս վերջնականապես չէին ձևավորվել։ Եվ այնուամենայնիվ, ձևավորվել էր հստակ մի միտում՝ պատմագիտությունը դիտարկել մարքս-լենինյան աշխարհայացքի հիմնարար դրույթներից ելնելով, կարևորագույն պատմական դեպքերը մեկնաբանել՝ ելնելով իշխող քաղաքական դիրքորոշումից։

²⁶ Տե՛ս Հարությունյան Շ., Պատմագիտության զարգացումը Սովետական Հայաստանում, 1920-1963, Ուրվագծեր, Երևան, 1967, էջ 368։

²⁷ Տե՛ս Կասյան Ս., Հայաստանի տնտեսական-դասակարգային ստրուկտուրան, «Նոր աշխարհ», Թիֆլիս, 1922, N 1։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 18։

ПЕРВЫЕ ШАГИ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИТИЧЕСКИХ
ШТАМПОВ СОВЕТСКОЙ АРМЯНСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

РЕЗЮМЕ

Рассматриваемый этап армянской историографии советского периода анализируется в рамках противоположных точек зрения официальной властей Советской Армении и крупных национальных политических партий и движений, действующих как в Армении, так и в армянской Диаспоре.

Данное исследование включает обобщенную и систематизированную картину политических и идеологических позиций в период с 1920 по 1925 гг., относительно полностью охватывая основные ориентиры в политической жизни Армении в указанный период.

RUBEN MIRZAKHANYAN

THE FIRST STEPS TO THE FORMATION OF THEORETICAL
PATTERNS OF THE HISTORIOGRAPHY OF SOVIET ARMENIA

SUMMARY

The milestone of historiography of the period is observed within the context of opposing perspectives of the official authorities of Soviet Armenia and the major national political parties and movements both in Armenia and in the Armenian Diaspora.

The study involves a systemized outline of political and ideological standpoints of the period between 1920 and 1925 with a relatively complete coverage of the mainstream perspectives of the political realm of Armenia of that period.

1920 թ. ԹՈՒՐԳ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ԸՍՏ Հ. ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ
«ՀՅ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԵԼԻՔ ՉՈՒՆԻ ԱՅԼԵԻՍ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ

Հայ պատմագրության ամենավիճահարույց հարցերից է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցած 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը, որը, փաստորեն, կանխորոշեց Առաջին հանրապետության անկումը և Հայաստանի խորհրդայնացումը: Այդ է պատճառը, որ գործնականում պատերազմի ավարտից մինչ օրս տարբեր նկատառումներով ամենատարբեր հայացքներ ու քաղաքական դիրքորոշումներ ունեցող հուշագիր, պատմաբան, պետական-քաղաքական գործիչ հեղինակների կողմից գրվել են այդ իրադարձության մասին և ըստ նրանց կուսակցական-քաղաքական նախասիրության ու շահագրգռության՝ տրվել են ոչ միանշանակ մեկնաբանություններ ու գնահատականներ: Այդպիսի մի հուշագիր հեղինակ կարելի է համարել Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ *Հովհաննես Քաջազնունուն*¹՝ հանձին 1923 թ. Բուխարեստում, Վիեննայում և մի շարք այլ քաղաքներում լույս տեսած և իր ժամանակին մեծ աղմուկ հանած՝ «ՀՅ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս» խորագրով արժեքավոր աշխատության¹:

Մասնագիտությամբ ճարտարապետ-շինարար, ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Հ. Քաջազնունու սույն գրքում թուրք-հայկական պատերազմի մասին արտահայտած մտքերին ու տեսակետներին հիմնավոր գնահատական տալու համար նախ՝ անհրաժեշտ

¹ Քաջազնունի Հ., ՀՅ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Բուքրեշտ, 1923, Վիեննա, 1923, Ալեքսանդրիա, 1923, Թիֆլիս, 1923, Երևան, 1994, 2016:

է ցույց տալ այն հանգամանքները, որոնցում նախկին վարչապետը ձեռնամուխ եղավ նման աշխատության հրատարակմանը:

Հայտնի է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո դաշնակցական այլ գործիչների հետ արտասահման անցած Հ. Քաջազունին հայտնվեց ծանր ապրումների ու հուսալքության մեջ: 1923 թ. գարնանը Բուխարեստում գրեց մի ընդարձակ զեկուցում-դիմում՝ ուղղված ՀՅԴ Վիեննայի խորհրդաժողովին (1923 թ. ապրիլ-մայիս), որում առաջարկում էր, որ ստեղծված իրավիճակում Դաշնակցությունը հեռանա քաղաքական ասպարեզից, դադարեցնի իր գործունեությունը և ասպարեզը թողնի իշխանությունը ստանձնած Հայկոմկուսին՝ երկիրը վերաշինելու և, միգուցե, հայ ազգային մյուս խնդիրները լուծելու համար:

Սպասելի էր, որ խորհրդաժողովը պետք է մերժեր այդ առաջարկը: Այն անգամ քննության չդրվեց²:

Գրքում հեղինակը վերագնահատել է ՀՅԴ գործունեությունը սկսած Առաջին աշխարհամարտից (1914-1918 թթ.) մինչև Լոզանի հաշտության խորհրդաժողովը (1922-1923 թթ.): Բազում այլ հարցերի հետ Քաջազունին անդրադարձել է թուրք-հայկական պատերազմի խնդրին՝ սկսած 1920 թ. ամռանը պատերազմի դիվանագիտական նախապատրաստությունից մինչև Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ի կողոպտիչ հաշտության պայմանագիրը:

Աշխատանքը գրված է հարցադրումների, մեկնաբանությունների ու դրանց գնահատականներ տալու ձևով: Նախ հարց է տրվում. «Կարո՞ղ էինք արդյոք խուսափել այդ պատերազմից»: Այնուհետև պատասխանում է՝ «Հավանորեն՝ ոչ»³: Փոքր ավելի

ուշ հեղինակը, հակասելով ինքն իրեն, գրում է, որ կխուսափեինք պատերազմից, եթե ամռանը բանակցեինք թուրքերի հետ և գնայինք որոշ տարածքային զիջումների: Խոսքը վերաբերվում է Երևան ժամանած թուրք երկու պատվիրակներին, որոնք հայկական կառավարությանը առաջարկել էին հրաժարվել առաջիկայում կնքվելիք Սևրի դաշնագրից և Հայաստանի սահմանների մասին երկկողմ պայմանագիր կնքել: Ինչպես նշում էր Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) դարձյալ թուրք-հայկական պատերազմին նվիրված իր «Հայաստանի վերջին աղետը» գրքում. «Անոնք կառաջարկեին սա տեսակ սահման մը. Երևան հանրապետութիւնը պիտի ընդարձակուէր դէպի Վան անկից դէպի հիւսիս բարձրանալով պիտի հասներ Սեւ ծով ուր Բիզէի նաւահանգիստը պիտի թողուէր Հայոց, սակայն Էրզրում քաղաքը պիտի մնար Թուրքիոյ»⁴:

Քաջազունին կշտամբում է կառավարությանը, որ փորձ չարեց թուրքերի հետ բանակցելու⁵: Այս կապակցությամբ նա հնարավոր էր համարում, որ եթե բանակցեինք, կարելի էր հասնել ոչ միայն 1914 թ. սահմաններին և գուցե թուրքերը «հրաժարվեին նաև Բայազետից և Ալաշկերտից»⁶: Բայց դրան հանդիման հեղինակը պատասխանում է, որ «Սևրի դաշնագիրը շլացրել էր բոլորիս աչքերը, կաշկանդել միտքը, մթնացրել իրականության գիտակցութիւնը»⁷: «Այսօր մենք, հասկանում ենք, - շարունա-

⁴ Տեր-Յակոբեան Յ., Հայաստանի վերջին աղետը, Կ.Պոլիս, 1921, էջ 19:

⁵ Քաջազունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 33: Իրոք 1920 թ. ամռանը քեմալական Թուրքիայի արտգործնախարարը երկու անգամ նամակով դիմել էր ՀՀ կառավարությանը Բաթումի և Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության պայմանագրերի շրջանակներում բանակցելու և հաշտություն կնքելու առաջարկով: Սակայն հայկական կողմը, փաստորեն, անտեսում է այդ առաջարկները և անգամ դրանց պատասխանել է ոչ թե արտ. գործ. նախարար Հ. Օհանջանյանը, այլ նախարարության ընդհանուր քարտուղար Ա. Տեր-Հակոբյանը:

⁶ Քաջազունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 33:

⁷ Նույն տեղում:

² Զամալեան Ար., Յ. Քաջազունին եւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, յունվար, թիվ 3, էջ 48:

³ Քաջազունի Հ., Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Բուքրեշտ, 1923, էջ 31:

կում է Հ.Քաջազնունին, - թե որքան շահած կլինեինք, եթե 1920 թ. աշնանը Սևրի դաշնագրի գնով անմիջական համաձայնության եկած լինեինք թուրքերի հետ: ... Փաստն այն էր, աններելի փաստ, որ ոչինչ չարինք պատերազմից խուսափելու համար, հակառակը՝ ինքներս անմիջական առիթ տվինք պատերազմի (նկատի ունի Օլթիի ածխահանքերի գրավումը)»⁸:

Այս կապակցությամբ պետք է ասել, որ Հ.Քաջազնունու վերոնշյալ դատողություններն ու մեկնաբանություններն իրատեսական չէին: Չենք կարծում, որ առանց ուժ ցույց տալու թուրքերը Հայաստանին որոշ զիջումներ՝ թեկուզև մինչև Բայազետ ու Ալաշկերտ, անեին: Հիշեցնենք, որ քեմալականները տակավին 1920 թ. հունիսին էին պլանավորել հարձակվելու Հայաստանի վրա, որը կանխվել ու առժամապես հետաձգվել էր Գ. Չիչերինի Անկարայի կառավարությանն ուղղված նամակով⁹: Կնշանակի 1920 թ. աշնանը թուրք-հայկական պատերազմը անխուսափելի սպառնալիք էր, քանզի թուրքերը ծրագրել էին կենսագործել իրենց «Ազգային ուխտը»:

Ինչ վերաբերում է Երևան ժամանած թուրք պատվիրակների առաջարկներին, ապա դա կարելի է որակել որպես տակտիկական քայլ՝ միգուցե պատերազմի և խաղաղության խնդրում Հայաստանի իշխանությունների տրամադրությունները ստուգելու համար: Անդրադառնալով այս խնդրին՝ պատմաբան Է. Զոհրաբյանը մեղադրում է այն հեղինակներին, որոնք հավատացել են այդ երկու թուրքերին՝ կարծելով, թե նրանք իսկապես ձգտել են հարթել հարցը նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի որոշ մարզերը զիջելու գնով¹⁰:

⁸ Նույն տեղում, էջ 34:

⁹ Документы внешней политики СССР, т. 2, Москва, 1958, с. 725 (приложения).

¹⁰ Զոհրաբյան Է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 45:

Այժմ փորձենք ներկայացնել Հ. Քաջազնունու կարծիքը երկու կողմերի զինված ուժերի մասին: Նրա կարծիքով՝ 1920 թ. աշնանը «ունեինք Բանակ, որ լավ զինված էր անգլիական զենքերով ու մաքուր հագնված անգլիական հագուստներով, ունեինք բավականաչափ ռազմապաշար, մեր ձեռքին էր Ղարսի պես կարևոր բերդը» և այն¹¹: Մյուս կողմից նա նշում է. «Աններելին այն է, որ տեղյակ չէինք թուրքերի ռազմական կարողություններին մասին ու չէինք ճանաչում մեր սեփական բանակը»¹²:

ՀՀ նախկին վարչապետ Հ. Քաջազնունու ավելի վաղ՝ 1919 թ. կազմած և ԱՄՆ-ի Սենատին ներկայացրած պատմական հուշագրով 1919 թ. հուլիսի վերջին Հայաստանի զորքերի ընդհանուր թիվը նշվել է 18 հազար մարդ¹³: Արխիվային տվյալների համաձայն՝ արդեն 1920 թ. գարնանը Հայաստանի զինված ուժերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 25 հազարի՝ չհաշված կամավորական խմբերը և աշխարհագորը¹⁴: Իսկ թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ հայկական զինուժի ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 40 հազար: Այս տվյալն ընդունում են շատ հետազոտողներ ու հուշագիր հեղինակակներ¹⁵: Այս իմաստով իրավացի էր նախկին վարչապետը, երբ նշում էր, թե կար բավականաչափ թվով զինված բանակ, որ կարող էր գոնե պաշտպանել սեփական պետության սահմանները: Թուրքական բանակի զինուժի թվաքանակը Հայաստանի բանակի գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժնի պետ կապիտան Տ. Դևոյանցի կազմած մի գաղտնի ամփոփագրի համաձայն՝ 1920 թ. գարնանը քեմալական բա-

¹¹ Քաջազնունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 33:

¹² Նույն տեղում, էջ 34:

¹³ Քաջազնունի Հ., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 17:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, թ. 31:

¹⁵ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Պեյրոթ, 1958, էջ 477, Զոհրաբյան Է.Ա., նշվ. աշխ., էջ 170-173, Արծրունի Վ., Հայ տաճկական պատերազմը, Երևան, 2002, էջ 31, 34 և ուրիշներ:

նակում հաշվվում էր 51476 մարդ, որի Արևելյան ճակատում գործող 15-րդ կորպուսն ուներ 13338 մարդ¹⁶։ Բացի այդ՝ Հայաստանի ռազմաքաղաքական դեկավարությունը թուրքերի զինական և այլ կարողությունների մասին գաղտնի տեղեկություններ էր ստանում ՀՅԴ Կ.Պոլսի, Թիֆլիսի և Բաքվի կառույցներից։ Եվ այս իմաստով այնքան էլ տեղին չէ Հ. Քաջազունու դիտողությունը, թե «տեղյակ չէինք թուրքերի ռազմական կարողությունների մասին»¹⁷։ Վերը նշված տվյալները ի մի բերելով՝ պատմաբան Է. Զոհրաբյանը եզրակացնում է, որ 1920 թ. աշնանը Հայաստանի դեմ արշավանքի ելած քեմալական զորքի ընդհանուր թիվը անցնում էր 50 հազարից¹⁸։

Արդեն բուն թուրք-հայկական պատերազմի կապակցությամբ Հ. Քաջազունու առավել վիճահարույց մեկնաբանություն-գնահատականներից է Հայաստանի պարտության պատճառներին անդրադարձը։

Անառարկելի է նրա գնահատականը երկամյա պատերազմում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի կատարյալ պարտության վերաբերյալ։ Չի կարելի չհամաձայնվել, նրա արտահայտած այն մտքին, որ «մեր բանակը, որ կուշտ էր, լավ զինված ու լավ հագնված, չկռվեց. զորքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, զենքերը թափում ու ցրվում գյուղերը»¹⁹։ Ճշմարիտ է ասված, որ «բանակը բարոյալքված էր»²⁰։ Անշուշտ, բանակի բարոյալքման գործում էական դեր էին խաղացել հանրապետության գոյության ընթացքում թուրք-թաթարական հակապետական ելույթների ճնշման (հնազանդեցման) ժամանակ խմբապետների ու զինվորականության թալանը, դրան ուղեկցող զինվորական

կարգապահության անկումը։ Սակայն միանշանակ չէ նախկին վարչապետի այն դիտարկմանը, թե Հ. Օհանջանյանի զլխավորած Բյուրո-կառավարությունը և զինվորական նախարար Ռ.Տեր-Մինասյանի խրախուսած խմբային ու խմբապետական համակարգը «քանդել էր զինվորական կազմի ամբողջությունը, միությունը»²¹։ Մենք կասկած ունենք այս հարցում, որովհետև երբ հետևում ենք պատերազմական գործողությունների ողջ ընթացքին, ապա տեսնում ենք, որ կանոնավոր կոչված զորքը՝ իր կադրային հրամանատարներով, շարունակ դասալքել ու նահանջել է։ Մինչդեռ եթե թշնամուն քիչ թե շատ դիմադրություն է ցույց տրվել, ապա դա տեղի է ունեցել այն ճակատներում ու տեղամասերում, որտեղ կռվել են Սեպուհի (Ա.Ներսիսյանի), Դրոյի և մյուս խմբապետների զլխավորած կամավորական խմբերը։ Մյուս կողմից հազիվ թե կարելի է համաձայնվել Հ. Քաջազունու արտահայտած այն մտքին, թե բանակը հոգնած էր²²։ Առաջին անգամ նման միտք արտահայտել է նախկին զիննախարար Ք. Արարատյանը²³։ Այս դեպքում կարելի է հարց տալ. պատերազմներից թուրքական բանակն էր ավելի հոգնած, թե՞ հայկականը։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ, անշուշտ, թուրքական ավելի հոգնած կլինեք, որովհետև կռվում էր սկսած 1911 թ. թուրք-իտալական պատերազմից, ինչը շարունակվեց մինչև 1922 թ. աշուն, և դրա արդյունքում կարողացան փրկել Թուրքիան կործանումից։ Այլ բան է, որ հայկական բանակը պատերազմին հոգեբանորեն պատրաստ չէր։

Տեղին է ասված, որ կռվի դաշտում զորքի հաջողության գրավականներից մեկը զինվորի **հոգեբանական-կամային** պատրաստվածությունն է, որն էլ ենթադրում է ամուր կարգապահություն, տոկոսություն, հայրենի հողն ու ժողովուրդը պաշտ-

¹⁶ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 422, թ. 31։

¹⁷ Քաջազունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 34։

¹⁸ Զոհրաբյան Է., նշվ. աշխ., էջ 167, 169։

¹⁹ Քաջազունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 34։

²⁰ Նույն տեղում։

²¹ Նույն տեղում։

²² Նույն տեղում։

²³ «Հակատամարտ», Կ.Պոլիս, 24 դեկտեմբերի 1920։

պանելու խորը գիտակցությունը: Բանակի բարոյահոգեբանական գործոնի կարևորությանը քանիցս անդրադարձել է Մեծն Նժդեհը. «Հոգեբանական գերադասությունը բարոյական ուժ է»²⁴: Հայաստանի պարտությունը մեծ չափով կարելի է հոգեբանական գործոնով բացատրել: Եթե համեմատում ենք 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը 1920 թ. պատերազմի հետ, ապա տեսնում ենք, որ մայիսյանի դեպքում կոմիտեների ու ժողովրդի բարոյակամային ոգին շատ ավելի բարձր է եղել, որն էլ գործնականում փրկել է արևելահայությանը կոտորածից և միաժամանակ հիմք հանդիսացել Առաջին Հանրապետության անկախության հռչակման համար:

Հ. Քաջազունու գրքույկում սկզբունքային քննության առարկա հանդիսացող հարցերից մեկը թուրք-բոլշևիկյան համաձայնության և բոլշևիկների կողմից հայկական բանակը դասալքելու ու քայքայելու հարցերն են: Այս կապակցությամբ հեղինակը հարց է տալիս և շարունակելով գրում է. «Կա՞ր արդյոք որևէ համաձայնություն բոլշևիկների ու թուրքերի միջև: Մեր շարքերում տարածված է այդ համոզմունքը: Կարծում եմ, սակայն, որ սխալ է այդ. համենայն դեպս ապացույց չկա: Հավանական է, որ բոլշևիկյան գործակալները (կամ բոլշևիկյան տրամադրություն ունեցող անհատները) աշխատել են քանդել ներսից մեր բանակը: Բայց դրա համար հարկավոր չէր որևէ համաձայնություն թուրքերի հետ. հետո՝ մեր պարտությունը արագացնելու համար շատ էլ կարևոր չէր բոլշևիկների միջամտությունը..., որ բոլշևիկների դավադրությունը չէր մեր պարտության պատճառը, ոչ իսկ թուրքերի ուժը (որ շատ էլ մեծ չէր այն ժամանակ), այլ մեր սեփական ապիկարությունը»²⁵: Բերված քաղվածքից երևում է, որ

²⁴ Նժդեհ Գ., Էջեր իմ օրագրեն, Գահիրե, 1924, էջ 14:

²⁵ Քաջազունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 35:

Հ. Քաջազունին կա՛մ փաստերի չի տիրապետել խորհրդաթուրքական գործակցության մասին, կա՛մ էլ փորձել է ժխտել խորհրդաթուրքական գործակցության փաստը: Հայտնի է, որ սկսած 1920 թ. ամռանից խորհրդաթուրքական հուլիս-օգոստոսյան բանակցությունների արդյունքով Խորհրդային Ռուսաստանը ծովով ու ցամաքով ֆինանսական, զենք-զինամթերքով և այլն համակողմանի օգնություն է ցույց տվել «հեղափոխական» Թուրքիային: Դրանց վերաբերյալ ներկայումս հրապարակի վրա կան մեծաքանակ գրականություն և վավերագիր նյութեր²⁶: Խորհրդաթուրքական համաձայնության արտահայտություն եղավ այն, որ պատերազմի նախօրյակին՝ 1920 թ. սեպտեմբերին, Բաքվում գումարված Արևելքի ժողովուրդների համագումարի արդյունքում սեպտեմբերի 17-ին որոշում էր կայացվել, որով թուրքական և ռուսական զորքերի առաջ խնդիր էր դրել Հայաստանի վրա համատեղ հարձակվելու միջոցով տապալել իր «սեփական ժողովրդին հարստահարող դաշնակների լուծը»²⁷: Իսկ դրանից մեկ ամիս առաջ՝ 1920 թ. օգոստոսի 24-ին, ստորագրված խորհրդաքեմալական պայմանագրով խորհրդային կառավարությունը ճանաչել էր թուրքական «Ազգային ուխտը»²⁸, համաձայնություն տվել, որ կարմիր բանակի հետ ցամաքային կապ հաստատելու համար թուրքերը գրավեն Սարիղամիշն ու Շահ-

²⁶ St. u. Документы внешней политики СССР, т. 3, Москва, 1959, с. 675, Хейфец А.Н., Советская Россия и сопредельные страны Востока, 1918-1920 гг., Москва, 1964, с. 107, Հարությունյան Ա. Բ., Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը, Երևան, 1960, Զոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Երևան, 1979, էջ 46, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2000, ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, 602, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7 և այլն:

²⁷ St. u. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), էջ 284-286:

²⁸ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տեղությունները 1917-1923 թթ., Երևան 1999, էջ 265-268:

թախթին, որն էլ հետագայում գործողության ազատություն էր տվել քեմալականներին Հայաստանի վրա հարձակվելու համար²⁹:

Հ. Քաջագնունու գրքից մեջբերված հատվածի երկրորդ մասում հեղինակը հնարավոր էր համարում բոլշևիկյան գործակալների քայքայիչ աշխատանքը հայկական բանակում: Բայց նա հայերի պարտության գլխավոր պատճառը բոլշևիկների դավադրությունը չէր համարել, այլ «մեր սեփական ապիկարությունը»³⁰: Հայկական բանակի դասալքման, մարտական ոգու անկման ու կազմալուծման գործում, անշուշտ, նկատելի է եղել բոլշևիկների հակապետական քարոզչությունը բանակում և ժողովրդի մեջ: Օրինակ, հայտնի է Հայկոմկուսի ԿԿ-ի 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ի «հույժ գաղտնի» հրահանգը Բաքվից՝ կուսակցական կազմակերպություններին, թիկունքի և ռազմաճակատի բոլշևիկներին, որում կոչ էր արվում՝ չենթարկվել սպաների հրահանգներին, դասալքել ու բոլոր միջոցներով կազմալուծել բանակը, չկրակել առաջացող թուրքական զինվորների վրա³¹: Հայկական բանակում բոլշևիկների քայքայիչ գործունեության մասին վկայում են բանակում ծառայած բոլշևիկ զինվորները: Այսպես, օրինակ, զինվոր Հայկ Մխիթարյանը իր հուշերում պատմում է. «Մենք զինվորների մեջ տանում էինք բացատրական-քաղաքական աշխատանքներ: Մենք հատկապես զինվորներին բացատրում էինք, որ թուրք աշխատավորներն էլ մեզ նման աշխատավորներ են և դաշնակցականները ցանկանում են ոչնչացնել այդ աշխատավորներին»³²:

²⁹ Ջոհրաբյան Է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 145-148:

³⁰ Քաջագնունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 35:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 275, թ. 1:

³² ՀԱԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 20, թ. 1:

Իհարկե միակողմանի կլինի, եթե Հայաստանի պարտության հիմնական մեղքը բարդենք բոլշևիկների քայքայիչ գործունեության վրա, ինչպես որ դա փորձում են ներկայացնել ՀՅԴ որոշ հուշագիր հեղինակներ՝ Ս.Վրացյանը, Վ.Նավասարդյանը, Կ.Սասունին, Հ.Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) և ուրիշներ:

Եթե հանրագումարի բերենք Հ. Քաջագնունու արտահայտած տեսակետը պատերազմում հայկական բանակի ու Հայաստանի պարտության հարցում, ապա նրա կարծիքով գլխավոր պատճառը պետք է համարել Հայաստանի իշխանությունների ու նրա բանակի թշնամական ներխուժումից: Անշուշտ, Հայաստանի կառավարությունը, բանակի հրամանատարությունը մեղքի մեծ բաժին ունեն Հայաստանի պարտության գործում, սակայն մյուս կողմից էլ պետք է ընդունել տարածաշրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարդ վիճակը, որում հայտնվել էր Հայաստանը 1920 թ. երկրորդ կեսին: Այդ նույն ժամանակ հյուսիսից Հայաստանի անկախությանը սպառնում էր նաև 11-րդ Կարմիր բանակը՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու իսկ հետագայում ավելի հարավ շարժվելու նպատակով: Արդյունքում, արևմուտքի տերությունների քարանտարբերության պայմաններում, Ս.Վրացյանի պատկերավոր արտահայտությամբ Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվեց «ռուսական մուրճի և թուրքական սալի» արանքում, թուրքական ներխուժման միջոցով կորսվեց Հայաստանի տարածքների զգալի մասը, իսկ մյուս մասը անցավ Խորհրդային Ռուսաստանի հսկողության տակ և խաղաղ խորհրդայնացվեց: անընդունակ գտնվելը պաշտպանելու հայրենիքը:

Հեղինակը պայմանագրի կնքման օրը սխալմամբ համարում է 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ը և նույնիսկ՝ նոյեմբերի 30-ը: Իրականում

հայտնի է, որ պայմանագիրը կնքվել է 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի, լույս 3-ի գիշերը՝ ժամը 2-ին մոտ, այսինքն՝ դեկտեմբերի 3-ին³³:

Հայ պատմագրության մեջ դժվար է նշել Հայաստանի կնքած որևէ պայմանագիր, որին տրված լինի ավելի խիստ բացասական գնահատական, քան Ալեքսանդրապոլինը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն իրոք համարվում է ծանրագույն, նվաստացուցիչ, խայտառակ և այլն: Նման որակումներ են տրվել Լեոյի, խորհրդային, հակադաշնակցական ռամկավար ու հնչակյան հեղինակների կողմից: Սակայն պետք է ընդունել, որ ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանի կողմից ստորագրված այդ պայմանագիրը չի ունեցել իրավական որևէ ուժ և, ըստ էության, բարեբախտաբար չի կիրառվել: Ինչ վերաբերում է Հ. Քաջազնունու գնահատականին, ապա նա, արձանագրելով դաշնագրի կնքման փաստը, նշել է, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը «շատ էլ չէր տարբերվում Բաթումի դաժան դաշնագրից»³⁴: Այս կապակցությամբ պետք է ընդունել, որ Հայաստան գորք մտցնելու, նրա զինուժը սահմանափակելու և Թուրքիայից կախման մեջ գցելու հարցերում երկու պայմանագրերով հողվածները իրար նման են, սակայն տարածքային, սահմանային հարցում Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերը էապես տարբերվել են իրարից: Եթե Բաթումի պայմանագրով թուրք-հայկական պետական սահմանն անցնում էր Արագած լեռան ամենաբարձր գագաթով, էջմիածնի շրջագծով, Սև ջուր գետով և այլն, ապա Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով այդ սահմանն անցնում էր Արաքս-Արփաչայ (Ախուրյան) գետերի հունով՝ Հայաստանին թողնելով 4-5 գավառ:

³³ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2000, էջ 58:

³⁴ Քաջազնունի Հ., նշվ. աշխ., էջ 35:

Հավանաբար Հ. Քաջազնունու արտահայտած այս միտքը խորհրդային շատ հեղինակներ մեխանիկորեն կրկնել են և այդ երկու պայմանագրերը սխալմամբ նույնացրել են իրար:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել.

ա) Հ. Քաջազնունին սույն գիրքը գրել է որոշակի հանգամանքների և իր անձնական ապրումների ազդեցության տակ: Նա նպատակ է ունեցել վերագնահատել ՀՅԴ գործունեությունը այն միտումով, որպեսզի Դաշնակցությունը հեռանա քաղաքական ասպարեզից և կարողանան համակերպվել ու հաշտվել բոլշևիկների ու խորհրդային իշխանության հետ:

բ) Դրանով հանդերձ պետք է ընդունել, որ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի հարցում նրա մեկնաբանությունների, տեսակետների ու գնահատականների մի մասը տեղին են ու հիմնավոր, իսկ մի շարք իրադարձությունների ու դրվագների վերաբերյալ գնահատականները, մեր կարծիքով, փաստարկված չեն, սուբյեկտիվ են, հաճախ կառուցված ենթադրությունների վրա:

НАРИНЕ МОВСЕСЯН

ОЦЕНКА ТУРЕЦКО-АРМЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1920 Г. В
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ ПО РАБОТЕ О. КАЧАЗНУНИ «АРФ
ДАШНАКЦУТЮН БОЛЬШЕ НЕЧЕГО ДЕЛАТЬ»

РЕЗЮМЕ

К числу наиболее обсуждаемых и имеющих судьбоносное значение для армянского народа вопросов относится турецко-армянская война 1920 г., которую освещали многие авторы: мемуаристы, историки, политические деятели, в том числе — первый премьер-министр Первой Республики Армения Ованнес Качазнуни в работе «АРФ Дашнакцутюн больше делать нечего».

Качазнуни написал работу в определенных обстоятельствах и под воздействием его личных переживаний. Он ставил перед собой

цель заново оценить деятельность АРФД с тем намерением, чтобы Дашнакцутюн удалась с политической арены, а также смогла приспособиться и примириться с большевиками и Советской властью.

При этом нужно признать, что его некоторые трактовки и оценки турецко-армянской войны 1920 г. уместны и обоснованны, а целый ряд оценок событий и эпизодов, по мнению автора, не подкреплены фактами, субъективны и часто построены на предположениях.

NARINE MOVSESYAN

THE ASSESSEMENT OF THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920
IN THE HISTORICAL STUDIES ACCORDING TO THE WORK
"THE ARF DASHNAKTSUTYUN HAS NOTHING TO DO
ANYMORE" BY H. KAJAZNUNI

SUMMARY

The Turkish-Armenian War of 1920 is one among the most disputed and important issues of fatal importance, which had been elucidated by numerous authors: memoir writers, historians, political figures, including Hovannes Kajaznuni the first Prime Minister of the first Republic of Armenia and his booklet "The ARF (Dashnaktsutyun) has nothing to do anymore".

a) Kajaznuni had written this booklet in definite circumstances and under the impact of his personal regret. He put as an aim to reevaluate the ARF activity striving to urge it to leave the political arena, as well as to adjust and come in terms with the Bolsheviks and Soviet power.

b) We should note that his approach and opinion of the Turkish-Armenian war of 1920 had been appropriate and well-grounded; however, it is our assesment, that a number of his estimations of the earlier proceedings and events were not supported by the facts; they were one-sided and often based on presumptions.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԱՎԼԻՏԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ*

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո, բնակչության լայն զանգվածների շրջանում գաղափարաքաղաքական ու մշակութային քարոզչություն իրականացնելու և կոմունիստական գաղափարներ արմատավորելու նպատակով, Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՀ) ղեկավարությունը ձեռնամուխ եղավ հանրապետությունում քաղաքական վերահսկողության հաստատմանը: Դրան էին միտված կրթամշակութային հաստատությունների (թատրոն, կինո, թանգարան, գրադարան, գրախանութ և այլն), տպարանների, մինչև իսկ երաժշտական գործիքների պետականացումը, հրատարակչական գործի կենտրոնացումը, այնուհետև քաղաքական լուսավորության կենտրոնացված համակարգի ստեղծմանն ուղղված քայլերն ու մամուլի պետական-կուսակցական վերահսկողությունը: Այս գործողություններին, բնականաբար, հաջորդեց գրաքննական համակարգի հաստատումը:

Արդեն 1921 թ. հուլիսից (խորհրդային Անդրկովկասում վերջինը) Խորհրդային Հայաստանում պարբերական մամուլի նկատմամբ նախնական ռազմական գրաքննություն էր իրականացվում Ռազմական գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից: Պարբերականների վերջին էջում պարտադիր նշվում էր ռազմական գրաքննության թույլտվության մասին: Ցուցադրական միջոցառումների ընթացքում ռազմական գրաքննության շահերը հաշվի առնելու նպատակով Ռազմժողկոմատը համա-

* Հետազոտությունը կատարվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 16YR-6A057 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

գործակցում էր Լուսավորության ժողովմատի քաղաքական լուսավորության գլխավոր վարչության (քաղլուսգլխավարչություն) հետ: 1922 թ. հունիսին ռազմական գրաքննության գործառույթը Ռազմժողովմատից փոխանցվեց Արտակարգ հանձնաժողովին, իսկ հուլիսին ՀՄԽՀ-ում ցուցադրական միջոցառումների (թատրոն, կինո, երաժշտություն և այլն) գրաքննությունը վերապահվեց Լուսժողովմատի քաղլուսգլխավարչությանը: Աշնանը վարչությանը վերապահվեց նաև տպագրական գրաքննության լիազորությունը³⁵:

Խորհրդային Ռուսաստանում քաղաքական լուսավորության աշխատանքների ծավալների ընդարձակման պայմաններում 1922 թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը Մոսկվայում տեղի ունեցավ համառուսաստանյան քաղլուսվարական երրորդ համագումարը: Վերջինի որոշումները ոլորտում կտրուկ փոփոխություններ կատարելու տեսակետից սկզբունքային նշանակություն ունեցան:

Իհարկե, վերը նշված իրողությունները չշրջանցեցին Խորհրդային Հայաստանը: Հանրապետությունում քաղաքական վերահսկողության և գրաքննության արմատավորման գործընթացի պայմաններում ՀՄԽՀ լուսժողովմատի կոլեգիան համապատասխան որոշում ընդունեց Քաղաքական լուսավորության գլխավոր վարչությունում կառուցվածքային փոփոխություններ կատարելու, գոյություն ունեցող որոշ բաժիններ լուծարելու և նորերը կազմակերպելու մասին: 1923 թ. հունվարից Քաղլուսգլխավարչությունն ուներ հետևյալ 4 բաժինները՝ իրենց ենթաբաժիններով. կազմակերպչական-հրահանգչական (տեղեկա-

տու-վիճակագրական, հրահանգչական, ընդհանուր ենթաբաժիններով), արտադպրոցական ազիտացիոն-պրոպագանդիստական (ազիտացիոն, ակումբային, գրադարանային, գեղարվեստական-դեկորային (վերջինին էր վերապահված գրաքննական գործառույթը) ենթաբաժիններով), դպրոցադասընթացային ազիտացիոն-պրոպագանդիստական (անգրագիտության վերացման, մեծահասակների դպրոցի, ծրագրային-դասընթացային ենթաբաժիններով), ծրագրային-գրախոսական (ծրագրային-մեթոդական, գրախոսական, ինքնագարգացման հանձնաժողովի (վերջինի կազմում էր Արտադպրոցական աշխատանքի տունը) ենթաբաժիններով)³⁶: Վարչության փոքրաթիվ աշխատակազմը և ֆինանսական միջոցների սղությունը արդյունավետ աշխատանք իրականացնելու հնարավորություն չէր ընձեռում:

1923 թ. փետրվարի 3-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի կազմակերպչական բաժնին ուղղված գրությունում Քաղլուսգլխավարչության նախագահ Դանիել Դգնունին խնդրում էր 6 կոմունիստ գործիչ գործուղել վարչությունում պաշտոններ զբաղեցնելու համար՝ կազմակերպչական բաժնի վարիչ, երկու հրահանգիչ, տեղեկատու (ինֆորմացիոն) ենթաբաժնի վարիչ, գրաքննության բաժնի քարտուղար, ինքնագարգացման հանձնաժողովի քարտուղար³⁷: Զուգահեռ՝ վարչության վերակազմավորման նախագիծ պատրաստվեց: Մայիսի 15-ին այդ նախագիծն ուղարկելով Լուսժողովմատի կազմակերպչական կենտրոնին՝ Դ. Դգնունին խնդրում էր շուտափույթ լուծում տալ վարչության վերակազմավորման հարցին՝ հատուկ շեշտելով, թե այլապես «հետագա աշխատանքը հնարավոր և արդյունավետ չէ»³⁸:

³⁵ Տե՛ս Սուքիասյան Հ. Կ., Մամուլի ռազմական գրաքննության սկզբնավորումը Խորհրդային Հայաստանում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2016, N 3, էջ 53-62:

³⁶ ՀՄԽՀ ժողովրդական կոմիսարիատների 1922-1923 թթ. հաշվետվությունը, Երևան, 1925, էջ 302:

³⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 3, գ. 145, թ. 26:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 709, թ. 40:

Նախագծում վարչության վերակազմավորման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր նրա՝ անհրաժեշտ նյութական-ֆինանսական միջոցների չտիրապետելու հանգամանքով, ինչպես նաև ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի ազիտացիոն-պրոպագանդիստական բաժնի կողմից վարչության աշխատանքները «բավարար չղեկավարելու» պատճառներով: Ըստ այդմ՝ առաջարկվում էր քաղլուսգլխավարչությունը կազմակերպչական տեսակետից թողնել Լուսժողկոմատի կազմում, սակայն ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի ազիտացիոն-պրոպագանդիստական բաժնի կողմից նրա ապարատի աշխատանքների անմիջական ղեկավարման համար վարչության նախագահին համատեղությամբ նշանակել Կենտկոմի ազիտպրոպբաժնի վարիչի տեղակալ: Մրանով Կենտկոմի ազիտպրոպբաժինը Քաղլուսգլխավարչության աշխատանքները ղեկավարելու էր իր բաժվարի տեղակալի միջոցով, որը՝ իբրև վարչության նախագահ, հանդիսանում էր նաև լուսավորության ժողկոմատի կոլեգիայի անդամ: Ունենալով կրկնակի ենթակայություն՝ Քաղլուսգլխավարչությունը միաժամանակ հաշվետու էր լինելու ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի ազիտպրոպբաժնին և Լուսավորության ժողկոմատին:

Առաջարկվում էր նաև կրճատել վարչության ապարատը: Լուծարվելու էին կազմակերպչական-հրահանգչական և ծրագրային-գրախոսական բաժինները՝ իրենց ենթաբաժիններով: Պահպանվելու էին արտադպրոցական ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժինը (վերջինի վարիչը հանդիսանալու էր վարչության նախագահի տեղակալը)՝ գրադարանային և ակումբային (վերջինի մեջ էր մտնելու նաև թատերական սեկցիան) ենթաբաժիններով, ինչպես նաև դպրոցադասընթացային ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժինը: Լուծարվելու էր նաև վարչության արտադրական սեկցիան. գրախանութները ենթարկվելու էին գրա-

դարանային ենթաբաժնին, վարչության դահլիճը (այն գտնվում էր Ժողտնտխորհի շենքում)՝ ակումբային ենթաբաժնին, իսկ կինոյի գործը փոխանցվելու էր Պետկինոյի հաշվեկշռին:

Գրաքննության աշխատանքները կանոնավորելու նպատակով առաջարկվում էր Կենտկոմի ազիտպրոպբաժնի վարիչի տեղակալի (Քաղլուսգլխավարչության նախագահը) նախագահությամբ կազմակերպել խաղացանկային (ռեպերտուարային) հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկվելու էին ՀՍԽՀ պետական-քաղաքական վարչության (ՊՔՎ) և զինվորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Հանձնաժողովի քարտուղարը, որը քաղլուսգլխավարչության հաստիքացուցակում էր ընդգրկվելու, պետք է գրաքննության գծով տեխնիկական աշխատանք իրականացներ: Ներկայացումների, համերգների, կինոժապավենների և այլնի, ինչպես նաև հրատարակությունների թույլտվությունները կենտրոնացվելու էր բացառապես հանձնաժողովի նախագահի ձեռքում: Հետադարձ հսկողության լիազորությունը վերապահվելու էր պետքաղվարչությանը: Քաղաքական լուսավորության մարմինների աշխատանքների ընդհանուր գաղափարական ղեկավարման համար շարունակվելու էր գոյություն ունենալ Քաղլուսգլխավարչության կոլեգիան՝ բաղկացած Հայաստանի արհեստակցական միությունների (ՀԱՄԽ) խորհրդի մշակույթի բաժնի, Հայկական հրաձգային դիվիզիայի քաղաքական բաժնի, ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի, Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդական միության կենտկոմի ազիտբաժինների վարիչներից և միլիցիայի գլխավոր վարչության ներկայացուցիչից³⁹:

Քաղլուսգլխավարչության վերակազմավորման առաջարկվող ծրագիրն արժանացավ Հայկոմկուսի կենտկոմի հավանությանը: Կենտկոմի քարտուղարության 1923 թ. մայիսի 23-ի նիս-

³⁹ Նույն տեղում, թ. 41:

տում ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանն ան-
ձամբ ներկայացրեց «Քաղլուսզլխվարչության մասին» հարցը:
Հավանության արժանացավ քաղլուսզլխվարչության նախագա-
հին միաժամանակ ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի ազիտպրոպագանդի տե-
ղակալ, իսկ վարչության ազիտբաժնարին՝ վարչության նախա-
գահի տեղակալ նշանակելու առաջարկները: Գրաքննության վե-
րաբերյալ որոշման նախագիծը քննարկելու համար կազմվեց
հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկվեցին Դանիել Դգնունին, Արտ-
յուշա Մադաթովը, Դանուշ Շահվերդյանը և Գևորգ Պարզյանը:
Հանձնաժողովի աշխատանքների ղեկավարումը հանձնարար-
վեց Դ. Դգնունուն, ում առաջարկվեց հաջորդ նիստին ներկայաց-
նել հանձնաժողովի եզրակացությունը: Նույն նիստում որոշվեց
Դ. Դգնունուն նշանակել Կենտկոմի ազիտպրոպագանդի վարիչի
տեղակալ, իսկ լուսժողկոմատին առաջարկվեց մեկ շաբաթվա
ընթացքում Քաղլուսզլխվարչության նախագահի տեղակալի
պաշտոնի համար թեկնածու առաջադրել⁴⁰: ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի
նախագահության հունիսի 4-ի նիստում Դ. Դգնունին ներկայաց-
րեց Գրականության, հրատարակչության և խաղացանկի
(ռեպերտուարի) վերահսկողության վարչության կանոնադրույթ-
յան նախագիծը: Այն հավանության արժանացավ և փոխանցվեց
հանրապետության Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին՝
համապատասխան ղեկընտռվ կյանքի կոչելու համար⁴¹: Իսկ
հունիսի 7-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղարությունը որոշեց
Գևորգ Քացախյանի փոխարեն Քաղլուսզլխվարչության նախա-
գահի տեղակալ նշանակել Ա. Իշխանյանին⁴²:

⁴⁰ ZUU, §. 1, g. 3, q. 9, p. 23:

⁴¹ Նույն տեղում, գ. 7, թ. 25 շրջ., 25ա և շրջ.:

⁴² Նույն տեղում, գ. 9, թ. 24 շրջ.:

Արդեն հունիսի 21-ին ՀՄԽՀ ժողովախորհրդը հաստատեց Գրականության, հրատարակչության և խաղացանկի վերահսկողության վարչության (պայմանական կերպով այն անվանենք «Հայգլավիտ», ինչպես ընդունված է մյուս միութենական հանրապետությունների դեպքում*) կանոնադրությունը⁴³:

Կանոնադրության առաջին հոդվածով ազդարարվում էր, որ «տպագիր երկերի գրաքննության և ռեպերտուարի վերահսկողության բոլոր ձևերը միացնելու նպատակով» ՀՄԽՀ լուսավորության ժողկոմատի ենթակայության ներքո (վերջինի Քաղաքական լուսավորության գլխավոր վարչության կազմում) հիմնվում է Գրականության, հրատարակչության և խաղացանկի (ռեպերտուարի) վերահսկողության վարչություն (Գրառեպգլխվար, Հայգլավիտ): Վերջինը գավառային գործկոմների ժողովրդական լուսավորության բաժիններին կից ունենալու էր իր տեղական մարմինները:

ՀՄԽՀ Գրականության, հրատարակչության և խաղացանկի վերահսկողության վարչությունը կազմված էր լինելու Պետ. քաղվարչության քաղաքական վերահսկողության բաժնի՝ մեկ ներկայացուցչից և Լուսժողովմատի երկու ներկայացուցիչներից, որոնցից Քաղլուսզվիվարչության նախագահը հանդիսանալու էր Հայզլավլիտի նախագահը: Գործավարության ու հաշվապահության համար այն Քաղլուսզվիվարչության կազմում ունենալու էր պաշտոնական քարտուղար, նաև օգտվելու էր ՊՖՎ-ի քաղաքական վերահսկողության հաստիքներից: Հայզլավլիտի գավառային մարմինները կազմակերպվելու էին Քաղլուսզվիվար-

⁴³ ՆԱԽԱՆՔ, 112-113, 113-114, 114-115, 115-116, 116-117, 117-118, 118-119, 119-120, 120-121, 121-122, 122-123, 123-124, 124-125, 125-126, 126-127, 127-128, 128-129, 129-130, 130-131, 131-132, 132-133, 133-134, 134-135, 135-136, 136-137, 137-138, 138-139, 139-140, 140-141, 141-142, 142-143, 143-144, 144-145, 145-146, 146-147, 147-148, 148-149, 149-150, 150-151, 151-152, 152-153, 153-154, 154-155, 155-156, 156-157, 157-158, 158-159, 159-160, 160-161, 161-162, 162-163, 163-164, 164-165, 165-166, 166-167, 167-168, 168-169, 169-170, 170-171, 171-172, 172-173, 173-174, 174-175, 175-176, 176-177, 177-178, 178-179, 179-180, 180-181, 181-182, 182-183, 183-184, 184-185, 185-186, 186-187, 187-188, 188-189, 189-190, 190-191, 191-192, 192-193, 193-194, 194-195, 195-196, 196-197, 197-198, 198-199, 199-200, 200-201, 201-202, 202-203, 203-204, 204-205, 205-206, 206-207, 207-208, 208-209, 209-210, 210-211, 211-212, 212-213, 213-214, 214-215, 215-216, 216-217, 217-218, 218-219, 219-220, 220-221, 221-222, 222-223, 223-224, 224-225, 225-226, 226-227, 227-228, 228-229, 229-230, 230-231, 231-232, 232-233, 233-234, 234-235, 235-236, 236-237, 237-238, 238-239, 239-240, 240-241, 241-242, 242-243, 243-244, 244-245, 245-246, 246-247, 247-248, 248-249, 249-250, 250-251, 251-252, 252-253, 253-254, 254-255, 255-256, 256-257, 257-258, 258-259, 259-260, 260-261, 261-262, 262-263, 263-264, 264-265, 265-266, 266-267, 267-268, 268-269, 269-270, 270-271, 271-272, 272-273, 273-274, 274-275, 275-276, 276-277, 277-278, 278-279, 279-280, 280-281, 281-282, 282-283, 283-284, 284-285, 285-286, 286-287, 287-288, 288-289, 289-290, 290-291, 291-292, 292-293, 293-294, 294-295, 295-296, 296-297, 297-298, 298-299, 299-300, 300-301, 301-302, 302-303, 303-304, 304-305, 305-306, 306-307, 307-308, 308-309, 309-310, 310-311, 311-312, 312-313, 313-314, 314-315, 315-316, 316-317, 317-318, 318-319, 319-320, 320-321, 321-322, 322-323, 323-324, 324-325, 325-326, 326-327, 327-328, 328-329, 329-330, 330-331, 331-332, 332-333, 333-334, 334-335, 335-336, 336-337, 337-338, 338-339, 339-340, 340-341, 341-342, 342-343, 343-344, 344-345, 345-346, 346-347, 347-348, 348-349, 349-350, 350-351, 351-352, 352-353, 353-354, 354-355, 355-356, 356-357, 357-358, 358-359, 359-360, 360-361, 361-362, 362-363, 363-364, 364-365, 365-366, 366-367, 367-368, 368-369, 369-370, 370-371, 371-372, 372-373, 373-374, 374-375, 375-376, 376-377, 377-378, 378-379, 379-380, 380-381, 381-382, 382-383, 383-384, 384-385, 385-386, 386-387, 387-388, 388-389, 389-390, 390-391, 391-392, 392-393, 393-394, 394-395, 395-396, 396-397, 397-398, 398-399, 399-400, 400-401, 401-402, 402-403, 403-404, 404-405, 405-406, 406-407, 407-408, 408-409, 409-410, 410-411, 411-412, 412-413, 413-414, 414-415, 415-416, 416-417, 417-418, 418-419, 419-420, 420-421, 421-422, 422-423, 423-424, 424-425, 425-426, 426-427, 427-428, 428-429, 429-430, 430-431, 431-432, 432-433, 433-434, 434-435, 435-436, 436-437, 437-438, 438-439, 439-440, 440-441, 441-442, 442-443, 443-444, 444-445, 445-446, 446-447, 447-448, 448-449, 449-450, 450-451, 451-452, 452-453, 453-454, 454-455, 455-456, 456-457, 457-458, 458-459, 459-460, 460-461, 461-462, 462-463, 463-464, 464-465, 465-466, 466-467, 467-468, 468-469, 469-470, 470-471, 471-472, 472-473, 473-474, 474-475, 475-476, 476-477, 477-478, 478-479, 479-480, 480-481, 481-482, 482-483, 483-484, 484-485, 485-486, 486-487, 487-488, 488-489, 489-490, 490-491, 491-492, 492-493, 493-494, 494-495, 495-496, 496-497, 497-498, 498-499, 499-500, 500-501, 501-502, 502-503, 503-504, 504-505, 505-506, 506-507, 507-508, 508-509, 509-510, 510-511, 511-512, 512-513, 513-514, 514-515, 515-516, 516-517, 517-518, 518-519, 519-520, 520-521, 521-522, 522-523, 523-524, 524-525, 525-526, 526-527, 527-528, 528-529, 529-530, 530-531, 531-532, 532-533, 533-534, 534-535, 535-536, 536-537, 537-538, 538-539, 539-540, 540-541, 541-542, 542-543, 543-544, 544-545, 545-546, 546-547, 547-548, 548-549, 549-550, 550-551, 551-552, 552-553, 553-554, 554-555, 555-556, 556-557, 557-558, 558-559, 559-560, 560-561, 561-562, 562-563, 563-564, 564-565

⁴³ ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 132, թ. 13 2րդ.:

չության և ՊԲՎ-ի տեղական մարմինների ներկայացուցիչներից՝ գավառապետարի ղեկավարությամբ:

Հայզավիտի և նրա տեղական մարմինների պարտականությունն էր.

«ա. Բոլոր տպագրելիք կամ տարածելիք թե՛ ձեռագիր և թե՛ տպագիր երկերի, պարբերական հրատարակությունների, արտանկարչությունների, պատկերների, քարտեզների և այլնի նախաքննությունը:

բ. Առանձին երկերի, այլն պարբերաթղթերի հրատարակության թույլտվությունը:

գ. Ցանկեր կազմելը այն տպագիր երկերի, որոնց վաճառումն ու տարածելն արգելված է:

դ. Բոլոր տպագրական օրգանների հրատարակությանց, տպարանների, գրադարանների, գրախանութների և արտանկարչության արհեստանոցների (լուսանկարչատների, կինոստուդիաների, տեղագրական արհեստանոցների և այլն) համար պարտադիր կանոնների, կարգադրությունների և հրահանգների հրատարակությունը:

ե. Ռեպերտուարներ՝ դրամայի, օպերայի, օպերետայի, համերգների, կինոժապավենների և այլն, նայելը և նրանց հրապարկային ներկայացման կամ ցուցադրության թույլտվությունը:

զ. Դասախոսություններ նայելը դասախոսների ներկայացրած թեզիսներով և նրանց թույլտվությունը»:

Հայզավիտի և նրա տեղական մարմինների իրավասության ներքո էր հակախորհրդային քարոզչության նշաններ պարունակող, ռազմական կամ պետական գաղտնիք բացահայտող, խորհրդային իրականությունը «չարամտությամբ ծաղրող», կրոնական մոլեռանդություն, «խիստ ցավազին անհատականություն», ազգայնամոլություն (շովինիզմ) և ազգայնականություն,

պոռնկագրություն և «արկածախնդրական ելուզակություն» պարունակող աշխատանքների տպագրությունը, տարածումը կամ գեղարվեստական գործերի, կինոժապավենների հրապարակային ներկայացումն ու ցուցադրությունն արգելվել: Գրաքննությունից ազատվում էին կոմունիստական կուսակցության մամուլը, պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների (Կենտրոնական գործադիր կոմիտե, Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ), Պետական հրատարակչության, գավառապետարների հրատարակությունները և էջմիածնի գիտական ինստիտուտի գիտական աշխատանքները: Հայզավիտի և նրա տեղական մարմինների պարտականությունն էր վերջինների պարագայում «միջոցներ ձեռք առնել զինվորական գրաքննության շահերն ըստ ամենայնի ապահովելու համար»: Գերատեսչական առանձին հրատարակությունները կարող էին գրաքննությունից ազատվել միայն Հայզավիտի և համապատասխան ժողկոմատի փոխադարձ համաձայնությամբ: Ըստ այդմ էլ, բացի նշվածներից, Խորհրդային Հայաստանի տարածքում մնացած ողջ տպագիր արտադրանքի, թատրոններում կամ բաց բեմերի վրա ցուցադրվող թատերական, համերգային և այլ բնագրերի ու կինոժապավենների վրա պետք է լինեին Հայզավիտի կամ նրա տեղական մարմինների թույլտվությունը:

Սահմանվում էր, որ տպարանների, արտանկարչական արհեստանոցների և ցուցադրական (ռուս. բնագրում՝ зрелищный, հայ. բնագրում՝ տեսլահանդեսների) հաստատությունների ղեկավարները պարտավոր էին «անշեղ հսկողություն ունենալ», որպեսզի իրենց տպարաններում տպագրվող թատերախաղերի, համերգների և այլ բնագրերն ու ստեղծագործությունները, լույս տեսնող արտանկարներն ու ցուցադրվող կինոժապավենները, բացի վերը հիշատակված բացառություններից, ունենան

Հայգլավլիտի կամ նրա տեղական մարմինների թույլտվության նշագրումը՝ հակառակ դեպքում ենթակա էին դատական պատասխանատվության: Տպարանների և լուսանկարչատների տերերն ու ղեկավարները պարտավոր էին յուրաքանչյուր տպագիր և արտանկարած աշխատանքներից, իսկ ներկայացումներ ցուցադրող հաստատությունների ղեկավարները ցուցադրվող գործերից (երաժշտություն, դրամա և այլն) 5-ական օրինակ ներկայացնել գրաքննական մարմիններին: Պետկինոն ևս գրաքննության էր հանձնելու սցենարների գրքույկների ու մակագրությունների 5-ական օրինակներ, ինչպես նաև ներկայացներ փորձնական ժապավենները⁴⁴:

Նշյալ կանոնադրությունը, որով իր պրակտիկ գործունեության ընթացքում առաջնորդվում էր Հայգլավլիտը, ՌՍԴԽՀ լուսժողկոմատի Գլավլիտի 1922 թ. հունիսի 6-ի կանոնադրության տեղայնացված տարբերակն էր:

Ավելորդ չէ նշել, որ ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի կողմից 1923 թ. հուլիսի 5-ին լուսժողկոմատին ուղարկված Հայգլավլիտի կանոնադրությունը կրում էր «հույժ գաղտնի» նշագրումը: Այն բազմացվել էր սահմանափակ քանակով՝ ընդամենը 5 օրինակ. քաղլուսգլխավար Դանիել Դզնունու, լուսժողկոմ Ասքանազ Մռավյանի և լուսժողկոմատի կոլեգիայի անդամ և կազմակերպչական կենտրոնի վարիչ Հայկ Յաղուբյանի համար, 2 օրինակ էլ գործերում էր պահվելու⁴⁵:

Փաստորեն, Հայգլավլիտի կազմակերպմամբ և նրա անդրանիկ կանոնադրության համաձայն միաձուլվեց գրաքննության բնագավառում պետական-կուսակցական քաղաքականությունը: Քաղլուսգլխարչության նախագահը, ով միաժամա-

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 2a, գ. 1, թ. 54 և 2րդ., գ. 1, գ. 121, թ. 133 և 2րդ.:

⁴⁵ Նույն տեղում, ց. 2a, գ. 1, թ. 54:

նակ ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի ազիտպրոպագովարի տեղակալն էր, դառնում էր հանրապետության թիվ մեկ գրաքննիչը, իսկ գրաքննության բաժնի քարտուղարը փաստացի իրականացնում էր ամենօրյա գրաքննական աշխատանքները, այն է՝ գրաքննում էր բոլոր հրատարակությունների, հայտարարությունների, աֆիշաների, թատերական ներկայացումների, համերգների, երեկոյթների, կինոժապավենների և այլնի վերաբերյալ ստացված հայտերը: Գավառներում այդ գործառույթն առժամանակ վերապահվեց զավթաղլուսվարներին՝ մինչև գրաքննիչների հաստիքների հարցի լուծումը:

АМО СУКИАСЯН

СОЗДАНИЕ ГЛАВЛИТА СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

В последующий за советизацией Армении период в республике начался процесс по внедрению политического контроля и цензуры. В этих условиях коллегия Народного комиссариата просвещения СССР в начале 1923 года приняла решение по реорганизации главного управления политического просвещения наркомата. Эта идея была одобрена в ЦК КП(б) Армении. На заседании Президиума ЦК КП(б) Армении 4-го июня 1923 г. было решено в составе главного управления политпросвета учредить Управление по делам литературы, издательства и контроля за репертуаром (Армглавлит). Согласно утвержденного Советом Народных Комиссаров СССР устава Армглавлита (21 июня 1923 г.), государственная и партийная политика в области цензуры были

объединены. Председатель Главполитпросвета, который одновременно являлся заместителем заведующего агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б) Армении, стал главным цензором республики, а секретарь Армглавлита осуществлял ежедневную цензорскую работу.

HAMO SUKIASYAN

ORGANIZATION OF THE GLAVLIT OF SOVIET ARMENIA

SUMMARY

During the next period followed by the Sovietization of Armenia a process of political control and censorship started to root. In these conditions in early 1923 the Collegium of People's Commissariat of Enlightenment of SSRA made a decision on reorganization of the General Department of Political Enlightenment. This idea was approved by the CPA(b) Central Committee. On June 4, 1923 the Presidency session decided to organize a control directorate of Literature, publishing and repertoire (Armglavlit) within the structure of the General Department. According to Armglavlit Charter adopted on June 21 by the Council of People's Commissariat of SSRA, the state and party politics were joined within the domain of censorship. The President of the General Department of Political Enlightenment, who was at the same time the Deputy Head of Agitation-Propaganda Department of CPA(b) Central Committee became the first censor of the Republic and the Secretary of Armglavlit carried out the daily work concerning the censorship.

ՀԱՅ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1992–2011 ԹԹ.

Քաղաքական հարաբերություններ

Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետությունը (ԵԱՀ) արաբական աշխարհի քաղաքական «ծանրաքաշային» ու տարածաշրջանի առաջատար պետություններից մեկը: Եգիպտոսի հետ երկկողմ համագործակցության սերտացումը բխում է Հայաստանի Հանրապետության շահերից՝ հատկապես արաբական և մահմեդական աշխարհի հետ ՀՀ արտաքին քաղաքականության աղյուսավետ իրականացման տեսանկյունից:

Հայաստանը և Եգիպտոսը, դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատել 1992 թ. մարտին: Կահիրեում ՀՀ դեսպանությունը բացվել է 1992 թ. սեպտեմբերին, իսկ Երևանում՝ Եգիպտոսի դեսպանությունը 1993թ. ապրիլին:

Երկու երկրների միջև տեղի են ունեցել բարձրաստիճան անձանց տարբեր փոխայցելություններ, այդ թվում Եգիպտոս են այցելել Հայաստանի նախագահները (1992 թ. և 2007 թ.), Ազգային ժողովի նախագահները (1997 թ. և 2010 թ.), ՀՀ վարչապետը (2005 թ.), իսկ 1992 թ. Հայաստան է այցելել Եգիպտոսի վարչապետը:

Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից ի վեր Հայաստանը և Եգիպտոսը ստորագրել են համագործակցության չորս տասնյակից ավելի փաստաթղթեր՝ համաձայնագրեր, արձանագրություններ և փոխըմբռնման հուշագրեր: Ստեղծվել է լուրջ իրավապայմանագրային բազա երկկողմ հարաբերությունները գրեթե բոլոր բնագավառներում զարգացնելու համար:

1993 թ. երկու երկրների արտգործնախարարությունների միջև ստորագրվել է դիվանագիտական խորհրդակցություններ

անցկացնելու մասին փոխըմբռնման հուշագիր, և 1997 թ. սկսած յուրաքանչյուր տարի կողմերի միջև տեղի են ունեցել պարբերական դիվանագիտական խորհրդակցություններ փոխարտգործնախարարների մակարդակով: Դիվանագիտական խորհրդակցությունները մեծապես նպաստել են կողմերի միջև քաղաքական համագործակցության զարգացմանը, ինչը հատկապես դրսևորվել է միջազգային կազմակերպություններում, որտեղ երկու երկրները միմյանց աջակցություն են ցուցաբերում տարբեր հարցերում, սատարում, ինչպես նաև տարբեր հանձնախմբերի ընտրություններում միմյանց թեկնածուներին:

1993 թ. Եգիպտոսի արտգործնախարարությունում ստեղծվեց ԱՊՀ երկրների հետ տեխնիկական համագործակցության հիմնադրամ, որի նպատակն է ԽՍՀՄ փլուզումից հետո աշխուժացնել կապերն ու համագործակցությունը անկախություն ձեռք բերած նոր երկրների հետ՝ տարբեր ոլորտներում կադրերի վերապատրաստման, փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող ասպարեզներում այցելությունների կազմակերպման, տարբեր համատեղ ծրագրերի իրականացման միջոցով: 1993-2010 թթ. Հայաստանից ավելի քան 1500 մասնագետներ (դիվանագիտության, անվտանգության, ներքին գործերի, առևտրի, բանկային համակարգի, առողջապահության, արաբագիտության և այլ ոլորտներից) մասնակցել են Հիմնադրամի կողմից Եգիպտոսում կազմակերպված վերապատրաստման դասընթացների:

1996 թ. ստորագրվել է համագործակցության արձանագրություն ՀՀ նախագահի վերահսկողական ծառայության և ԵԱՀ վարչական վերահսկողության ծառայության միջև: Այս տարիների ընթացքում երկու գերատեսչությունների միջև իրականացվել են մի շարք փոխայցելություններ, որոնց ընթացքում երկու երկր-

ների վերահսկողական ծառայությունները ծանոթացել են միմյանց փորձին և համագործակցության սերտ կապեր հաստատել:

2005-2010 թթ. ընթացքում լուրջ առաջընթաց է արձանագրվել երկկողմ հարաբերություններում: ՀՀ վարչապետի առաջին այցելությունը 2005 թ. դեկտեմբերին, ինչպես նաև 2007 թ. ապրիլին 15-ամյա ընդմիջումից հետո ՀՀ նախագահի պաշտոնական այցը Եգիպտոս՝ որակական նոր մակարդակի վրա բարձրացրեցին հայ-եգիպտական քաղաքական երկխոսությունը: 2009 թ. փետրվարին պաշտոնական այցով Եգիպտոսում է գտնվել ԱԳ նախարարը, իսկ 2010 թ. ՀՀ ԱԺ նախագահը:

Եգիպտոսն ի սկզբանե որդեգրել էր չեզոք և անկողմնակալ դիրքորոշում ԼՂ հիմնահարցի նկատմամբ: Տարբեր առիթներով պաշտոնական Կահիրեն հայտնել է «ԼՂ հակամարտությունը միմիայն խաղաղ միջոցներով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում և միջազգային իրավունքի սկզբունքների համաձայն» կարգավորելու իր սկզբունքային և անփոփոխ դիրքորոշման մասին:

Կահիրեում է գտնվում Արաբական պետությունների լիգա կազմակերպության (ԱՊԼ) կենտրոնակայանը: Հայաստանն ակտիվացրեց իր համագործակցությունը այդ կազմակերպության հետ 2005 թվականից, երբ Հուշագիր ստորագրվեց ՀՀ ԱԳՆ-ի և ԱՊԼ-ի միջև, իսկ 2008 թվականից ՀՀ նախագահի հրամանագրով Եգիպտոսում ՀՀ դեսպան Ռ. Կարապետյանը համատեղության կարգով նշանակվեց ԱՊԼ-ում ՀՀ Լիազոր ներկայացուցիչ:

Առաջին անգամ արաբական այդ միակ և հեղինակավոր կազմակերպությունում դեսպանի մակարդակով ՀՀ ներկայացվածությունը կարևոր քայլ կարելի է համարել Հայաստան-արաբական աշխարհի հարաբերությունների հետագա ծավալման ու խորացման ուղղությամբ: Այն նոր որակ և մակարդակ ապահովեց արաբական երկրների հետ ՀՀ երկկողմ ու բազմակողմ հա-

մագործակցության համար՝ հնարավորություն ընձեռելով ԱՊԼ-ի շրջանակներում տարբեր բնույթի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային նախաձեռնություններով հանդես գալու, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի ու միջազգային կարևոր այլ հիմնախնդիրների վերաբերյալ մեր պետության դիրքորոշումները ներկայացնելու ու պարզաբանելու համար:

Հայաստանը, որպես առաջին քրիստոնյա պետություն, և Եգիպտոսը, որպես իսլամական աշխարհի առաջատար երկրներից մեկը, հատկապես այսօր կարող են և պետք է հանդես գան տարբեր համատեղ նախաձեռնություններով՝ «քաղաքակրթությունների երկխոսության» կարգախոսի տակ: Դժվար է գտնել մահմեդական որևէ երկիր, ուր հայերը պատմության ընթացքում զբաղեցրած լինեն այդքան բարձր **քաղաքական** պաշտոններ՝ վայելելով հասարակության անվերապահ հարգանքն ու վստահությունը: Եգիպտոսում հայերի թողած քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարուստ ժառանգությունը, երկու ժողովուրդների պատմամշակութային սերտ կապերը հանդիսանում են այն հզոր հիմքը, որի վրա ներկայումս հնարավոր է խարսխել այդ «երկխոսությունը» նաև միջազգային հարթակներում ու բազմակողմ ձևաչափով:

Առևտրատնտեսական համագործակցություն

Եգիպտոսը հայկական արտադրանքի սպառման հսկայական շուկա է, ինչպես նաև Աֆրիկա մայրցամաք՝ ուտք գործելու և տարածվելու հիմնական ուղի: Եգիպտոսում կարող են լայն սպառում գտնել հայկական գյուղատնտեսական, քիմիական, էլեկտրոնային և այլ բնագավառների ապրանքները: Եգիպտոսից Հայաստան հնարավոր է ներկրել տեքստիլի, դեղագործական արտադրանք, ինչպես նաև որոշ էլեկտրական սարքավորումներ: Համատեղ փոխշահավետ ծրագրեր հնարավոր է իրա-

կանացնել տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, զբոսաշրջության, տեքստիլի, գյուղմթերքների վերամշակման, սննդի, դեղատադրության և այլ բնագավառներում:

1992 թ. Հայաստանի և Եգիպտոսի կառավարությունների միջև ստորագրված տնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության մասին համաձայնագրի հիման վրա ձևավորվել է հայ-եգիպտական միջկառավարական հանձնաժողով: Կայացել է հանձնաժողովի 4 նիստ (1996 թ. Երևանում, 1997 թ. Կահիրեում, 2002 թ. Երևանում, 2005 թ. Կահիրեում), որոնց արդյունքում հստակեցվել են երկու երկրների միջև տնտեսական, գիտատեխնիկական և այլ ոլորտներում համագործակցության զարգացման հնարավորություններն ու հեռանկարները:

Հայաստանը 4 անգամ մասնակցել է յուրաքնչայուր տարի Կահիրեում կազմակերպվող միջազգային արդյունաբերական ցուցահանդեսին թե՛ պաշտոնական և թե՛ գործարարների մակարդակով:

Հայաստանի և Եգիպտոսի միջև առևտրատնտեսական համագործակցությունը խթանելու ուղղությամբ ամենակարևոր իրադարձությունը 2005 թ. դեկտեմբերին ՀՀ վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանի պաշտոնական այցելությունն էր Եգիպտոս: Այցը լուրջ նախադրյալներ ստեղծեց հայ-եգիպտական տնտեսական համագործակցության հետագա զարգացման և խորացման համար: Այցելության ընթացքում ստորագրվեց տնտեսական կարևորագույն համաձայնագրերից մեկը՝ «Երկակի հարկումից խուսափելու վերաբերյալ համաձայնագիրը»:

Նույն թվականին ՀՀ Սահմանադրական դատարանը վերանայեց իր կողմից դեռևս 1996 թ. կայացրած որոշումը, որի համաձայն կասեցվել էր ՀՀ և Եգիպտոսի միջև ստորագրված «Ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության»

համաձայնագրի» վավերացման գործընթացը: 2005 թ. մայիսին ՀՀ Սահմանադրական դատարանը, հիմնվելով Եզիպտոսում ՀՀ դեսպանությունից ստացված նյութերի և պարզաբանումների վրա, դրական որոշում կայացրեց: Այսպիսով, վերացվեց իրավական հիմնական խոչընդոտը հայ-եզիպտական առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման և համագործակցության հետագա խորացման համար:

Առաջին անգամ Կահիրեում 2005 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցավ Հայ-եզիպտական գործարար համաժողով, որին մասնակցեցին շուրջ 20 հայկական ընկերությունների ներկայացուցիչներ: Գործարար համաժողովի ընթացքում ՀՀ և Եզիպտոսի առևտրաարդյունաբերական պալատների նախագահները համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեցին: ՀՀ Զարգացման գործակալության գործադիր տնօրենը եզիպտացի շուրջ 60 խոշոր գործարարների ներկայացրեց ՀՀ տնտեսական վիճակն ու զարգացման հիմնական ուղղությունները: Երկու պալատների նախագահների միջև պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց Կահիրեում ՀՀ առևտրաարդյունաբերական պալատի ներակայացուցչություն բացելու վերաբերյալ:

2007 թ. ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի Եզիպտոս պաշտոնական այցի ընթացքում համագործակցության համաձայնագիր կնքվեց Հայաստանի արդյունաբերողների ու գործարարների միության և Եզիպտոսի գործարարների ասոցիացիայի միջև:

Իրավապայմանագրային լուրջ հենքի ստեղծումն ու գործարար տարբեր նախաձեռնությունները տվեցին իրենց դրական արդյունքը: 2004-2009 թթ. ընթացքում շուրջ 12 անգամ աճեց Հայաստանի և Եզիպտոսի միջև առևտրաշրջանառության ծավալը¹:

¹ ՀՀ մաքսային պետական կոմիտեից ստացված տվյալների համաձայն, եթե 2004 թ. առևտրաշրջանառությունը ընդամենը 400 հազ. ԱՄՆ դոլար էր, ապա 2008 թ. այն արդեն կազմեց շուրջ 7 մլն ԱՄՆ դոլար:

2006-2008 թթ. ընթացքում Եզիպտոսում ՀՀ դեսպանության աջակցությամբ սկսվեց մի շարք ներդրումային ծրագրերի իրականացումը Հայաստանում, զբոսաշրջության և գյուղատնտեսության բնագավառում:

2008 թ. հունվարին հայկական գյուղատնտեսական ապրանքները (մրգերի տարբեր տեսակի պահածոները) ՀՀ անկախությունից ի վեր առաջին անգամ մուտք գործեցին եզիպտական շուկա: Նախնական պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց շուրջ 360 մլն. դոլար ներդրումներ իրականացնելու վերաբերյալ: 2008 թ. հուլիսին Հայաստան այցելեց եզիպտական հայտնի ներդրումային ընկերության «Արտոկ Գրուպ»-ի պատվիրակությունը՝ ՀՀ-ում խոշորածավալ ներդրումներ իրականացնելու հնարավորությունները քննարկելու նպատակով: 2008 թ. սկսեցին իրականացվել չարթերային թռիչքներ Երևանից – Շարմ Էլ-Շեյխ հայ զբոսաշրջիկների համար, ինչը հանգեցրեց նաև Եզիպտոս այցելող հայ զբոսաշրջիկների թվի աննախադեպ կտրուկ ավելացմանը:

Հաջորդ տարում երկկողմ տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանն ուղղված մի շարք նախաձեռնություններ եղան: 2009 թ. եզիպտական «ՄԶ Ինվեսթմենտ» ընկերությունը շուրջ 50 մլն. ԱՄՆ դոլարի ներդրումային ծրագիր նախաձեռնեց Հայաստանում՝ գյուղմթերքների արտադրության, գորգագործության և կապիտալ շինարարության բնագավառներում:

Եզիպտոսը միջազգայնորեն ճանաչված փորձ ունի դեղարտադրության ասպարեզում և պատրաստականություն է հայտնել Հայաստանին աջակցել այդ ոլորտում: Երևանում տարբեր վակցինաների և դեղորայքի համատեղ արտադրությունը կազմակերպելու փորձ կատարվեց²:

² Մասնավորապես՝ ՀՀ-ում ինսուլինի արտադրություն հիմնելու ծրագիրը երկարատև քննարկումներից և փոխայցելություններից հետո մի շարք սուբյեկտիվ պատճառներով չիրականացվեց:

2009 թ. եզիպտական ամենամեծ էլեկտրական սարքավորումների արտադրող «Էլ-Մուեդի քեյբլս» ընկերության ներկայացուցիչները այցելեցին Հայաստան՝ համագործակցության հետևանքները քննարկելու նպատակով: Այդ տարի հիմնադրվեց «Հայ-եզիպտական գործարար ասոցիացիան», որի նախագահը դարձավ հայտնի գործարար Մագդի Ջեդը՝ «ՄԶ Ինվեսթմենտ» ընկերության հիմնադիրն ու սեփականատերը: Ասոցիացիայի մեջ ընդգրկվեցին շուրջ 150 եզիպտացի գործարարներ, որոնք ներկայացնում են երկրի ամենախոշոր և հայտնի ընկերությունները՝ զբոսաշրջության, սննդի արտադրության, շինարարության, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և այլ ոլորտներում:

ՀՀ և Եզիպտոսի միջև տրանսպորտային ուղիների հիմնական խոչընդոտը վերացնելու դեպքում երկկողմ առևտրի ծավալները կարող են սրընթաց աճ արձանագրել: Աֆրիկյան մայրցամաքի հետ Հայաստանի առևտրատնտեսական կապերը սերտացնելու համար ստեղծված են բոլոր նախադրյալները:

Գիտակրթական բնագավառ

Գիտակրթական բնագավառում նշանակալի իրադարձություն եղավ 2007 թ. Կահիրեի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում Հայագիտական կենտրոնի հիմնադրումը:

250 հազար ուսանող ունեցող Եզիպտոսի «մայր ԲՈՒՀ-ում», որը Մերձավոր Արևելքի ամենամեծ համալսարանն է, Հայագիտական կենտրոնի հիմնումը ոչ միայն պատմական, այլև քաղաքական մեծ նշանականություն ունեցող իրադարձություն կարելի է համարել: Կենտրոնի բացումը պատմական էր այն առումով, որ այն դարձավ տարածաշրջանում գործող առաջին հայագիտական կենտրոնը: 2008 թ. սկսած Կենտրոնում դասավանդվում է հայոց լեզու և հայ ժողովրդի պատմություն դասընթացները, ինչպես նաև դասախոսություններ են կարդացվում հայ մշակույթի, հայ-արաբական և հայ-եզիպտական հա-

րաբերությունների վերաբերյալ: Ի դեպ, 2007 թ. դեկտեմբերին համալսարանի ուսանողության համար առաջին դասախոսությունը «Հայ-արաբական պատմական առնչություններ» թեմայով կարդաց ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանը: Դասախոսությունն այնուհետև Հայագիտական կենտրոնի կողմից հրատարակվեց արաբերեն լեզվով առանձին գրքույկով:

2007 թ. ապրիլի 29-ին ԵԱՀ բարձրագույն կրթության նախարարի հովանավորությամբ Կահիրեի համալսարանի հայագիտական ուսումնասիրությունների կենտրոնում տեղի ունեցավ հայ-արաբական հարաբերություններին նվիրված առաջին միջազգային գիտաժողովը՝ «Հայաստան-արաբական աշխարհ. անցյալը և ներկան» խորագրով: Գիտաժողովը կազմակերպվել էր Եզիպտոսում ՀՀ դեսպանության ու եզիպտահայ բոլոր կազմակերպությունների համատեղ ջանքերով: Գիտաժողովի բացումը կատարեցին ԵԱՀ բարձրագույն կրթության նախարարի առաջին տեղակալ Ահմադ Խեյրին և Եզիպտոսում ՀՀ դեսպան Ռ. Կարապետյանը: Գիտաժողովին մասնակցում էին քսանից ավելի ճանաչված արաբ հայագետներ՝ հրավիրված Եզիպտոսից, Միրիայից, Լիբանանից, ինչպես նաև հայ արաբագետներ ՀՀ-ից: Նման նեկայացուցչական միջազգային գիտաժողով տարածաշրջանում իրականացվեց առաջին անգամ: Զեկուցումները նվիրված էին հայ-արաբական և հայ-իսլամական հարաբերությունների պատմական տարբեր փուլերի լուսաբանմանը, արաբական երկրներում հայ համայնքների դերին, Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ արաբների դրական դիրքորոշմանը և այլն: Գիտաժողովին զուգահեռ տեղի ունեցավ արաբալեզու հայագիտական գրականության ցուցահանդես:

Այնուհետև՝ 2008 թ. մարտին, Հայագիտական կենտրոնում կայացավ երկրորդ գիտաժողովը, որը նվիրված էր «Հայ-արաբական մշակութային առնչություններին»: Գիտաժողովին նույնպես մասնակցեցին արաբագետներ և հայագետներ ՀՀ-ից, Եգիպտոսից, Սիրիայից և Լիբանանից:

Իր գործունեության երկու տարվա ընթացքում Կահիրեի համալսարանի հայագիտական կենտրոնը արդեն իսկ հասցրել է կազմակերպել երկու միջազգային գիտաժողով, ինչպես նաև հրատարակել 5 գիրք արաբերեն լեզվով՝ հայ-արաբական, հայ-եգիպտական բարեկամության և Հայոց պատմության վերաբերյալ:

Այսպիսով, Հայագիտական կենտրոնը սկսեց կատարել երկու պետությունների միջև համագործակցության ու հայ-արաբական բարեկամության ամրապնդմանն ուղղված կարևորագույն առաքելությունը: Հատկանշական է, որ ՀՀ կառավարությունն առաջին անգամ պետական բյուջեում գումար հատկացրեց հատուկ Կահիրեի համալսարանի հայագիտական կենտրոնի համար: Իսկ Կենտրոնի հիմնադրման պահից ի վեր նյութական և բարոյական աջակցություն ցուցաբերեցին Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի Հայոց Առաջնորդարանները, ինչպես նաև ՀԲԸՄ Եգիպտոսի շրջանակային հանձնաժողովն ու Կահիրեի մասնաճյուղը: Համահայկական այս Կենտրոնի աշխատանքները համակարգելու և անխափան գործունեությունը ապահովելու նպատակով Եգիպտոսում ՀՀ դեսպանությանը կից ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով:

2006 թ. փետրվարին Հայոց գրերի ստեղծման 1600-ամյակի կապակցությամբ Ալեքսանդրիայի պատմական գրադարանում տեղի ունեցավ Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարանից բերված հին ձեռագրերի ցուցահանդես, որը շարունակվեց երկու շաբաթ գրադարանի կենտրոնական ընթերցասրահում: Զուգահեռաբար Ալեքսանդրիայի գրադարանում կազմակերպվեց գիտաժողով

նվիրված «Հայ-եգիպտական պատմամշակութային առնչություններին», որին մասնակցեցին Մատենադարանի տնօրեն, ակադեմիկոս Ս.Արևշատյանը, ՀՀ ԳԱԱ փոխնախագահ, ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը, ԵՊՀ ռեկտոր, ակադեմիկոս Ռ.Մարտիրոսյանը, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Ն. Հովհաննիսյանը, ինչպես նաև Եգիպտոսի մի շարք անվանի գիտնականներ: Գիտաժողովի բացումը կատարեցին Ալեքսանդրիայի գրադարանի տնօրեն Ի. Սարազեղինն ու Եգիպտոսում ՀՀ դեսպան Ռ. Կարապետյանը: Գիտաժողովի նյութերը ամփոփվեցին առանձին հրատարարակված գրքի մեջ:

2007 թ. ապրիլին Երևանի բժշկական համալսարանի և Կահիրեի համալսարանի միջև ստորագրվել է համագործակցության մասին համաձայնագիր: ՀՀ կողմից արդեն իսկ չորս կրթաթոշակ է տրամադրվել եգիպտոսցի երիտասարդներին ԵՊՀ-ում և ԵՊՀ-ում ուսանելու նպատակով:

Համաձայն ՀՀ կառավարության կողմից տրամադրված կրթաթոշակի՝ 2007 թ. ՀՀ անկախությունից ի վեր առաջին անգամ Հայաստան ժամանեցին 3 եգիպտացիներ՝ ֆիզիկա և մաթեմատիկա մասնագիտություններով դոկտորանտուրայում ուսանելու նպատակով: Յուրաքանչյուր տարի ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի 5 ուսանող վերապատրաստում են անցնում Կահիրեի համալսարանում և օտարերկրացիներին արաբերեն լեզվի ուսուցման կենտրոնում: Մինևս ժամանակ ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի դասախոսներն ու ուսանողները եգիպտական հիմնադրամի աջակցությամբ մասնակցում են դասընթացների արաբագիտության ոլորտում:

Կրթության ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ ստորագրված են թե՛ միջպետական իրավական փաստաթղթեր և թե՛ միջբուհական բազմաթիվ հուշագրեր ու գործնական ծրագրեր:

Համագործակցությունը մշակույթի բնագավառում

Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից ի վեր Հայաստանի և Եգիպտոսի միջև ակտիվ համագործակցություն է ծավալվել նաև մշակույթի բնագավառում:

1997 թ. մարտին Կահիրեում ստորագրվել է Գիտության, կրթության և մշակույթի բնագավառներում համագործակցության մասին համաձայնագիր: 1998 թ. հունվարին կայացել է Հայաստանի մշակույթի և արվեստի առաջին փառատոնը Եգիպտոսում (ծրագրում՝ հայ արվեստի վարպետների ելույթներ, հայկական գեղանկարչության, գորգերի և մանրաքանդակների ցուցահանդեսներ, հայկական ֆիլմերի փառատոն): 1999 թ. հուլիսի 20-27-ը Հայաստանում տեղի ունեցավ Եգիպտոսի մշակույթի և արվեստի փառատոնը: 2005 թ. դեկտեմբերին երկու երկրների միջև ստորագրվեց «Մշակութային համագործակցության գործնական ծրագիրը՝ 2006-2009 թթ. համար»:

2007 թ. հուլիսին 19-29-ը Երևանում անցկացվեց Եգիպտոսի մշակույթի շաբաթ, որի շրջանակներում կայացան Նուբիական թմբուկների համույթի ելույթները, գեղանկարիչ Ֆ. Արդել Հաֆիզի կտավների ցուցահանդեսը Հայաստանի ազգային պատկերասրահում, ինչպես նաև եգիպտական ֆիլմերի փառատոնը: 2007 թ. ապրիլին ՀՀ նախագահի Եգիպտոս այցի ընթացքում տեղի ունեցան ՀՀ Օպերայի և բալետի Ազգային ակադեմիական թատրոնի հյուրախաղերը Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում, որտեղ **առաջին անգամ** ներկայացվեց «Գայանե» բալետը: Միջոցառմանը ներկա էին երկու երկրների առաջին տիկինները, և այն նվիրված էր Եգիպտոսի և ՀՀ միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման 15-ամյակին: 2010 թ. աշնանը տեղի ունեցան հայկական մշակույթի օրեր Եգիպտոսում:

Չնայած հայերի երկարատև պատմական ներկայությանն ու Եգիպտոսում թողած բացառիկ հարուստ ժառանգությանը՝ տասնամյակներ շարունակ երկրի հանրային որևէ վայրերում

հայկական հուշարձան գոյություն չունեի (բացի Ալեքսանդրիայի Օպերայի բակում Նուբար փաշայի հուշարձանից): Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ Եգիպտոսում ՀՀ դեսպանությունը նախաձեռնեց Հայ-եգիպտական բարեկամության հուշարձանի պատրաստումը եգիպտահայ ճարտապարետ Մարգիս Թոսունյանի կողմից: Հուշարձանի բացման պաշտոնական արարողությունը Կահիրեի կենտրոնական «Հուրիյա» (Ազատություն) զբոսայգում տեղի ունեցավ 2007 թ. ապրիլին ՀՀ նախագահի Եգիպտոս այցի ընթացքում:

Յուրաքանչյուր տարի հայ արվեստագետներն ու դերասանները մասնակցել են Կահիրեի բիեննալեին և փորձարարական թատրոնների միջազգային փառատոնին: 2007 թ. հայ նկարիչ Թեոֆիլ Վարդանյանը արժանացավ Կահիրեի բիեննալեի «Ոսկե գավաթին»:

Հայ համայնքը

Ներկայիս Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետությունը (արաբերեն այն անվանում են «Գումհուրիյա Միսր ալ-Արաբիյա»), Հին Արևելքի այն երկրներից է, որը գործուն փոխհարաբերությունների մեջ է գտնվել պատմական Հայաստանի նախադնիների հետ դեռևս փարավոնյան շրջանում: Հայ-եգիպտական առնչությունները շարունակվել են հետագայում սելևկյան և հռոմեական տիրապետության շրջաններում: Եգիպտական հողի վրա հաստատված առաջին հայ հատվածի մասին հասած հավաստի տեղեկությունը վերաբերում է I դարին երբ ըստ պատմիչների, Եգիպտոսում բավականին թվով էայեր ապրում և իշխող դիրքեր էին զբաղում³:

³ Աբրահամյան Ա.Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, էջ 128:

Եգիպտահայ համայնքը հետագա զարգացումն ու բարգավաճումն է ստացել Արաբական խալիֆայությունների, մասնավորապես Ֆաթիմյանների ժամանակաշրջանում, երբ Եգիպտոսում բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել հայ բնակչության կենտրոնացման և հայ արհեստավորների ու առևտրականների համար: Իր երկարաձիգ պատմության ընթացքում ամենաշատ բնակչությունը եգիպտահայ համայնքն ունեցել է XI-XII դարերում՝ շուրջ 30.000⁴: Եգիպտահայությունը ծանր վիճակի մեջ է ընկնում Այուբյան դինաստիայի և հետագայում մամլուքների տիրապետության հաստատման՝ ժամանակաշրջանում (1171-1517 թթ.): Եգիպտոսի հայ համայնքը շարունակում է իր գոյությունը Օսմանյան կայսրության կողմից երկրին տիրելուց հետո (1517 թվականից սկսած):

Օսմանյան տիրապետության շրջանում տնտեսական կյանքի լճացումը, տիրակալների կեղեքումներն ու հարստահարություններն իրենց ծանր կնիքն են դրել Եգիպտոսի հասարակական, տնտեսական կյանքի, այդ թվում նաև՝ եգիպտահայության վրա⁵:

Եգիպտահայերը, երախտագիտորեն գնահատելով եգիպտացիների ազնիվ վերաբերմունքը իրենց ապաստան տալու և հարմար պայմաններ ստեղծելու համար, ոչ միայն ջանադիր են գտնվել Եգիպտոսի՝ իրենց երկրորդ հայրենիքի, տնտեսության և մշակույթի զարգացման բնագավառներում, այլև հավատարմորեն կանգնել են եգիպտական ժողովրդի կողքին՝ նրանց մղած ազատագրական շարժումների ժամանակ և գործուն մասնակցություն ցուցաբերել Եգիպտոսի ազատագրման վեհ գործին:

1798 թ. Նապոլեոնի արշավանքը Եգիպտոս և նրան հետևած (1811-1849 թթ.) Եգիպտոսում հաստատված Մուհամեդ Ալիի իշխանության ժամանակաշրջանը փաստորեն նոր էջ բացեցին Եգիպտոսի պատմության մեջ: Եթե Նապոլեոնի արշավանքը արթնացրեց Եգիպտոսը «դարերի քնից» և վերջինիս ազգային-ազատագրական պայքարի լուրջ փորձառություն տվեց, ապա Ալիի կողմից իրականացված առաջադիմական բարեփոխումները Եգիպտոսը վերածեցին հզոր և կայուն պետության՝ ամուր հիմքեր ստեղծելով նրա տնական զարգացման և բարգավաճման համար: Այդ պատճառով է, որ Մուհամեդ Ալին համարվում է ժամանակակից Եգիպտոսի հիմնադիրը:

Մուհամեդ Ալիի վարչական և տնտեսական ռեֆորմները իրենց դրական ազդեցությունն ունեցան նաև եգիպտահայ համայնքի վրա: Արևմտյան Հայաստանից, Օսմանյան կայսրությունից և հարևան արաբական այլ երկրներից տեղափոխվելով Եգիպտոս՝ հայերը գործուն աջակցություն էին ցուցաբերում երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային զարգացմանը: Եգիպտոսի կառավարությունում գրավելով բարձր պաշտոններ՝ նրանք մեծ ներդրում ունեցան Եգիպտոսի ժամանակակից պետության կայացման գործում: Հատկապես գնահատվում է Արևմուտքին բացվելու և նոր գաղափարներով Եգիպտոսի արդիականացմանը նպաստելու նրանց իրականացրած գործունեությունը: Մուհամեդ Ալին թելադրում էր իր շրջապատին. «Հայազգի պաշտոնյաներ ընտրեք, որովհետև նրանք իրենց պաշտոնը ավելի հստակ, ավելի խղճով, ավելի անձնվեր ու եռանդով են կատարում և պետությունը հսկա քայլերով առաջ տանում»⁶:

⁴ Մատթեոս Ռոհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 121:

⁵ Այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ տե՛ս Միմեոն դալի Լեհացոյ ուղեգրություն, տարեգրություն և յիշատականոթ, Վիեննա, 1936, էջ 216, George Sanys, Relation of a Journey Begun. A.Q. 1610, p. 198, Ալայոյաճեան Ա., Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Գահիրե, 1960, էջ 50-51:

⁶ Ալայոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 60, Zeitlian Sona, Armenians in Egypt. Contribution of Armenians to Medieval and Modern Egypt, LA, 2006, p. 97.

Թեպետ ամենափոքր թվաքանակ ունեցող համայնքներից մեկն էր, սակայն ամենատարբեր ոլորտներում իր մասնակցությամբ և ընդգրկվածությամբ առաջատար դիրքեր էր զբաղեցնում: Ազգությամբ հայեր էին՝ Եգիպտոսի առաջին վարչապետ Նուբար Նուբարյան փաշան, երկրի առաջին 4 արտգործնախարարները⁷, կրթության նախարար Յակուբ Արթին Փաշա Չրաքյանը, որին անվանում էին «Մեծ ուսուցիչ» (Ուսթազ ալֆաբիր), գյուղատնտեսության ոլորտում Յուսուֆ Էֆենդին, ում պատվին մինչ օրս մանդարինին Եգիպտոսում անվանում են «Յուսուֆ Էֆենդի», ինչպես նաև Պոդոս Նուբար փաշան, որը հիմնադրեց ՀԲԸՄ-ն և Կահիրեի «Հելիոպոլիս» թաղամասի կառուցապատման աշխատանքների հիմքը դրեց: Այս շարքը կարելի է անվերջ շարունակել: Մեծ էր հայերի դերը նաև հողագործության, ոռոգման, բանակի վերակազմավորման, երկաթուղային ցանցի ընդարձակման, իրավագիտության, թարգմանական արվեստի, մշակույթի, արհեստների և այլ ոլորտների զարգացման գործում:

Մինչև 1950-ական թվականները հայ համայնքի քանակը կազմել է շուրջ 40-50 հազար մարդ: 1950-ական թվականներին՝ հատկապես 1952 թ. հեղափոխությունից հետո, երկրում իրականացված մասնավոր սեփականության ազգայնացման և համատարած արաբականացման քաղաքականության պատճառով հայ համայնքի գերակշիռ մեծամասնությունը գաղթել է Եգիպտոսից: Այսօր եգիպտահայության թիվը կազմում է շուրջ 6-7 հազար մարդ:

⁷ Տվյալները տեղադրված են նաև Եգիպտոսի ԱԳՆ համացանցային կայքէջում. Պոդոս Բեյ Յուսուֆյան (1826-1844 թթ.), Արթին Բեյ Շուքրի/Չրաքյան (1844-1850 թթ.), Ստեփան Բեյ Ռասմի էլ Արմանի (1850-1858 թթ.) և Նուբար Նուբարյան փաշա (1858-1879 և 1884-1888 թթ.): Հայագիի ԱԳ նախարար է եղել նաև Տիգրան փաշան (ԴԱբրո) (1891-1894 թթ.):

Հայերը մեծամասամբ պատկանում են միջին խավին, երկրի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում չունեն ազդեցիկ դիրքեր, փոքրաթիվ լինելու պատճառով համայնքի ներկայացուցիչները ներկայացված չեն պետական կառավարման մարմիններում: Թեպետ շատ են բարեկեցիկ կյանքով ապրողները, սակայն եգիպտական չափանիշներով մեծահարուստներ չկան: Հիմնական զբաղմունքներն են մանր և միջին առևտուրը, բժշկությունը, ոսկերչությունը, լուսանկարչությունը, տպագրական գործը, կան ինժեներներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, լրագրողներ, դասախոսներ և այլն:

Համայնքը բաժանված է առաքելական և կաթողիկե հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր կառույցները: Առաքելական համայնքը մինչ օրս ղեկավարվում է Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի թեմական և քաղաքական ժողովների կողմից, որոնք գլխավորում է Եգիպտոսի թեմի առաջնորդը: Նա հրավիրում և նախագահում է թեմական և քաղաքական ժողովները, նշանակում է Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի առաջնորդական փոխանորդներին: Եգիպտահայ առաքելական համայնքն ունի 3 եկեղեցի Կահիրեում և 2-ը՝ Ալեքսանդրիայում, 2 դպրոց Կահիրեում և մեկ՝ Ալեքսանդրիայում: Երկու քաղաքների դպրոցներում ուսանող աշակերտների ընդհանուր թիվը մոտ 250 է: Կաթողիկե հայերի թիվը չի անցնում 300-ից, ղեկավարվում է Եգիպտոսի և Մուդանի Հայ Կաթողիկե թեմի առաջնորդի կողմից: Կաթողիկե համայնքի անդամների մեծ մասը հայախոս չէ, ունեն 2 եկեղեցի Կահիրեում և 1-ը՝ Ալեքսանդրիայում: Հայ կաթողիկե համայնքին է պատկանում Կահիրեի ամենահեղինակավոր դպրոցներից մեկը՝ Անարատ հղության քույրերի վարժարանը, որի աշակերտները (մոտ 2500 հոգի) հիմնականում եգիպտացիներ են: Դպրոցում հայերեն չի դասավանդվում:

ARMENIAN-EGYPTIAN RELATIONS IN 1992-2011

SUMMARY

The article elucidates the development of Armenian-Egyptian bilateral relations since the establishment of diplomatic relations in March 1992. The author presents the first visit of the Armenian Prime Minister to Egypt in 2005 during the whole history of bilateral relations, as well as the official visit of the President of RA in 2007 as the main milestones for deepening the dialogue and upgrading the level of bilateral cooperation between the two countries. A special emphasis is done in the article to the expansion of commercial and trade ties, creation of the Center for Armenian Studies in the Cairo University, initiation and establishment of a new format of relations with the League of Arab States where Armenia received a special status in that organization and for the first time the Ambassador of Armenia was accredited as Plenipotentiary representative to the LAS (in 2008). A brief history and modern condition of the Armenian community in Egypt is presented in the article, too.

Նշված ժամանահատվածում լույս են տեսել 2 հայկական օրաթերթեր՝ «Արև» և «Հուսաբեր», մեկ երկշաբաթաթերթ՝ «Զահակիր» և մեկ արաբալեզու «Արև» ամսագիրը⁸: Հայ համայնքի ներկայացուցիչները մշտապես ակտիվորեն մասնակցել են համահայկական նշանակության տարբեր միջոցառումներին, այդ թվում Հայրենիք-Սփյուռք համաժողովներին, Համահայկական խաղերին և այլն:

РУБЕН КАРАПЕТЯН

АРМЯНО-ЕГИПЕТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1992-2011 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Статья освещает историю армяно-египетских отношений с момента установления дипломатических отношений между двумя странами в марте 1992 года. Автор подробно рассматривает первый в истории двухсторонних отношений визит премьер-министра РА в Египет в 2005 году, а также официальный визит президента РА в 2007 году, как знаменательные события для углубления политического диалога и поднятия уровня отношений практически во всех областях сотрудничества. В статье особое внимание уделено созданию Центра Армянских исследований в крупнейшем в регионе – Каирском университете, а также установлению нового формата отношений между Арменией и Лигой Арабских Государств, в которой Армения впервые получила особый статус, а посол РА был аккредитован в качестве Чрезвычайного представителя РА в ЛАГ (2008 г.). В статье представлена также краткая история и современное состояние армянской общины в Египте.

⁸ Ներկայումս՝ «Արև»:

ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՈԼՈՐՏԻ ՀԻՄՆԱԽՂԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անկախացումից ի վեր՝ արտագաղթի կասեցումն ու ներգաղթի խրախուսումը դարձել է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության գերակա խնդիրներից մեկը:

1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժով, ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ, Արցախյան պատերազմով և էներգետիկ շրջափակմամբ պայմանավորված անցումային փուլում ստեղծված քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և, ինչու ոչ, բարոյահոգեբանական ծանր իրավիճակը խթան հանդիսացավ Հայաստանից բնակչության արտագաղթի համար: Ըստ տարբեր վիճակագրական տվյալների՝ 1988-2001 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունից արտագաղթել է մոտավոր հաշվարկներով 800 հազարից մինչև 1,1 միլիոն մարդ¹, ընդ որում, բեկումնային տարիները 1992-1994 թթ. էին, որի ընթացքում, ինչպես նշում է ՀՀ Միգրացոն պետական ծառայության պետ Գ. Եգանյանը, ՀՀ-ն լքել է ավելի քան 610 հազար մարդ²: Միաժամանակ մեծ էր Ադրբեջանից բռնագաղթված հայերի ներհոսքը: Քայքայված տնտեսության պայմաններում անհրաժեշտ էր քայլեր ձեռնարկել մի կողմից վերջիններիս ապաստանով ապահովելու, բազմահազար միգրանտների ու

¹ Միգրացիան և զարգացումը. Հայաստանում առկա իրավիճակի ուսումնասիրություն, Երևան, 2009, էջ 2, Գալստյան Ս. Վ., Աշխատանքային միգրացիան հետխորհրդային Հայաստանի գյուղական բնակչության շրջանում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2011, № 1-2, էջ 164, ՀՀ-ից սկիզբ առնող անկանոն միգրացիայի երևույթի ուսումնասիրություն և դրա կանխարգելման նպատակով առաջարկությունների ներկայացում, էջ 4 ([http:// www.mta.gov.am/hy/news/item/2011/09/06/news_1018/](http://www.mta.gov.am/hy/news/item/2011/09/06/news_1018/)):

² <http://henaran.am/17243.html>, այցը՝ 20.03.2016:

բռնագաղթվածների սոցիալ-տնտեսական խնդիրները լուծելու, մյուս կողմից՝ արտագաղթը կառավարելի և վերահսկելի դարձնելու մեխանիզմներ մշակելու ուղղությամբ: Դրա անհրաժեշտության մասին է վկայում նախ Փախստականների հարցերով պետական վարչության ստեղծումը, ապա վերջինի առաջարկը Միգրացիայի պետական ծառայություն ստեղծելու մասին, որի նախագիծը ՀՀ նախագահին և կառավարությանը ներկայացվել է 1990-ականների սկզբներին: Ինչպես նշված է ՀՀ փախստականների հարցերի պետական վարչության 1993 թ. հունիսի 29-ի դիմում-ուղերձում, հանրապետությունում բացակայում էր այնպիսի մարմինը, որը պետական մակարդակով կգբաղվեր բնակչության միգրացիայի համակարգման, կառավարման և վերահսկման հարցերով, որը տարերային բնույթ էր կրում, չկային միգրացիայի կարգավորման մասին օրենսդրական ակտեր և դրանց համապատասխան մեխանիզմներ³:

Արցախյան պատերազմի ավարտից (1994 թ.) հետո՝ մինչև 2008 թ., երկրի տնտեսությունը սկսեց փոքր-ինչ բարելավվել, իսկ արտահոսքը կրճատվեց շուրջ 3,5 անգամ⁴: 2002-2007 թթ. հանդիսացան երկնիշ տնտեսական աճի տարիներ, սակայն 2009 թ. ճգնաժամը հանգեցրեց 14,1 % տնտեսական անկման⁵, որը չէր կարող անհետևանք մնալ:

Էմիգրացիան, որոշ առումով, կարելի է դիտարկել որպես երկիրը կաթվածահար վիճակից դուրս բերելու միջոց: Արտագաղթողների մեծ մասը, հատկապես 1994 թ. հետո, եղել են աշխատանքային միգրանտները, որոնց կողմից փոխանցված դրա-

³ ՀԱԱ, ֆ. 1176, ց. 1, գ. 18, թ. 2:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության միգրացիայի պետական կարգավորման քաղաքականության հայեցակարգ, Երևան, 2010, էջ 6 (<http://mtrcar.m.com/law.html>):

⁵ Թորոսյան Գ., Վերախնդրացիա. հին երևույթ, նոր մոտեցումներ, Երևան, 2014, էջ 8, 9 (Գծապատկեր 1):

մական միջոցները օգնել են հաղթահարել ինչպես 1990-ականներին տիրող, այնպես էլ 2009 թ. հետձգնաժամային իրադրությունը Հայաստանում: 2006 թ. պաշտոնական հաշվարկներով, հայ միգրանտների՝ հայրենիք ուղարկած դրամական միջոցները գերազանցել են 1 միլիարդ դոլարը, որը կազմում էր երկրի ՀՆԱ-ի 19 %-ը⁶:

Այնուամենայնիվ, մտավախություն կա, որ եթե համապատասխան քայլեր չձեռնարկվեն, և, ավելին, չլինի պետական միջամտություն միգրացիայի պատճառները վերացնելու և միգրացիայի գործընթացին կարգավորված բնույթ հաղորդելու ուղղությամբ, հնարավոր է բնակչության արտահոսքի ընդլայնում: Միգրացիան մի կողմից օգնում է հաղթահարել անցումային շրջանի սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը և դրսից եկամուտներ ապահովել, մյուս կողմից՝ նպաստում է «ուղեղների արտահոսքին», բնակչության ժողովրդագրական, սոցիալական պատկերի փոփոխությանն ու սահմանային գոտիների դատարկմանը, ինչը բարենպաստ չէ, նախ և առաջ, ազգային անվտանգության տեսանկյունից:

Այս ուղղությամբ կարևոր քայլ էր ՀՀ նախագահի 2009 թ. նոյեմբերի 18-ի հրամանագրով⁷ Տարածքային կառավարման նախարարության կազմում Միգրացիոն պետական ծառայություն ստեղծելու որոշումը, որը, որպես պետական մարմին, կոչված էր զբաղվելու Հայաստանի Հանրապետության միգրացիայի պետական քաղաքականության մշակմամբ և իրականացմամբ: Որպես պետական պատասխանատու մարմին, այն ստեղծվեց՝ համակարգելու միգրացիայի կարգավորման գործառույթներ

⁶ Միգրացիան և զարգացումը. Հայաստանում առկա իրավիճակի ուսումնասիրություն, Երևան, 2009, էջ 8:

⁷ http://www.smsmta.am/?menu_id=68.

իրականացնող այլ գերատեսչությունների աշխատանքը, համագործակցելու համապատասխան նախարարությունների, Հայաստանում հավատարմագրված դիվանագիտական ներկայացուցչությունների և միջազգային կազմակերպությունների հետ՝ ինչպես քաղաքականության մշակման, այնպես էլ նրա իրականացման հարցում⁸:

Միգրացիոն խնդիրների հաղթահարման տեսանկյունից Հայաստանի համար օժանդակիչ նշանակություն է ունեցել միգրացիայի կարգավորման բնագավառի առաջատար կազմակերպություններից մեկի՝ Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության (ՄՄԿ) հայաստանյան առաքելության գործունեությունը, որի իրար փոխլրացնող և տրամախաչվող ծրագրերն ուղղված են Հայաստանում միգրացիայի կառավարման ոլորտի բարելավմանը, անօրինական միգրացիայի կանխարգելմանը, օրինական և պատշաճ միգրացիայի՝ երկրի զարգացմանն ուղղելուն, միգրանտների կամավոր վերադարձի և վերաինտեգրմանը նպաստելուն:

Հայաստանի Հանրապետությունը ՄՄԿ-ին անդամակցել է 1993 թ. և նույն թվականին էլ Երևանում հիմնադրվել է ՄՄԿ ներկայացուցչության գրասենյակը: Արդեն 1997 և 1998 թթ. Երևանում ու Գյումրիում հաջորդաբար բացվեցին Փոքր բիզնեսի զարգացման ծրագրի գրասենյակներ: Հետագայում Երևանում բացվեց նաև Միգրացիոն ռեսուրս կենտրոն (2006 թ. սեպտեմբեր):

⁸ ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ Տարածքային կառավարման նախարարության «Միգրացիոն պետական ծառայության աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու, ՀՀ Տարածքային կառավարման նախարարության միգրացիոն պետական ծառայության կանոնադրությունը և աշխատակազմի կառուցվածքը հաստատելու մասին, 17 դեկտեմբերի 2009 թ., N 1515-Ն, էջ 2-3 (www.gov.am):

րին)⁹: 1996 թ. ՀՀ կառավարության և ՄՄԿ-ի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ ՄՄԿ-ն Հայաստանում վարել է «Միգրացիայի բնագավառում կադրային բազայի ամրապնդման» ծրագիր: Վերջինիս նպատակն էր հանրապետության տարբեր նախարարությունների աշխատակիցներից միգրացիայի ոլորտի հմուտ մասնագետներ պատրաստել: Այս մասնագետներով համալրված աշխատանքային խմբի կողմից էլ մշակվել է «ՀՀ միգրացիայի պետական քաղաքականության հայեցակարգ» փաստաթուղթը: Նույն պայմանագրով նախատեսված էր ՄՄԿ-ի օժանդակությունը ՀՀ կառավարությանը՝ միգրացիայի բնագավառի կարգավորման և, մասնավորապես, միգրացիայի միասնական տեղեկատվական համակարգի գործարկման հարցում¹⁰:

ՄՄԿ գործունեության անկյունաքարերից է փախստականների և միգրանտների **կամավոր վերադարձի աջակցումն ու վերաինտեգրումը (ԿՎԱՎ)**: Այս հարցում կազմակերպությունը սերտորեն համագործակցում է ՄՄԿ-ի Փախստականների հարցերով գերագույն հանձնակատարի գրասենյակի (ՓԳՀ) և ընդունող ու ծագման երկրների կառավարությունների հետ: 1994 թ. ի վեր ՄՄԿ-ն աջակցություն է ցուցաբերել բազմահազար միգրանտների, ովքեր չկարողանալով ապրել դրսում, վերադարձել են Հայաստան¹¹:

Ինչպես ցույց են տալիս ՄՄԿ փորձագետների գնահատումները՝ մինչև 2010 թ. ՀՀ որևէ քաղաքական փաստաթուղթ չի արտացոլել վերադարձի և վերաինտեգրման հարցերը, քանի որ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացվել է հատկապես արտա-

գաղթի խնդրի վրա: Միայն 2011 թ. ՀՀ կառավարությունն ընդունեց «Միգրացիայի պետական կարգավորման քաղաքականության հայեցակարգի 2012-2016 թթ. գործողությունների ծրագիրը», որի 14 գերակայություններից մեկը վերաբերում է ՀՀ քաղաքացիների վերադարձի և վերաինտեգրման աջակցմանը¹²: 2013 թ. ստորագրվեց նաև հետընդունման համաձայնագիր Հայաստանի Հանրապետության և Եվրոպական Միության միջև, որը կարգավորում և դյուրինացնում է անօրինական միգրանտների վերադարձի, դրա հետ կապված ծախսերի, փաստաթղթերի, անհատական տվյալների պաշտպանության և մի շարք այլ ընթացակարգեր, ինչպես նաև թույլ տալիս ժամանակ խնայել¹³:

Պետք է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը, գտնվելով ԵՄ հարևանության գոտում և ունենալով համեմատաբար հեշտացված վիզային ռեժիմ, կարող է վերածվել անօրինական միգրացիայի ծագման և տարանցիկ երկրի: Ինչպես ցույց է տվել ՄՄԿ-ի կողմից «ՀՀ-ում անկանոն միգրացիայի վերաբերյալ ելակետային հետազոտություն»-ը՝ Հայաստանում օտարազգիների իմիգրացիան ավելի հազվադեպ հանդիպող երևույթ է, բայց կան անկանոն կարգավիճակով միգրանտներ, որոնք գալիս են հատկապես աֆրիկյան և ասիական երկրներից, փորձում են ցանկացած տեսակի կացության կարգավիճակ ստանալ Հայաստանի Հանրապետությունում՝ օգտվելով երկրի համեմատաբար ազատական միգրացիոն համակարգից: Իսկ նրանց վերջնական

⁹ http://mac.iom.int/armenia/about/iom_in_am.htm.

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 194, գ. 235, թ. 11:

¹¹ Տասնինը տարի Հայաստանում. միգրացիայի կառավարում ի բարօրություն բոլորի, Երևան, 2008, էջ 24-25:

¹² Հայաստանում միգրանտների վերաինտեգրման վրա ներազդող առողջապահական գործոնների գնահատում, Երևան, 2014, էջ 13:

¹³ Հայաստանում ռեադմիսիոն գործերի վարույթը: Ուղեցույց և ուսուցողական նյութեր հետընդունման գործընթացում ներառված պետական մարմինների պաշտոնյաների համար, Երևան, 2014, էջ 8-9:

նպատակն իրականում Արևմուտք գաղթելն է¹⁴։ Ուստի՝ չափազանց կարևոր է միգրացիայի լիարժեք կառավարումն ու վերահսկումը, քանի որ Հայաստանի Հանրապետության համար, որը մի կողմից ստորագրել է Վիզաների դյուրացման և մյուս կողմից Հետընդունման մասին համաձայնագիր Եվրամիության հետ, դժվար կլինի հոգ տանել, օրինակ, եվրոպական երկրներից հետ ուղարկվող անօրինական միգրանտների մասին։

1997 թ. սկսած ՄՄԿ-ն Հայաստանում իրականացնում է **«Ինքնաբավություն և ինտեգրում փոքր ձեռնարկությունների զարգացման միջոցով»** ծրագիրը, որը միկրովարկեր է առաջարկում տարբեր կատեգորիայի միգրանտներին՝ վերադարձած միգրանտներ, փախստականներ, տեղահանված անձիք և պատերազմից տուժածներ։ Բացի վարկերից՝ այդ անձիք վերապատրաստվում են բիզնեսի կառավարման, աշխատանքային հմտությունների զարգացման ուղղությամբ։ ՄՄԿ-ն այս կերպ նպաստում է նրանց վերաինտեգրմանն ու ինքնաբավությանը՝ նվազեցնելով փախստականների և միգրանտների կախվածությունը մարդասիրական օգնությունից¹⁵։

Որպես աջակցություն ՀՀ կառավարությանը՝ շահագրգիռ կազմակերպությունների հետ համագործակցությամբ ՄՄԿ-ն աջակցել է **միգրացիոն տվյալների** հավաքման, փոխանակման և վերլուծության մեթոդաբանության մշակմանը¹⁶։ Բանն այն է, որ ըստ ՄՄԿ փորձագետների՝ Հայաստանի Հանրապետությունում հավաքագրվում է միգրացիոն տվյալների զգալի քանակություն, որի մեծ մասը համակարգչավորված է, սակայն բավարար չան-

¹⁴ Հայաստանի Հանրապետությունում անկանոն միգրացիայի վերաբերյալ ելակետային հետազոտություն, Երևան, 2013, էջ 12-14։

¹⁵ <http://www.un.am/hy/agency/IOM> (Միգրանտների ինտեգրում և վերապատրաստում)։

¹⁶ <http://www.un.am/hy/agency/IOM> (Միգրացիոն տվյալներ)։

քեր չեն գործադրվում այդ տվյալները համադրելու և ամբողջական վիճակագրական տեղեկատվություն մշակելու համար։ Հաճախ տեղեկատվական նոր բազաներն ու հարթակները ստեղծվում են միմյանցից անջատ, ինչը խոչընդոտում է կոնկրետ միգրանտի վերաբերյալ «միասնական վարչական գործ» կազմելուն, որը կներառի միգրացիոն բոլորաշրջանը՝ սկսած երկիր մուտք գործելուց մինչև մեկնելու պահը։ Միասնական բազաներն ու ռեգիստրները, համեմատած ավանդական մարդահամարների և հետազոտությունների հետ, շատ ավելի կոնկրետ և համապարփակ ձևով կարող են ներկայացնել բնակչության տեղաշարժի բնույթն ու դառնալ հզոր գործիք պետության համար՝ կատարելու համեմատական վերլուծություններ ինչպես տարբեր ժամանակահատվածների, այնպես էլ երկրների կտրվածքով, կատարել կանխատեսումներ և ապագայի սցենարներ¹⁷։

ՄՄԿ-ն շարունակաբար աջակցել է ՀՀ Կառավարությանը՝ **սահմանների կառավարման** բարեփոխումների իրականացման գործում և այստեղ հատկանշական է Սահմանային էլեկտրոնային կառավարման տեղեկատվական համակարգի (ՄԷԿՏ) ներդրումը սահմանային անցման հսկիչ կետերում՝ ՀՀ Ազգային անվտանգության ծառայության հետ համագործակցությամբ։ 2004 և 2005 թթ. Երևանի «Զվարթնոց» միջազգային օդանավակայանում դեռևս 1999 թ. տեղադրված Սահմանների էլեկտրոնային կառավարման տեղեկատվական համակարգի տեխնիկական գնահատումից հետո ՄԷԿՏ համակարգը աստիճանաբար ներդրվեց ՀՀ սահմանային անցման բոլոր հսկիչ կետերում՝ ներառելով Բազրատաշեն, Բավրա, Գոգավան հսկիչ կետերը, Այրումի երկաթու-

¹⁷ Միգրացիայի տվյալների հավաքագրման, մշակման և փոխանակման կատարելագործումը Հայաստանի Հանրապետությունում, կարիքների գնահատում և առկա բացերի վերլուծություն, Երևան, 2011, էջ 9-13։

ղային կայարանը, Մեղրիի ցամաքային սահմանը և Գյումրիի օդանավակայանը¹⁸:

ՄՄԿ-ն տեխնիկական աջակցություն է տրամադրել նաև կենսաչափական կոդմոնոշիչներով էլեկտրոնային անձնագրերի և նույնականացման քարտերի ներդրման և որակի ստուգման հարցում¹⁹:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Հայաստանն ունի մեծաթիվ **աշխատանքային միգրանտներ**, վերջիններիս իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը և նրանց անօրինական շահագործումը կանխելը պետք է մշտապես լինեն պետական լիազոր մարմինների գործունեության օրակարգում: Այս բնագավառում ՄՄԿ-ն ուղղակի և անուղղակի աջակցություն և խորհրդատվություն է տրամադրում ՀՀ Կառավարությանը, նրա տարբեր գերատեսչություններին և բնակչությանը: Անկանոն միգրացիայի վտանգների և օրինական միգրացիայի օգուտների մասին հանրությանն իրազեկելու նպատակով ՄՄԿ-ն 2006 թ. Երևանում հիմնել է Միգրացիոն ռեսուրս կենտրոն, որը գործում է ՀՀ Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության Զբաղվածության պետական գործակալության ներքո: Հետագայում այս մոդելի հիման վրա միգրացիոն ռեսուրս կենտրոններ (ՄՌԿ) ստեղծվեցին Հայաստանի այլ վայրերում²⁰:

2012 թ. Հայաստանը մաս է կազմել մի տարածաշրջանային ծրագրի, որի նպատակն էր ապահովել Եվրոպայում բնակվող **բարձր մասնագիտական որակավորում ունեցող հայրենակիցների ժամանակավոր վերադարձը** Հայաստան՝ փորձի փոխա-

նակման նպատակով: Եվրոպայում բնակվող մեր հայրենակիցները, որոնք ունենին բարձր որակավորում գիտության և մշակույթի տարբեր բնագավառներում, ծրագրի շրջանակներում հնարավորություն են ստացել ժամանակավորապես աշխատելու ՀՀ պետական ու մասնավոր տարբեր հիմնարկներում՝ մեկ շաբաթից մինչև վեց ամիս տևողությամբ: Մասնակցելու համար սփյուռքահայ ներկայացուցիչը պետք է տիրապետեր հայերենին և հանդիսանար ԵՄ անդամ պետության քաղաքացի: Սակայն ծրագրին մասնակցելու հնարավորություն են ունեցել ոչ միայն բուն սփյուռքահայերը, այլ նաև անձիք, ովքեր համեմատաբար վերջերս են տեղափոխվել Եվրոպա և ունեն այնտեղի քաղաքացիություն կամ մշտական կացություն²¹: ՄՄԿ-ի հայաստանյան առաքելության աշխատակիցների հաղորդմամբ՝ մինչ 2016 թ. ծրագիրը նպաստել է շուրջ 35 մասնագետի ժամանակավոր վերադարձին: Արդյունավետության տեսանկյունից՝ սա լավագույն փորձերից մեկն է՝ Հայաստան-Սփյուռք կապի ամրապնդման և վերջինիս ներուժը Հայաստանի զարգացման մեջ ներդնելու տեսակետից և կարող է ծառայել որպես մոդել՝ նմանատիպ նախաձեռնությունների համար:

Այսպիսով, հաշվի առնելով հետխորհրդային շրջանում Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացած խնդիրները, միգրացիան դարձավ այն ոլորտներից մեկը, որն ուներ անհապաղ կարգավորման և պետական աջակցության կարիք: Այդ նպատակով կարևոր էր միջազգային համագործակցությունն ու

¹⁸ Տասնինը տարի Հայաստանում. միգրացիայի կառավարում ի բարօրություն բոլորի, էջ 10-11:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ <http://www.un.am/hy/agency/IOM> (Միգրանտների խորհրդատվություն).

²¹ Info Sheet TRQN III Armenia (http://www.iom-nederland.nl/en/component/docman/cat_view/11-migratie-en-ontwikkeling?orderby=dmdate_published&ascdesc=DESC), <http://niderlandakan.livejournal.com/110291.html>.

լավագույն փորձի փոխանակումը, որում հատկանշական է Հայաստանի անդամակցությունը Միգրացիայի միջազգային կազմակերպությանը, որի հայաստանյան առաքելության գործունեությունը կարևոր նպաստ է բերել մեզանում միգրացիոն ոլորտի կարգավորմանը: Այդպիսին են Կամավոր վերադարձի և վերաինտեգրման, փոքր ձեռնարկությունների զարգացման միջոցով միգրանտների ինքնաբավության և ինտեգրման ծրագրերը, հայկական Սփյուռքի հետ մասնագիտական որակավորում ունեցող հայրենակիցների ժամանակավոր վերադարձի ծրագիրը, պայքարը թրաֆիքինգի և անօրինական միգրացիայի դեմ, սահմանների և ինքնության կառավարման, միգրացիոն տվյալների հավաքագրման, միգրանտների իրավունքների պաշտպանության և այլ հարցերում ՀՀ կառավարությանը, քաղաքացիական հասարակությանն ու անմիջապես բնակչությանը տրամադրվող տեխնիկական, հետազոտական և խորհրդատվական աջակցությունը:

ВАЛЯ МАРТИРОСЯН

**ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ И
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
ПО МИГРАЦИИ**

РЕЗЮМЕ

Принимая во внимание многочисленные трудности, с которыми Республика Армения сталкивалась во времена постсоветского периода, миграция стала одной из тех проблем, которая требовала немедленного реагирования и поддержку со стороны государства. По разным данным, от 800 000 до 1,1 миллиона человек эмигрировали из Республики Армения в период с 1988 по 2001 года.

В борьбе с миграцией РА поддержку оказала одна из ведущих мировых организаций в регулировании миграции – Международная организация по миграции (МОМ). Взаимодополняющие и взаимосвязанные программы МОМ направлены на улучшение системы управления миграцией, предотвращение незаконной миграции, развитие правовой и упорядоченной миграции, добровольное возвращение и реинтеграцию мигрантов.

VALYA MARTIROSYAN

**MIGRATION-RELATED ISSUES IN THE REPUBLIC OF
ARMENIA AND THE ACTIVITIES OF INTERNATIONAL
ORGANIZATION FOR MIGRATION**

SUMMARY

Considering the numerous problems the Republic of Armenia started to face during post-Soviet time, the migration became one of those spheres that required immediate response and state support. According to different data analysis about 800 to 1.1 million people have emigrated from the Republic of Armenia between 1988 and 2001, the breakthrough years being 1992-1994 of Karabakh war.

In terms of overcoming migration related issues, the RA mission of the International Organization for Migration (IOM) as one of the world leading organizations in regulating migration, has been of great support to Armenia. IOM's complementary and interrelated programs aim at improving migration management, preventing illegal migration, directing legal and orderly migration to the development of the country, facilitating the voluntary return and reintegration of migrants.

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ «ԱՐԵՎ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԱՐԱԲԵՐԵՆ
ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՒՄ

Հայերը մեծ դեր են խաղացել արաբական՝ այդ թվում նաև եգիպտական մամուլի զարգացման գործում՝ հրատարակելով բազմաթիվ թերթեր: Եգիպտական մամուլի շարքում կարևոր տեղ է զբաղեցնում հայալեզու «Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածը, որը լույս է տեսել 1997-2009 թթ.: Ամսագիրն ակնառու ճանաչողական բնույթ ունի Եգիպտոսի պատմության մեջ երկրի պետական կառավարման տարբեր ոլորտներում կարևոր դերակատարում ունեցած հայ գործիչների դերն արժևորելու տեսանկյունից, ինչպես նաև արաբ հասարակության կողմից հայերին ճանաչելու նպատակ է հետապնդել: Ամսագրի էջերում մեծ տեղ են զբաղում հայ գրականության, մշակույթի, արվեստի, Հայաստանի պատմության մասին հրապարակումները: Արաբերեն պարբերականի հոդվածներն արժեքավոր են նրանով, որ հեղինակների գերակշիռ մասը նշանավոր արաբ և եգիպտահայ մտավորականներ են:

«Արև»-ի արաբերեն հավելվածը մեծ տեղ է հատկացրել նաև եգիպտահայ համայնքի պատմության լուսաբանմանը: Պարբերականը փաստում էր, որ հայերը Եգիպտոսում հաստատվել են վաղ ժամանակներից: Հայ համայնքի ոսկե շրջանը եղել է Ֆաթիմյան (969-1171 թթ.) շրջանը և 19-րդ դարը: Ներկայացնելով եգիպտահայ համայնքի ձևավորման պատմությունը՝ ամսագիրը նշում է, որ երբ արաբները 7-րդ դարի կեսերին նվաճեցին Եգիպտոսը, նրանց շարքերում կային նաև Բյուզանդիայից ժամանած հայեր: Ֆաթիմյան շրջանում հայերի թիվը շարունակում է աճել՝ հասնելով մոտ 30.000-ի: Ֆաթիմյանները հանդուրժողականություն էին ցուցաբերում քրիստոնյաների նկատմամբ, ինչից հետո հարևան

երկրներից մեծ թվով հայեր եկան Եգիպտոս: Մամլուքների տիրապետության շրջանում (1250-1517 թթ.) Եգիպտոսում հայերի թիվը ավելանում է, քանի որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության հետ պատերազմներում մամլուքներին հաջողվում է գերի վերցնել նաև հայերի¹:

«Արև»-ի արաբերեն հավելվածը մամլուքների կառավարման շրջանում Եգիպտոսի հասարակական-քաղաքական կյանքում ակտիվ գործունեություն ծավալած հայազգի գործիչներից առանձնացնում է Մուհամմադ իբն Աբդ ալ Ռիզակի գործունեությունը, ով 1396 թ. զբաղեցրել է Դամասկոսում տեղակայված գործերի հրամանատարի պաշտոնը, իսկ 1399 թ. նշանակվել է պետնախարար Կահիրեում, իսկ 15-րդ դարի սկզբին կարևոր պաշտոններ է զբաղեցրել Եգիպտոսի Բահիրա վիլայեթում՝ ընդհուպ մինչև վիլայեթի գործադիր իշխանության ղեկավարի պաշտոնը²:

Եգիպտահայ համայնքի դրությունը վատթարացավ, երբ Եգիպտոսը նվաճվեց Օսմանյան կայսրության կողմից, ինչը պատճառ հանդիսացավ, որ մեծ թվով հայեր լքեն Եգիպտոսը: «Հայերը Եգիպտոսում 1517-1798 թթ.» հոդվածում պարբերականն անդրադառնում է օսմանյան տիրապետության շրջանում Եգիպտոսի հասարակական-քաղաքական կյանքում հայերի խաղացած դերի լուսաբանմանը³:

Անդրադառնալով 16-րդ դարի վերջերից Միջերկրական ծովում տարածված ծովահենության պատմությանը՝ «Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածը նշում է, որ եգիպտահայ համայնքը միջնորդի դեր է կատարել եգիպտական նավերը կողոպտած ծովահենների և եգիպտացի զերիների միջև: Ծովահենները վստահում էին հայերին, որովհետև վերջիններս քրիստոնյա էին ու տիրապետում էին եվրոպական լեզուների, ու հայերի միջոցով

¹ «Արև», Կահիրե, 2001, № 37, էջ 17:

² Նույն տեղում, 2006, № 101, էջ 1-6:

³ Նույն տեղում, 2008, № 127, էջ 16-17:

փրկագին պահանջում գերված եգիպտացիների ազատ արձակման համար⁴:

Եգիպտոսից հայերի արտագաղթը դադարեց 17-րդ դարում, երբ հայ համայնքի ներսում որոշակի աշխուժություն նկատվեց: Այս շրջանում հայերը մեծապես նպաստեցին Եգիպտոսում առևտրի աշխուժացմանը: 17-18-րդ դարերում բազմաթիվ հայեր տարբեր պաշտոններ են զբաղեցրել երկրի վարչական ու զինվորական մարմիններում: «Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածը հիշատակում է Հակոբ, Օսման Շալբի, Ալի Արմանի, Սուլեյման Բիբ, Մուստաֆա Գաֆարջի գործիչներին: Հռոկածագիրն ընդգծում է, որ երբ Եգիպտոսի գորավարներից Ալի Քաբիրը 1768 թ. Եգիպտոսից վտարեց օսմանյան վալիին, Ռուսաստանի հետ դաշնակցելու նպատակով 1771 թ. Կովկաս ուղարկեց Հակոբ անունով գորավարին, ում ջանքերով 1772 թ. Եգիպտոս ներկրվեց 2 թնդանոթ և մեծ թվով զինամթերք⁵:

18-րդ դարի սկզբներին Եգիպտոսում ծաղկում ապրեց ներկարարության արվեստը, որի զարգացման գործում մեծ ներդրում ունեցան հայերը: Եգիպտահայերն աչքի էին ընկնում նաև ոսկերչության, մետաղագործության, պղնձյա ամանների պատրաստման գործում, ինչպես նաև զբաղվում էին թանկարժեք քարերի առևտրով⁶:

Հայերը մեծ դեր են խաղացել Եգիպտոսի նկարչության զարգացման գործում: 18-րդ դարի Եգիպտոսի հայազգի անվանի նկարիչներ Յոհնա Արմանին ու Նաջիբ Յուհանանը մեծապես նպաստել են արվեստի այս ճյուղի զարգացմանը⁷:

1798-1801 թթ. ֆրանսիական արշավանքի ընթացքում եգիպտահայ համայնքի դրությունը վատացավ, որը պայմանա-

վորված էր հիմնականում երկու գործոնով: Նախ՝ ֆրանսիացիները չեղյալ հայտարարեցին հայ առևտրականներին տրված առևտրական առանձնաշնորհումները, ինչպես նաև միջկրոնական բախումներ հրահրեցին Եգիպտոսում: Մյուս կողմից՝ մուսուլման եգիպտացիները Եգիպտոսում բնակվող քրիստոնյաներին համարում էին ֆրանսիացիների դաշնակիցներ, հետևաբար քիչ չէին դեպքերը, երբ հայերը եգիպտացիների կողմից ենթարկվում էին ճնշումների⁸:

Եգիպտահայ համայնքի դրությունը զգալիորեն բարելավվեց Եգիպտոսում Մուհամմադ Ալիի իշխանության գալուց հետո: «Մուհամմադ Ալին ու հայերը» հոդվածում արաբերեն հավելվածի գլխավոր խմբագիր Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը արժևորում է հայերի դերը Եգիպտոսի պետական ապարատում Մ. Ալիի իշխանության տարիներին (1805-1848 թթ.): Հեղինակը նշում է, որ մինչ Եգիպտոսում իշխանության գալը Մուհամմադ Ալին որոշ կապեր է ունեցել հայերի հետ: Մասնավորապես, երբ օսմանյան բանակի ալբանական ջոկատի հրամանատարի պաշտոնում արշավում էր Եգիպտոս՝ ֆրանսիացիներին դուրս մղելու համար, նա բավարար նյութական միջոցներ չի ունեցել ռազմական արշավանք կազմակերպելու համար: Այդ ժամանակ հայ առևտրական Եղիազար Պետրոսյանը առանց երաշխավորագրի մեծ գումար է հատկացրել Ալիին⁹: Նրա կառավարման ընթացքում հայերի թիվն աճեց՝ հասնելով 2000-ի: «Արև»-ի արաբերեն հավելվածը դա պայմանավորում է մի քանի գործոնով. Մ. Ալին մեծ համակրանք ուներ հայերի նկատմամբ, հայերը աշխատասեր ժողովուրդ էին, հմուտ առևտրականներ, որոնք կապեր ունեին եվրոպական առևտրական կազմակերպությունների հետ, ինչպես նաև վստահելի աշխատողներ էին (Խոսրով Զրաքյանը Մ. Ալիի կնոջ թարգ-

⁴ Նույն տեղում, 2002, № 49, էջ 18:

⁵ Նույն տեղում, 2001, № 37, էջ 17:

⁶ Նույն տեղում, № 40, էջ 16, N 45, էջ 18:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, 2008, № 123, էջ 1:

մանիչն է եղել, Սարգիս Չրաքյանը՝ Ալիի դստեր ֆինանսական գործերի պատասխանատուն) ու չէին սպառնում Մ. Ալիի իշխանությանը¹⁰։ Մ. Ալին եվրոպական առևտրային կազմակերպությունների հետ պայմանագիր կնքելիս խորհրդակցում էր հայ առևտրականների հետ¹¹։ Նրա անձնական թարգմանիչներից են եղել Պողոս Յուսուֆյանը, Կարապետ Նուբարյանը, Մինաս Մուսայելյանը, Արտաշես Թունյանը, Ստեփան Դեմիրչյանը, Արթին Չրաքյանը, Խոսրով Չրաքյանը, Ալեքսանդր Բուզարին, Նուբաի Նուբարյանը, Առաքել Նուբարյանը¹²։

Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը նշում է, որ հայերը մեծապես նպաստեցին նաև Եգիպտոսի տնտեսության (մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության) վերելքին։ Հայերը աճեցրել են ափիոն, որը մեծ պահանջարկ ուներ Եվրոպայում։ Հովսեփ (Յուսուֆ) Պալյանը մանդարինի տնկիներ աճեցնելու հիմքն է դրել Եգիպտոսում¹³։ Հայերը մեծապես նպաստեցին մետաքսի արդյունաբերության զարգացմանը ու մեծ դեր ունեցան Եգիպտոսում առաջին մետաքսի գործարանների ստեղծման գործում¹⁴։

«Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածում տեղեկություններ կան 19-րդ դարում Եգիպտոսում ծխախոտի արտադրության ստեղծման, այդ գործում Հովհաննես և Կարապետ Մաթոսյան եղբայրների ներդրման մասին¹⁵։ Նշված է նաև Գրիգոր ու Կարապետ Մելքոնյանների մասին, ովքեր 1875 թ. Եվրոպայից մեկնում են Եգիպտոս ու այնտեղ զբաղվում ծխախոտի արտադրությամբ¹⁶։

Մ. Ալիի կառավարման շրջանում ձևավորվեց Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարարությունը, որը սկզբնական շրջա-

նում կոչվում էր առևտրի և պետական հարցերի դիվան։ 19-րդ դարում այդ պաշտոնը գերազանցապես զբաղեցրել են հայ համայնքի ներկայացուցիչները՝ Պողոս Յուսուֆյանը (1837-1844), Արթին Չրաքյանը (1844-1850), Ստեփան Դեմիրչյանը (1853-1857), Նուբար Նուբարյանը (1866-1874, 1878-1879, 1884-1888), Տիգրան Աբրոյանը՝ փոխարտգործնախարար (1882-1891)¹⁷։

Մուհամմադ Ալին Եգիպտոսում ճարտարապետությանը զարկ տալու համար Կ. Պոլսից Եգիպտոս հրավիրեց մի խումբ հայ ճարտարապետների, որոնք մեծ ներդրում ունեցան եգիպտական ճարտարապետության զարգացման գործում։ 19-րդ դարում հայազգի Յուսուֆ Հեքեքյանը նախագծել և մասնակցել է Շաբրա, Նեղոս ամրոցների, ինչպես նաև Մ. Ալիի մզկիթի կառուցման աշխատանքներին, ղեկավարել մզկիթի պատերը ներսից զարդանկարելու աշխատանքները, 1836 թ. զբաղեցրել Եգիպտոսում ստեղծված ինժեներական ուսումնարանի տնօրենի պաշտոնը, ծավալել ակտիվ մանկավարժական գործունեություն¹⁸։ Զայնաբ Միրմիրիջյանի ղեկավարությամբ կառուցվել է Գիզա ամրոցի որոշ շինություններ, նա մասնակցել է Զայնաբ Հանիմ ամրոցի ու այլ շինությունների նախագծմանն ու կառուցմանը։ 19-րդ դարում Եգիպտոսում գործունեություն ծավալած նշանավոր հայ ճարտարապետներից էին նաև Գևորգ Միրամիրալյանը, Միյուհ Թորաթյանը, ինչպես նաև 1896 թ. արդուլհամիդյան կոտորածներից հետո Պալյան գերդաստանից Եգիպտոս գաղթած Գարու Պալյանը, որի նշանավոր գործերից է Ամրու Իբրահիմի ամրոցը, որը կառուցվել է 1920 թ. իսլամական ոճով¹⁹։

Հայ երգահաններն ու երաժիշտները կարևոր դեր են խաղացել արաբական երաժշտության զարգացման գործում։ Որոշ հայ երաժիշտներ բարձր դիրքերի են հասել Եգիպտոսում։ Հայազգի

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 2-3։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 6։

¹² Նույն տեղում, 2005, № 86, էջ 17։

¹³ Նույն տեղում, 2008, № 123, էջ 4-5։

¹⁴ Նույն տեղում, 2005, № 89, էջ 18։

¹⁵ Նույն տեղում, 1998, № 5, էջ 18։

¹⁶ Նույն տեղում, 1998, № 12, էջ 18։

¹⁷ Նույն տեղում, № 5, էջ 18։

¹⁸ Նույն տեղում, № 33, էջ 14։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 14։

երգահան Տամբուրի Ալեքսանը 1853-1856 թթ. եղել է Մայիդ փաշայի անձնական երաժիշտը, իսկ 1863-1866 թթ. Նաի Նիզան Զայնուբը վայելել է Իսմայիլ փաշայի աջակցությունը²⁰:

Այնուհանդերձ, Եգիպտոսի տնտեսությունում հայերն ամենամեծ ներդրումն ունեցել են առևտրի ոլորտում, որը մեծ ծաղկում ապրեց 19-րդ դարում: «Արև» օրաթերթի արաբերեն հավելվածը նշում է, որ բազմաթիվ հայերի Եգիպտոսում կոչում էին «առևտրի գործակալներ», ուստի պատահական չէ, որ Մուհամմադ Ալիի օրոք առևտրի նախարարի (վեզիրի) պաշտոնը զբաղեցրել են հայերը՝ Պողոս Յուսուֆյանը (1826-1833 թթ.), Արթին Չրաքյանը (1833-1850 թթ.): Ամսագիրը մեծապես կարևորում է Պ. Յուսուֆյանի դերը եգիպտական պետական համակարգում՝ ներկայացնելով վերջինիս որպես Մ. Ալիի մերձավոր շրջապատի անդամ: Եգիպտահայ նշանավոր գործիչ Նուբար Նուբարյանն իր հուշերում նշում է, որ Պ. Յուսուֆյանը Մ. Ալիի ամենահավատարիմ մարդկանցից է եղել²¹:

Բացի տնտեսական ոլորտում գրանցած հաջողություններից, հայերը նաև մեծ ներդրում ունեցան Եգիպտոսի կրթական համակարգի բարելավման գործում: 1826 թ. Եվրոպա ուսման նպատակով ուղարկված եգիպտական խմբի մեջ կային նաև 4 հայեր՝ Արթին ու Խոսրով Չրաքյանները, Ստեփան Դեմիրչյանն ու Հովսեփ Բաշյանը: Ուսումն ավարտելուց հետո Ստեփան Դեմիրչյանը ղեկավարել է Փարիզի եգիպտական ռազմական դպրոցը, իսկ Արթին Չրաքյանը Յուսուֆ Հեքեքյանի հետ միասին կարևոր դերակատարում է ունեցել Եգիպտոսի ինժեներական դպրոցի ստեղծման գործում: Բացի այդ՝ հայերը բազմաթիվ ղեկավար պաշտոններ են զբաղեցրել Եգիպտոսի կրթական տարբեր հանձնաժողովներում, կրթական ծրագրերում և, վերջապես,

հայերը մեծ դեր են կատարել եվրոպական լեզուներից տարբեր ոլորտների գրքեր թուրքերեն ու արաբերեն և հակառակը թարգմանության գործում²²: Ամսագրի հավելվածում շեշտվում է, որ կրթության նախարարի տեղակալի պաշտոնը 1885-1906 թթ. զբաղեցնելիս Արթին Չրաքյանը մեծապես նպաստել է Եգիպտոսում կրթական համակարգի բարելավմանը²³:

19-րդ դարում եգիպտահայ համայնքի բարգավաճման գործում իր նշանակալի ներդրումն ունի Նուբար Նուբարյանը, ով տարբեր պաշտոններ է զբաղացրել Եգիպտոսի պետական ապարատում: Նուբար փաշան, ով 19-րդ դարում երեք անգամ զբաղեցրել է Եգիպտոսի վարչապետի պաշտոնը, բազմիցս հայտարարել է, որ առանց Եգիպտոսի իր կյանքը լիարժեք չէր լինի²⁴:

19-րդ դարում Եգիպտոսի քաղաքական ու տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած դրական տեղաշարժերը նպաստեցին մամուլի զարգացմանը, հիմնվեցին բազմաթիվ թերթեր, ամսագրեր: 19-րդ դարի վերջին եգիպտական մամուլի զարգացման գործում կարևոր դեր խաղաց սիրիահայ կաթոլիկ Ադիբ Իսհակը, ով 1877 թ. Կահիրեում հիմնեց «Եգիպտոս» շաբաթաթերթը, իսկ 1878 թ. Ալեքսանդրիայում՝ «Առևտուր» օրաթերթը²⁵:

Ամսագրի գրեթե յուրաքանչյուր համարում խմբագիրը ներկայացնում է պատմական որևէ լուսանկար ու մեկնաբանում այն: «Մի նկարի պատմություն» շարքի 15-րդ համարում ներկայացված է 1919 թ. Ալեքսանդրիայի շեյխ Աբդ ալ Մաջիդ ալ Լաբանի ու հայ համայնքի ներկայացուցիչների հանդիպման ընթացքում արված լուսանկարը, որին նախորդել էր եգիպտահայերի ու արաբ որոշ ծայրահեղականների միջև տեղի ունեցած միջադեպը: Եգիպտոսում տեղի ունեցած ապստամբության ընթացքում՝ 1919

²⁰ Նույն տեղում, 1999, № 16, էջ 16:

²¹ Նույն տեղում, 2000, № 32, էջ 10-11:

²² Նույն տեղում, 2008, № 123, էջ 4-5:

²³ Նույն տեղում, էջ 22:

²⁴ Նույն տեղում, 1998, № 3, էջ 1:

²⁵ Նույն տեղում, 1998, № 8, էջ 16:

թ. ապրիլի 3-ին, Կահիրեում տեղի ունեցած ցույցի ժամանակ Արթին Աբգարյան անունով մի հայ, բրիտանացիների ու թուրքերի դրոմամբ, կրակ բացեց եզիպտացի ցուցարարների վրա: Դրան անմիջապես հաջորդեց ամբողջ Եգիպտոսում կեղծ լուրերի տարածումը, թե իբր հայերը համագործակցում են բրիտանական զառութարարների հետ, ինչը պատճառ դարձավ, որ եզիպտացի ապստամբները Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում ու Եգիպտոսի այլ շրջաններում հարձակվեցին հայերի վրա: Հարձակումների արդյունքում սպանվեց 60 և վիրավորվեց 25 հայ, կողոպտվեց ու թալանվեց հայերին պատկանող մոտ 550 տուն ու առևտրական տաղավար²⁶: Այս ամենից հետո հայերը լքեցին իրենց տներն ու ապաստանեցին հայկական եկեղեցում, Գալստյան ու հայկական այլ վարժարաններում, հասարակական կազմակերպություններում: Իրենց հերթին բրիտանական իշխանությունները 1919 թ. ապրիլի 20-ին հայ փախստականների համար Ալեքսանդրիայի Նոր Եգիպտոս թաղամասում հատուկ տեղ հատկացրեցին: Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը նշում է, որ այս բախումների հրահրման գործում առաջնային դեր խաղացին իթթիհատականները, որոնք, համալրելով ցուցարարների շարքերը, հայերի մասին կեղծ լուրեր տարածեցին²⁷: Այս քայլով նրանք փորձում էին վրեժ լուծել եգիպտահայերից, որոնք Պոդոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ նույն ժամանակահատվածում Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում հանդես էին գալիս Օսմանյան կայսրության դեմ: Իրենց հերթին բրիտանական իշխանությունները, ապաստան տալով հայերին, աշխարհին ցույց էին տալիս, որ Եգիպտոսը դեռևս պատրաստ չէ անկախ պետություն դառնալու: Շուտով Եգիպտոսի հայրենասիրական ուժերն ընդունեցին իրենց սխալն ու հասկացան, որ այս բախումները դավադրության արդյունք

²⁶ Նույն տեղում, 2001, № 39, էջ 1-3:

²⁷ Նույն տեղում:

էին, և սկսեցին հայերի հետ հաշտության եզրեր փնտրել: Կողմերի պատվիրակությունների միջև տեղի ունեցած բանակցություններից հետո պարզ դարձավ, որ թյուրիմացություն է եղել:

Դրանից հետո հայերին իրավունք տրվեց վերադառնալ իրենց տները, ինչպես նաև պատճառված նյութական վնասների դիմաց հատկացվեց 30000 ջուլնեյի: Այդ դեպքից հետո աստիճանաբար կարգավորվեցին եգիպտացիների ու եգիպտահայերի եղբայրական հարաբերությունները, ու 1921 թ. ապրիլի 5-ին Եգիպտոս վերադառնալիս հայերը եգիպտացիների հետ մեկտեղ մեծ ոգևորությամբ դիմավորեցին Եգիպտոսի հայրենասիրական ուժերի ղեկավար Սաադ Ջադլուլին: Իր հերթին Ս. Ջադլուլն այցելեց Հայ Առաքելական եկեղեցի՝ բարեկամելու հարաբերությունները հայերի հետ ու պաշտոնական ներողություն խնդրելու 1919 թ. ապրիլյան դեպքերի համար²⁸:

Մեկ այլ համարում ներկայացվում է 1948 թ. Եգիպտոսում տեղի ունեցած հակաբրիտանական ցույցերի ընթացքում արված լուսանկարը, որտեղ եգիպտահայերը եգիպտացիների հետ մեկտեղ մասնակցում են Եգիպտոսի տարբեր քաղաքներում բողոքի ցույցերին²⁹:

Եգիպտահայ նշանավոր արվեստագետներից ամսագիրը մեծապես արժևորում է հայազգի նկարիչ Երվանդ Դեմիրչյանի գործունեությունը, ով 20-րդ դարի սկզբին նկարել է Մուհամմադ Ալիի ծոռան Ֆաթիմա Ջահրադի դիմանկարը: Մուհամմադ Ռիֆաթ ալ Իմամը նշում է, որ հայազգի արվեստագետը ստեղծել է եգիպտական «Մոնա Լիզա» կտավը³⁰: Եգիպտահայ նշանավոր արվեստագետներից է երգիծաբան Ալեքսանդր Սարուխանը, ում ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ եգիպտահայ նշանավոր հասարակական գործիչ Պերճ Թերզյանը ներկայացնում է եգիպ-

²⁸ Նույն տեղում, էջ 2-3:

²⁹ Նույն տեղում, 1998, № 7, էջ 17:

³⁰ Նույն տեղում, 2000, № 29, էջ 13-14:

տահայ երգիծաբանի հետ առաջին անգամ հանդիպման ժամանակ ստացած տպավորությունը: Բացի այդ՝ նա անդրադառնում է Ալեքսանդր Սարուխանի երգիծապատկերների, աշխատությունների լուսաբանմանը: Պերճ Թերզյանը, Ալեքսանդր Սարուխանին համեմատելով Շարլ Ազնավուրի ու Վիլյամ Մարոյանի հետ, նշում է, որ վերոնշյալ հայերը, պահպանելով հայկական արմատները, միևնույն ժամանակ իրենց նոր հայրենիքներում դարձան տեղի հասարակության կողմից հարգված ու լիիրավ անդամ³¹:

«Արև»-ի արաբերեն հավելվածը եզիպտահայ ակնառու ներկայացուցիչներից մեծապես արժևորում է Վահագն Դիբույանի կյանքն ու գործունեությունը: Վ. Դիբույանը ստեղծել է առաջին էլեկտրական տաքացուցիչը եզիպտական բանակի համար, ինչպես նաև նախագծել է տարբեր կառույցների էլեկտրականության հոսանքագծեր: 1973 թ. արաբախսրաելական պատերազմի նախօրեին Եզիպտոսի նախագահ Անվար Սադատի հանձնարարությամբ նա Եզիպտոսի անվտանգության ուժերի կենտրոնատեղիում նախագծում է հատուկ սենյակ՝ հագեցած էլեկտրական սարքերով, որի օգնությամբ անվտանգության ուժերի հրամանատարական կազմը կարողանում է վերահսկել իրավիճակը Կահիրեում³²:

Հավելվածում հանգամանորեն տեղեկացվում է, որ եզիպտահայ համայնքն իր ողջ պատմության ընթացքում մշտապես նպաստել է Եզիպտոսի հասարակական, քաղաքական կյանքի բարելավմանը, ու եզիպտացիները միշտ ակնածանքով են վերաբերվել հայերին՝ անկախ զբաղեցրած դիրքից ու պաշտոնից:

«Արև»-ի արաբերեն հավելվածն արաբախոս ընթերցողին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Կահիրեի՝ հայերեն անունը

կրող փողոցների մասին: Առաջինը հիշատակում է Ֆաթիմյան Եզիպտոսում մեծ վեզիրի պաշտոնը ստանձնած Բադր ալ Ջամալի անունը կրող երկու փողոցները՝ «Բադրի փողոց»-ը և «Ջամալի փողոց»-ը: Բացի այդ՝ Կահիրեում եղել են Նուբար Նուբարյանի ու Տիգրան Աբրոյանի անունը կրող փողոցներ, որոնց անունները հետագայում փոխվել են: Այնուհետև ամսագիրը ներկայացնում է Կահիրեի «Հայկական թաղը»՝ իր հայկական եկեղեցիով: Միջնադարում Կահիրեն հարուստ է եղել լճակներով, որոնցից մեկի շրջանում ապրել են հայերը, որը կոչվել է հայկական լճակ: Ժամանակի ընթացքում հայկական լճակի չորանալուց հետո հայերը շարժվել են մի քանի կիլոմետր հյուսիս ու հաստատվել այնտեղ, որը ներկայումս կոչվում է «Հայկական թաղ»: Բացի այդ՝ Կահիրեում կա ևս 2 թաղ, որոնք անվանվել են Մուհամմադ Ալիի հարկահավաք հայազգի Ալեքսան Միսաքյանի և առևտրի ու արտաքին կապերի նախարար Արթին Չրաքյանի անուններով: Իսկ ներկայիս Կահիրեում առկա են Պոդոս Նուբար փաշայի ու Յակոբ Արթինի անունները կրող փողոցներ³³:

Այսպիսով, «Արև»-ի արաբերեն հավելվածն իր էջերում ներկայացնում է եզիպտահայ համայնքը՝ մեծապես արժևորելով հայ համայնքի ներդրումը Եզիպտոսի քաղաքական, տնտեսական, հասարակական կյանքում: Ամսագիրը դրվատանքով արաբախոս ընթերցողներին տեղեկություններ է հաղորդում եզիպտահայ համայնքի նշանավոր հասարակական, քաղաքական գործիչների, մտավորականների, արվեստագետների գործունեության մասին, ինչպես նաև լուսաբանում հայ համայնքի կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները: Արաբերեն պարբերականի հրապարակումներն արժեքավոր են նրանով, որ դրանցում նորանոր փաստեր են երևան գալիս եզիպտահայ համայնքի վերաբերյալ:

³¹ Նույն տեղում, 1998, № 10, էջ 1-4:

³² Նույն տեղում, 1999, № 19, էջ 9-12:

³³ Նույն տեղում, 1998, № 9, էջ 6-9:

ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ
ЕГИПТА В АРАБСКОМ ПРИЛОЖЕНИИ ГАЗЕТЫ "АРЕВ"

РЕЗЮМЕ

Ежемесячник «Арев» на своих страницах широко представляет историю армянской диаспоры Египта, делая акцент главным образом на освещении вклада армянской диаспоры в политическую, экономическую, общественную жизнь страны. Помимо этого, ежемесячник освещает знаменательные события из общественной, политической жизни ученых и политических деятелей, деятелей искусства. На страницах ежемесячника читатель знакомится с общественно-политической жизнью диаспоры и важными событиями происходящими в ней.

MYASNİK YESOYAN

THE ELUCIDATION OF THE ARMENIAN COMMUNITY
ACTIVITIES IN EGYPT IN THE ARABIC
APPENDIX OF "AREV" DAILY

SUMMARY

The monthly of "Arev" represents the history of the Armenian community in Egypt having accented on the contribution of the Armenian Diaspora to political, economic and social life of Egypt. In addition to it, the magazine elucidates the remarkable events from the social, political life of scientists and politicians, art representatives. In the pages of the monthly a reader can get familiar with the social-political life of the Diaspora as well as important events taking place in it.

ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ 2005-2015 ԹԹ.

Մասնագիտական կրթությունը Հայաստանի Հանրապետությունում ներկայացված է նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) կրթությամբ, միջին մասնագիտական կրթությամբ, բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթությամբ:

Խորհրդային շրջանում, երբ հանրապետությունը ուներ արդյունաբերական հզոր ներուժ, այդ հաստատությունները կարևոր դերակատարում ունեին արդյունաբերական ձեռնարկությունները որակյալ բանվորական, ինժեներական և կառավարչական ներուժով ապահովելու համար: Մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները կադրեր էին մատակարարում նաև ոչ արդյունաբերական ոլորտներին՝ գյուղատնտեսությանը, առողջապահությանը, կրթությանը, շինարարությանը, տրանսպորտին, կապին և այլն: Մակայն ԽՍՀՄ-ում մասնագիտական կադրերի պատրաստումն ուներ իր առանձնահատկությունը, որը ծառայում էր մեծ երկրի պահանջներին, ԽՍՀՄ գաղափարախոսությանը: Կրթությունը գաղափարականացված էր և մասնագիտական կրթության նպատակն էր ոչ միայն մասնագետ, այլ նաև համակողմանի զարգացած անհատ պատրաստելը, մարքսիզմ-լենինիզմի ոգով դաստիարակելը: Այդ պատճառով մասնագիտական կրթական հաստատությունների ուսումնական պլաններում, բացի ընդհանուր և հատուկ մասնագիտական կրթաբովանդակությունից, մեծ տեղ էին զբաղեցնում ընդհանուր հումանիտար և սոցիալ-տնտեսագիտական ու ընդհանուր մաթեմատիկական և բնագիտական կրթաբովանդակությունները: Այդ առարկաների դասավանդումը արվում էր

մասնագիտական առարկաների հաշվին, սակայն դա տեղավորվում էր կրթության հայեցակարգի ընդհանուր տրամաբանության մեջ: Պետական բարձրագույն կամ միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունը ավարտելուց հետո շրջանավարտին նշանակում էին որևիցե պետական հիմնարկում աշխատանքի, որտեղ մեկ-երկու տարվա ընթացքում նա դառնում էր լիարժեք մասնագետ: Համակարգը ամբողջական էր և արդարացնում էր ինքն իրեն: Քանի որ ԽՍՀՄ-ը փակ երկիր էր, կրթությունը սպասարկում էր միայն այդ երկրի աշխատաշուկան, կամ, լավագույն դեպքում, որոշ զարգացող երկրների: ԽՍՀՄ-ում պլանավորվում էր, թե որ մասնագիտությունների գծով որքան կադրեր են անհրաժեշտ: Արդյունքում՝ գործազրկություն գրեթե չկար:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո մասնագիտական կրթության հայեցակարգը պետք է արմատապես փոփոխվեր: Անկախության առաջին տարիներին պատերազմի և շրջափակման ճիգերն էր գտնվող Հայաստանի Հանրապետությունը չէր կարող կրթության ոլորտում դիմել վճռական քայլերի: Պատերազմից հետո անկառավարելի սեփականաշնորհման հետևանքավ հանրապետությունը չկարողացավ պահպանել իր արդյունաբերական հզոր ներուժը և վերածվեց ագրարային երկրի: Փոխվեց կրթություն – աշխատաշուկա հարաբերությունը: Խնդիրը դժվարանում էր նաև այն պատճառով, որ աշխարհաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և տեխնոլոգիական ոլորտներում խորքային փոփոխությունները մեծ ազդեցություն էին թողել աշխատաշուկայի վրա: Այն վաղուց արդեն չէր սահմանափակվում մեկ երկրով, այլ վերածվել է գլոբալ, հաճախ վիրտուալ աշխատաշուկայի: Բնականաբար, այդ ամենը նոր մարտահրավեր էր մասնագիտական կրթության ոլորտին՝ և՛ կառուցվածքային, և՛ բովանդակային առումով:

1991 թ. ՀՀ-ում միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները մասնագետներ էին պատրաստում 127 մասնագիտության գծով: Շրջանավարտներին շնորհվում էր կրտսեր մասնագետի որակավորում: Համակարգում գործում էր 77 պետական ՄՄՈՒՀ (10 մասնաճյուղով), որոնցում ուսանում էր 28048 սովորող, և 62 ոչ պետական ՄՄՈՒՀ: 2001 թ. ՄՄՈՒՀ-ների թիվը 1991 թվականի համեմատությամբ (68 հաստատություն) աճեց 13,2 %-ով, իսկ ուսումնառողների թվաքանակը (40600)՝ նվազեց 31 %-ով:

Համակարգում գործում էր 16 պետական (10 մասնաճյուղով) և 73 ոչ պետական բուհ: Պետական բուհերի թիվը 1991 թվականի համեմատությամբ 2001 թ. աճել էր 14,2 %-ով: Պետական բուհերում սովորում էր 42525, ոչ պետական բուհերում՝ 19755 ուսանող: Պետական բուհերում սովորողների թվաքանակը 1991 թվականի համեմատությամբ նվազել էր 35,7 %-ով¹:

Անկախության առաջին տասնամյակին մի շարք օրենքներ, ենթաօրենսդրական ակտեր և ծրագրեր ընդունվեցին, որոնցում փորձ արվեց ներկայացնել մասնագիտական կրթության նոր տեսլականը և կարգավորել ոլորտի հիմնախնդիրները: Այսպես, ընդունվեցին «Կրթության մասին» (1999 թ. ապրիլի 14), «Բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» (2005 թ. հունվարի 18), «Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասին» (2005 թ. հուլիսի 8) ՀՀ օրենքները: 2001 թ. հունիսի 26-ին հաստատվեց «Կրթության զարգացման 2001-2005 թթ. պետական ծրագիրը»: Ծրագրով նախատեսվում էր հաղթահարել անցումա-

¹ Հայաստանի Հանրապետության կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիր, էջ 1, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1422&lang=arm#1>

յին փուլի դժվարությունները և 2005 թ. անցում կատարել կրթության համակարգի առաջանցիկ զարգացմանը:

2005 թ. մասնագիտական կրթության ոլորտում մեծ բարեփոխումներ սկսվեցին: 2004 թ. Լիսաբոնի կոնվենցիան ՀՀ ԱԺ-ի կողմից վավերացնելու և 2005 թ. Բոլոնյան գործընթացին Հայաստանի Հանրապետության միանալուց հետո փոփոխություններ կատարվեցին բարձրագույն կրթության մինչ այդ ընդունված օրենքներում: Բոլոնյան հռչակագիրը համաեվրոպական կրթական տարածք ստեղծելու հայտ էր ներկայացրել: Գլոբալացման հետևանքով կրթությունը պետք է պատասխաներ նոր մարտահրավերների:

2005 թ. ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում մասնագիտական կրթության և ուսուցման արդիականացման գերակայությունները և 2005-2008 թթ. գործողությունների պլանը»:

Մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում ձեռքբերված գիտելիքները մեծ արագությամբ հնանում էին, դրանք անընդհատ նորացնելու կարիք ունեին, ուստի խիստ կարևորվեց կրթությունը ամբողջ կյանքի ընթացքում: Մասնագիտական կրթության ոլորտում կարևորվեց «սովորեցնել ինչպես ամբողջ կյանքի ընթացքում սովորել» մոտեցումը, որը պահանջում էր ուսուցման համակարգի խորքային փոփոխում: 2009 թ. հոկտեմբերի 15-ին ՀՀ կառավարության N 43 արձանագրային որոշմամբ հաստատվեց «Ցկյանս ուսուցման հայեցակարգը», որում մասնավորապես նշվում էր. «...ցկյանս ուսումնառությունը պետք է դիտարկվի իբրև շարունակական և ծրագրված գործունեություն, որը նպաստում է գիտելիքների և հմտությունների ձեռքբերմանը, և վերջնական արդյունքում, անհատների, համայնքների և

ողջ հասարակության մասնագիտական կրթական կարողությունների զարգացմանը»²:

Բարեփոխումները բարձրագույն կրթության ոլորտում Բոլոնյան գործընթացի համատեքստում

Բարեփոխումների սկզբին հանրապետությունում կար 22 պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (բուհ) և 11 մասնաճյուղ (73716 ուսանողով)³: Մեծ թիվ էին կազմում նաև ոչ պետական ուսումնական հաստատությունները, որոնք կարևոր դերակատարում ունեին հատկապես սոցիալապես անապահով ուսանողներին կրթական ծառայություններ մատուցելու գործում: Բացի այդ՝ պետական բուհերում ցածր աշխատավարձերի պայմաններում դրանք վաստակելու լրացուցիչ հնարավորություն էին ընձեռում գիտական հիմնարկների և բուհերի պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմին: 2005 թ. հանրապետությունում կար 67 ոչ պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, որոնցում ուսուցանվում էր 24049 ուսանող⁴: Հետագայում հանրապետության ժողովրդագրական հիմնախնդիրները, մի կողմից, ՀՀ ԿԳՆ վարած քաղաքականությունը, մյուս կողմից, աստիճանաբար հանգեցրին ոչ պետական ուսումնական հաստատությունների և նրանցում սովորող ուսանողների քանակի նվազմանը: Այսպես՝ 2010/2011 ուսումնական տարում հանրապետությունում գործում էր 23 պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (91404 ուսանողով)⁵, 51 բարձրագույն ոչ պետական ուսումնական հաստատություն (19599 ուսանողով)⁶,

² <http://www.gov.am/files/meetings/2009/3912.pdf>

³ Հայաստանը թվերով, 2006, Կրթության հիմնական ցուցանիշները, էջ 1, http://www.armstat.am/file/article/soc_05_5.pdf

⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

⁵ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2010 թվականին, էջ 4, http://www.armstat.am/file/article/soc_10_11-12.pdf

⁶ Նույն տեղում, էջ 16:

2015/2016 ուսումնական տարում՝ 23 պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն (87304 ուսանողով)⁷, 37 ոչ պետական ուսումնական հաստատություն (9917 ուսանողով)⁸: Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից երևում է, որ ոչ պետական բուհերի ուսանողների քանակը վերջին 5 տարում նվազել է մոտ 2 անգամ: Արդարության համար նշենք նաև, որ ընթացող բարեփոխումների համատեքստում ոչ պետական բուհերի մեծ մասը չկարողացավ ապահովել կրթության անհրաժեշտ որակը և չդիմացավ մրցակցությանը:

Ինչպես վերը նշվեց, 2005 թ. Հայաստանը միացավ Բոլոնյան հոչակագրին (1999 թ.), որը ներառում էր վեց գերակա ոլորտ: 2005 թ. մայիսին ստեղծվեց հայկական ENIC/NARIC կազմակերպությունը, որը պետք է նպաստեր որակավորումների փոխճանաչելիությանը և որակավորումների ազգային շրջանակի մշակմանը: Հայաստանում մշակվեց և ներդրվեց դիպլոմի միասնական հավելվածը, որը սկսեց գործածվել 2007 թ., անցում կատարվեց երկաստիճան համակարգի՝ բակալավրիատ և մագիստրատուրա, որը պետք է ավարտվեր մինչև 2010 թ.: Ուսանողների շարժունությունը խթանելու համար ներդրվեց ECTS կրեդիտային համակարգը: Նախատեսվեց անցում կատարել ուսանողակենսաբոն ուսուցմանը, սերտացնել կապը բարձրագույն կրթության և գիտական հետազոտությունների միջև:

2003 թ. Բեռլինի կոմյունիկեով դրվեց այլ նշանակետ՝ մինչև 2005 թ. ներդնել որակի ապահովման ազգային համակարգեր, որոնք պետք է հավաստեն կրթության ոլորտում մատուցվող ծառայությունների որակը: 2005 թ. Բերգենի կոմյունիկեով ճանաչվեց

եռափուլ համակարգը: Ընդունվեցին Որակի Ապահովման Եվրոպական Ցանցի (ENQA) առաջարկած Բարձրագույն Կրթության Եվրոպական Տարածքում որակի ապահովման չափորոշիչները և ուղենիշերը:

2011 թ. հուլիսի 19-ին հաստատվեց «Կրթության զարգացման 2011-2015 թթ. պետական ծրագիրը»⁹: Ծրագրում վերլուծվեցին կրթության ոլորտի բարեփոխումների 10 տարվա արդյունքները, գնահատվեցին ձեռքբերումները: Դրա հետ մեկտեղ վերլուծությունները ցույց էին տալիս, որ կրթական բարեփոխումները չեն ապահովում ժամանակի պահանջներին համապատասխան անհրաժեշտ որակը: Պատահական չէ, որ ծրագրում նշվում էր, որ «Բարեփոխումների շոշափելի և հասարակության կողմից արժևորվող ձեռքբերումների բացակայության պատճառով կրթության համակարգը հայտնվել է մի իրավիճակում, երբ խաթարված է կրթական հաստատությունների հեղինակությունը, վտանգված է վստահությունը բարեփոխումների և համակարգի ներուժի նկատմամբ»¹⁰: Կրթության ոլորտի գերխնդիրը համարվեց որակի բարձրացումը: Լուրջ խնդիր էր կրթության մատչելիությունը հատկապես աղքատ բնակչության համար: Ծրագրում նշվում էր, որ բարձրագույն կրթության համակարգում «աղքատ և ծայրահեղ աղքատ բնակչության ընգրկվածությունն ունի նաև տարածքային անհամամասնություն: Մարզերի աղքատ բնակչության շրջանում այն 2,1, իսկ գյուղական համայնքներում 4,3 անգամ քիչ է»¹¹: Ուսման վարձը պետական բուհերում բավականին բարձր էր և կազմում էր աղքատ ընտանիքների ոչ պարենային ապրանքների մի-

⁷ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2015 թվականին, էջ 4, 21, http://www.armstat.am/file/article/soc_15_6.pdf

⁸ Նույն տեղում, էջ 15, 47:

⁹ <http://edu.am/index.php/am/documents/index/91>

¹⁰ «Կրթության զարգացման 2011-2015 թթ. պետական ծրագիր», էջ 3, http://parliament.am/law_docs/190711HO246havelvats.pdf

¹¹ Նույն տեղում, էջ 7, http://parliament.am/law_docs/190711HO246havelvats.pdf

ջին տարեկան ծախսերի մոտ 50-65 տոկոսը¹²: Այդ պատճառով բարձրագույն մասնագիտական կրթության կարևորագույն խնդիրներից էր ուսման վարձի փոխհատուցման մեխանիզմների և անվճար կրթության ընդլայնումը: Ճիշտ է, ՀՀ կառավարության կողմից մշակվեցին մի շարք ծրագրեր, սակայն դրանք միայն մասամբ են լուծում կրթության մատչելիության հարցը:

Խնդիր կար երկաստիճան համակարգի հետ կապված: 5-ամյա կրթությունից երկաստիճանի անցնելիս թույլ տրվեցին մի շարք սխալներ: Բարձրագույն կրթության ոլորտի բաժանումը բակալավրիատի և մագիստրատուրայի ճիշտ չէր ընկալվում ոչ միայն հասարակության, այլև կրթության կառավարիչների մի մասի կողմից: Բակալավրիան ընկալվում էր որպես թերի բարձրագույն կրթություն: Մագիստրատուրան չէր դիտվում որպես կրթական աստիճան, որն ապահովում էր անհրաժեշտ որակավորում միայն այն մարդկանց համար, ովքեր ցանկանում էին շարունակել հետազոտական աշխատանքը կամ զբաղվել դասավանդմամբ: Պատահական չէ, որ 2001 թ. հանրապետության 9 բուհում գործում էր ասպիրանտուրա և դոկտորանտուրա և միայն 3 բուհում՝ մագիստրատուրա¹³: 2007 թ. մագիստրատուրա կար միայն 4 պետական բուհում¹⁴: Մագիստրատուրայի նկատմամբ վերաբերմունքը սկսեց փոխվել միայն վերջին տարիներին: 2014/2015 ուսումնական տարում մագիստրոսի կրթական ծրա-

¹² Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Մաս 2. Հայաստան. Ոչ նյութական աղքատության ցուցանիշները, 2005 թ., էջ 15, http://www.armstat.am/file/article/bd_04_3.pdf

¹³ Հայաստանի Հանրապետության կրթության զարգացման 2001-2005 թվականների պետական ծրագիր, էջ 1, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1422&lang=arm#1>

¹⁴ Мкртчян Л.О., Развитие образования Республики Армения, стр 54, http://pu.by/iss/n24/MKRTCHYAN_24.pdf

գիր կար արդեն հանրապետության 33 բուհում ու նրանց 9 մասնաճյուղում և 3 գիտական կազմակերպությունում¹⁵:

Խնդիրներ կային կրեդիտային համակարգով մասնագիտական կրթության ծրագրերը փոխակերպելու հարցում: Բուհերին աջակցելու համար ՀՀ կրթության և գիտության նախարարի 2007 թ. հունիսի 19-ի N 588-Ա/Ք հրամանով ընդունվեց «Ուսումնական գործընթացի կրեդիտային համակարգով կազմակերպման օրինակելի կարգը», որի նպատակն էր ապահովել բուհերի համար միասնական կանոնակարգային-կազմակերպական հենք¹⁶:

Կրթական բարեփոխումները այլ հարթություն տեղափոխվեցին 2008 թ. «Մասնագիտական կրթության որակի ապահովման ազգային կենտրոն հիմնադրումի» (ՈԱԱԿ)¹⁷ ստեղծվելուց հետո: ՈԱԱԿ-ը պետք է որակի ապահովման գործընթացներ իրականացնե՝ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում ինստիտուցիոնալ և ծրագրային հավատարմագրման միջոցով: ՈԱԱԿ-ի նպատակների մեջ մտնում է խթանել մասնագիտական կրթության որակի շարունակական բարելավումը, նպաստել կրթական համակարգի ինքնավարությանը և հաշվետվողականության մեխանիզմների ներդրմանը:

Հետևելով Բոլոնյան գործընթացի շրջանակներում ստանձնած պարտավորություններին՝ ՀՀ կառավարությունը 2011 թ. հաստատեց ՀՀ որակավորումների ազգային շրջանակը (ՈԱՇ)¹⁸: ՈԱՇ-ով ամենաընդհանրական ձևով ներկայացվեցին կրթական

¹⁵ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2015 թվականին, էջ 21, http://www.armstat.am/file/article/soc_14_11-12

¹⁶ https://herearmenia.files.wordpress.com/2011/04/orinakeli_kargi_final-ects.pdf

¹⁷ ՀՀ կառավարության 2008 թ. նոյեմբերի 27-ի թիվ 1486-Ն որոշում, <http://www.anqa.am>

¹⁸ ՀՀ կառավարության 2011 թ. մարտի 31-ի N 332-Ն որոշումը «Հայաստանի Հանրապետության կրթության որակավորումների ազգային շրջանակը հաստատելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=66856>

յութաքանցուր աստիճանի համար շրջանավարտի բնութագրիչները՝ գիտելիքի, հմտության և կարողության մակարդակով: ՈԱՇ-ի 6-րդ մակարդակը վերաբերվում է բակալավրիատի աստիճանին, 7-րդը՝ մագիստրատուրային: ՈԱՇ-ը համապատասխանում է Ռեկվալիտումների եվրոպական շրջանակին: Դրա մշակման և հաստատման նպատակն էր ուսանողության շարժունությանը նպաստելու համար ամբողջ եվրոպական տարածքում ունենալ համընթեռնելի շնորհվող որակավորումներ:

Հետևելով Բերգենի կոմյունիկեին՝ ՀՀ կառավարությունը 2011 թ. հաստատեց մասնագիտական կրթության հավատարմագրման չափանիշները¹⁹, ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում մասնագիտական կրթական ծրագրեր իրականացնող ուսումնական հաստատությունների և դրանց մասնագիտությունների պետական հավատարմագրման կարգը»²⁰: Կարգի համաձայն միջին և բարձրագույն մասնագիտական հաստատությունների համար սահմանվում էր հավատարմագրման երկու տեսակ՝ ինստիտուցիոնալ և ծրագրային: Ինստիտուցիոնալ հավատարմագրումը պարտադիր է, և մինչև 2018 թ. վերջը բոլոր միջին և բարձրագույն մասնագիտական հաստատությունները պետք է դիմեն այն անցնելու համար: Ծրագրային հավատարմագրումը հնարավոր է միայն այն դեպքում, եթե բուհը անցել է ինստիտուցիոնալ հավատարմագրումը: Ի տարբերություն նախորդ շրջանի պետական հավատարմագրման²¹ և՛ ինստիտուցիոնալ, և՛ ծրագրային հավատարմագրումները ունեն շրջափուլային բնույթ, կրկնվում են կայուն պարբերականությամբ՝ շարունակական դարձնելով բուհերի թե՛ ինստիտուցիոնալ կարողություններ:

¹⁹ ՀՀ կառավարության 2011 թ. հունիսի 30 N 959-Ն որոշում, <http://www.anqa.am>

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ ՀՀ կառավարության 2000 թ. հուլիսի 7-ի N 372 որոշում, <http://www.anqa.am>

րի և թե՛ մասնագիտությունների կրթական ծրագրերի բարելավումը: Ընդ որում՝ ինստիտուցիոնալ հավատարմագրում անցած բուհերը կարող են հավատարմագրվել 4 կամ 6 տարով, կամ ստանալ 2 տարվա պայմանական հավատարմագրում: Մինչ այժմ հանրապետությունում հավատարմագրում է ստացել 16 պետական և ոչ պետական բուհ: Ինստիտուցիոնալ հավատարմագրումը նպաստեց բուհերի ռազմավարական կառավարման խթանմանը, հաշվետվողականությանը, աշխատանքի ավելի մեծ թափանցիկությանը, ուսանողակենտրոն կրթական միջավայրի ստեղծմանը:

Ինստիտուցիոնալ հավատարմագրումը վերհանեց նաև այն, որ հանրապետությունում թույլ է զարգացած բուհ – գործատու կապը, որ բուհերի մասնագիտությունների կրթական ծրագրերը հաճախ չեն համապատասխանում գլոբալ աշխատաշուկայի հարափոփոխ պայմաններին: Լավ չեն մշակված մասնագիտությունների կրթական ծրագրերի ելքային արդյունքները, հաճախ դրանք չեն համապատասխանում ՈԱՇ-ին: Այժմ հանրապետությունում փորձ է արվում բուհերը ծրագրային հավատարմագրման նախապատրաստելու համար անցկացնել փորձնական ծրագրային աուդիտ: Նախատեսվում է, որ ծրագրային հավատարմագրումը կհզորացնի մասնագիտությունների կրթական ծրագրերը՝ դրանք ավելի գրավիչ դարձնելով ոչ միայն հանրապետության քաղաքացիների, այլ նաև օտարերկրյա դիմորդների համար:

2015 թ. Եվրոպայի կրթության նախարարների Երևանի գագաթնաժողովում ամփոփվեցին Բոլոնյան գործընթացի տասն տարվա արդյունքները, հաստատվեցին համաեվրոպական նոր չափանիշներն ու ուղենիշները և մշակվեց կրեդիտային համակարգի զարգացման նոր ուղեցույց: Դա նշանակում է, որ հա-

մանկության համակարգի և մանկապարտեզների և նպաստել բուհերի և կրթական ծրագրերի համահունչությանը: Այն ավելի մեծ հնարավորություն է ընձեռում Հայաստանի ուսանողներին օգտվելու շարժունության տարաբնույթ ծրագրերից, որոնց սկիզբը դրեց «Էրազմուս Մունդուս» ծրագիրը (2007): Դրա հետ մեկտեղ հանրապետության առջև դրվեց նոր մարտահրավեր՝ ուսանողության շարժունությունը, ավելի լայն հնարավորություններ ընձեռելով ուսանողներին, ուժեղացրեց հանրապետությունից «ուղեղների արտահոսքի» հիմնախնդիրը: Դրա էլքը ոչ թե նմանատիպ ծրագրերից հրաժարվելն է, այլ բարձրագույն կրթության ոլորտն ավելի մրցունակ դարձնելը՝ բուհերի ռեսուրսային բազան հզորացնելու, ինովացիոն ծրագրեր ներմուծելու, օտարալեզու դասընթացների քանակը ավելացնելու, հետագոտահեն կրթությունը խրախուսելու միջոցով:

Նախնական և միջին մասնագիտական կրթության համակարգ

Ի տարբերություն բուհերի՝ հանրապետության նախնական և միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները բնութագրվում են ավելի սահմանափակ ինքնուրույնությամբ: 2002 թ. եվրոպական երկրների կրթության նախարարներն ընդունեցին Կոպենհագենյան հռչակագիրը, որի նպատակն էր եվրահետեգրումը, այդ ոլորտում եվրոպական կրթության որակի բարձրացումը, ուսանողների շարժունության խրախուսումը: Կոպենհագենյան և Բոլոնյան գործընթացները բավական շատ նմանություններ ունեն և ուղղված են եվրոպական կրթական տարածքի մրցունակության բարձրացմանը:

2004 թ. տվյալով կար 81 պետական միջին միջնակարգ ուսումնական հաստատություն, որոնցում սովորում էր 27.8 հազ.

մարդ²²: Նույն ժամանակ գործել է 27 միջին մասնագիտական ոչ պետական ուսումնական հաստատություն, որոնցում սովորում էր 2,7 հազ. մարդ²³: ՀՀ կառավարության 2008 թ. դեկտեմբերի 18-ի նիստի N 51 արձանագրային որոշմամբ մշակվեց «Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության հայեցակարգը»: Հայեցակարգում նախանշվեցին ոլորտի հիմնախնդիրները և առաջիկա տարիների քաղաքականության հիմնական ուղղությունները:

2008 թ. նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության և ուսուցման բնագավառում բարեփոխումներին աջակցելու, դրանք առավել արդյունավետ դարձնելու համար ստեղծվեց «Կրթության ազգային ինստիտուտ» փակ բաժնետիրական ընկերության «Մասնագիտական կրթության և ուսուցման զարգացման ազգային կենտրոն» հիմնարկը (ՄԿՈՒԶԱԿ): ՄԿՈՒԶԱԿ-ը պետք է աջակցեր ՄԿՈՒ մակարդակում Որակավորումների ազգային շրջանակի ներդրմանը, նպաստեր Հայաստանի Հանրապետությունում «Ուսումնառություն ողջ կյանքի ընթացքում» սկզբունքի ներդրմանն ու լայն տարածմանը, աջակցեր պետական կրթական չափորոշիչների և այլ ծրագրերի մշակմանը, նպաստեր տարբեր հաստատությունների և կազմակերպությունների կողմից մատուցվող կրթական ծառայությունների որակի ապահովմանը: 2011 թ. հոկտեմբերին հաստատվեցին արհեստագործական ուսումնարանի, պետական քոլեջի և տարածաշրջանային պետական քոլեջի նոր օրինակելի կանոնադրությունները և բոլոր արհեստագործական ուսումնարանները հանձնվեցին ՀՀ կրթության և գիտության նա-

²² Հայաստանը թվերով, 2005 թ., վիճակագրական տեղեկատու, էջ 2, http://www.armstat.am/file/article/arm_05_51.pdf

²³ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2004 թվականին, էջ 14, http://www.armstat.am/file/article/soc_04_4.pdf

խարարության ենթակայությանը: Մինչ այդ արդեն կրթական առաջավոր հայեցակարգերի և տեխնոլոգիաների ներդրման, ՄԿՈՒ համակարգում բարեփոխումները խթանելու համար հանրապետությունում ստեղծվել էր 12 տարածաշրջանային քոլեջ: Մեծ աշխատանք էր տարվել այդ քոլեջների լաբորատորիաների, համակարգչային լսարանների նորացման, նյութատեխնիկական բազայի հարստացման և վերազինման, ինչպես նաև շենքային պայմանների բարելավման ուղղությամբ:

2007, 2009, 2012 թթ. մշակվել են նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և միջին մասնագիտական կրթության մասնագիտությունների չափորոշիչների և մոդուլային ուսումնական պլանները: ՀՀ կառավարության 2012 թ. հուլիսի 4-ի նիստի N 27 արձանագրային որոշման համաձայն հաստատվեց «Մասնագիտական կրթության և ուսուցման 2012-2016 թվականների բարեփոխումների ծրագիրը»: Ծրագիրն ուղղված էր ապահովելու մասնագիտական կրթության և ուսուցման (ՄԿՈՒ) ոլորտի արձանագրված ձեռքբերումների և 12 տարածաշրջանային քոլեջների փորձի զարգացումը և ընդլայնումը: Ծրագրով նախանշվեցին ոլորտի զարգացման նպատակները և խնդիրները հետևյալ ուղղություններով՝ ՄԿՈՒ համակարգի ինտեգրում եվրոպական մասնագիտական կրթական տարածքին, համակարգի կառավարման արդյունավետության բարձրացում, ՄԿՈՒ ոլորտում սոցիալական գործընկերության ընդլայնում:

Կոպենհագենյան գործընթացով նախատեսվել է կրեդիտային համակարգ ներդնել նաև նախնական (արհեստագործական) մասնագիտական և միջին մասնագիտական կրթության ոլորտում: Թեև Հայաստանը չի միացել Կոպենհագենյան գործընթացին, սակայն ՄԿՈՒ ոլորտում բարեփոխումներ անցկացնելիս հետևում է դրա սկզբունքներին: 2014-2015 թթ. ուսումնական տարվանից որոշ մասնագիտությունների գծով կրեդիտային հա-

մակարգ է փորձնական ներդրվել պետական քոլեջների մի մասում: Իրականացվել է ՈԱՇ-ի ներդրման գործընթացից բխող մասնագիտությունների ցանկի և շնորհվող որակավորումների վերանայման գործընթաց: ՈԱՇ-ի 4-րդ մակարդակը համապատասխանում է նախնական մասնագիտական կրթությանը, 5-րդը՝ միջին մասնագիտականին: Կառավարության կողմից ընդունված վերահիշյալ հավատարմագրման կարգը վերաբերվում է նաև միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատություններին: Դրանց և բուհերի հավատարմագրման չափանիշներն ու չափորոշիչները նույնն են: Սակայն ի տարբերություն բուհերի, որոնց հավատարմագրման գործընթացը մեկնարկեց 2012 թ., քոլեջները դեռ նոր են մտնում գործընթացի մեջ: Առայժմ փորձնական հավատարմագրում պետք է անցնեն տարածաշրջանային 12 քոլեջները, այնուհետև մինչև 2018 թ. վերջը, ինչպես և նախատեսված է կարգով, մյուս բոլոր քոլեջները պետք է ներկայացնեն դիմում ինստիտուցիոնալ հավատարմագրում անցնելու համար:

2015/2016 ուս. տարում հանրապետությունում գործում էր նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) ծրագիր իրականացնող 44 պետական ուսումնական հաստատություն, որոնցից 25-ը՝ նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) և 19-ը՝ միջին մասնագիտական²⁴: Կան նաև ոչ պետական նմանատիպ ուսումնական հաստատություններ: Մեծաքանակ ուսումնական հաստատությունների հավատարմագրում անցկացնելու համար այժմ ձևավորվում է փորձագիտական բազա: Առաջիկա տարիների գերակայությունների մեջ լինելու է այդ ոլորտի համար որակի ապահովման կադրերի նախապատրաստելը:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ մասնագիտական կրթության ոլորտում բարեփոխումներն առաջիկա տարիներին շարու-

²⁴ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2015 թվականին, էջ 1, http://www.armstat.am/file/article/soc_15_4.pdf

նակվելու են: Խնդիր է դրված բարելավել կրեդիտային համակարգը բարձրագույն կրթության ոլորտում և ներդնել միջին մասնագիտական կրթության ոլորտում այնպես, որ ապահովվի ՈԱՇ-ի 5-րդ և 6-րդ փուլերի միջև կրեդիտների փոխանցելիությունը և կրթության շարունակականության ապահովումը: Այդ գործընթացները ինքնին անհնար են առանց մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների ինքնուրույնության աճի: Մոտ ապագայում անհրաժեշտ է մշակել նաև Որակավորումների սեկտորալ շրջանակները, որոնք կհեշտացնեն մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների կողմից մասնագիտության կրթական ծրագրերի մշակումը, նմանատիպ եվրոպական ծրագրերի հետ դրանց համադրելիության ապահովումը: Երևանի գաղաթնաժողովում 2015 թ. հաստատված Եվրոպական բարձրագույն կրթական տարածքում որակի ապահովման նոր չափանիշները և ուղենիշները (ESG), ինչպես նաև Կրեդիտների փոխանցման և կուտակման եվրոպական համակարգի (ECTS) նոր ուղեցույցը լավ հիմք են հանդիսանում ազգային փաստաթղթերի վերանայման և բարելավման համար:

ЛИЛИТ ЗАКАРЯН

РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В 2005–2015 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Реформы в системе высшего образования представлены в контексте Болонского процесса, в системе среднего профессионального образования – Копенгагского процесса (к которому Армения не присоединилась). Изменения в системе высшего образования стали видимыми после проведения государственной аккредитации. Были выработаны и утверждены Правительством РА Национальная рамка квалификаций Армении, Положение о государственной аккредитации и Критерии и стандарты государственной аккредита-

ции. В результате вузы страны, прошедшие институциональную аккредитацию, переходят на стратегическое планирование, важное значение приобретают отчетность, прозрачность управления, студентоцентрический подход к образованию. Следующей ступенью в реформе системы высшего образования является пересмотр академических программ, упор на потребности рынка и усиления связи между обучением и научными исследованиями, развитие внешних связей и международного сотрудничества.

LILIT ZAKARYAN

THE REFORMS IN THE PROFESSIONAL EDUCATION FIELD IN THE REPUBLIC OF ARMENIA 2005-2015

SUMMARY

The reforms which are being realized in the professional education field are presented in this article. The reforms of higher education are presented in the context of the Bologna process and the reforms of secondary professional education in the context of Copenhagen process. The changes in the sphere of higher education became visible after the state accreditation procedure had been implemented. The national frame of the qualifications, the criteria and norms of the institutional and programming accreditation were worked out and later confirmed by the Government. In the result of it, the universities which are institutionally being accredited have passed to the strategic planning, report, transparency of the management, contribution of the approach of centralized student body. The next step in the system of higher education has a goal to revise professional educational programmes, to adopt marketing approach, to strengthen the link between the teaching-research, to develop foreign relations and international cooperation.

Վահե Մարգարյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

Վահան Տեր-Ղևոնդյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

Արգիշտի Վարդանյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

Մարիամ Գրիգորյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

Հակոբ Մուրադյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտքարտուղար, Նոր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Հասմիկ Ամիրջանյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

Կարո Ժամխարյան

պատմական գիտությունների թեկնածու

Կարեն Խաչատրյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն, Ընդհանուր պատմության բաժնի վարիչ, ԳԱԱ ԳԿՄԿ Պատմության և միջազգային հարաբերությունների ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Քանաքարա Հայրապետյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

Մարիամ Հակոբյան

ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ

Աշխեն Բասենցյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտ

Գայանե Ղազարյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Ընդհանուր պատմության բաժնի աշխատակից

Աննա Ասատրյան

«Ֆրանս-հայկական մասնագիտական ուսումնական կենտրոն հիմնադրամ»-ի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու

Հասն Սուքիասյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նորագույն պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գագիկ Ժամխարյան

Վանաձորի պետական համալսարանի Պատմության ամբիոնի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու

Խաչատուր Ստեփանյան

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու

Ռուբեն Միրզախանյան

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ ռեկտոր, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Նարինե Մովսեսյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

Ռուբեն Կարապետյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Ընդհանուր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Եգիպտոսում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան (2004-2009 թթ.), պատմական գիտությունների դոկտոր

Վայրա Մարտիրոսյան

ԳԱԱ ԳԿՄԿ մագիստրատուրայի «Միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտության շրջանավարտ

Մյասնիկ Ետյան

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայ պարբերական մամուլի և հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու

ԼԻԼԻԹ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Նորագույն պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՀԵ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Կ. Ֆ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՌԻՊՏԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԽՆԴԻ ՇՈՒՐԶ 3

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ XII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ (ըստ հայ-հռոմեական 1199 թ. բանակցությունների վավերագրերի) 19

ԱՐԳԻՇՏԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ ԳԱՎԱՌԻ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐԶ (VIII Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – IX Դ. ՄԿԻԶԲ) 41

ՄԱՐԻԱՄ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽԱՌՆ ԱՍՈՒՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IX–XI ԴԴ.) 52

ՀԱԿՈԲ ՍՈՒՐԱՆՅԱՆ

ԲՈՆԱԳԱՂԹԵՐՆ ՈՒ ԱՐՏԱԳԱՂԹԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻՑ ԹՈՒՐԲ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1512–1639 թթ.) 64

ՀԱՄՄԻԿ ԱՄԻՐԶԱՆՅԱՆ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԴՈՒԹՅԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ-ՌՈՒՄ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (XVIII Դ. ՎԵՐԶ) 78

ԿԱՐՈ ԺԱՄԽԱՐՅԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ 90

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՄԱՆ
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1894–1922 թթ. (ռուս.) 101

ՔԱՆԱՔԱՐԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԽՈՐԵՆ ՍՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆԸ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ (1901–1909 թթ.) 120

ՄԱՐԻԱՄ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՅԴ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅՈՒՄ 129

ԱՇԽԵՆ ԲԱՍԵՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԲԱՆԱԿՈՒՄ (1914–1916 թթ.) 147

ԳԱՅԱՆԵ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1918–1920 թթ. 164

ԱՆՆԱ ԱՍՏԱՏՐՅԱՆ

ԼՈՌՈՒ ՉԵԶՈՔ ԳՈՏՈՒ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1919–1920 թթ.) 173

ՀԱՍՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ԺԱՄՀԱՐՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐԻ «ԿՐՈՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՎ «ՍԱԲՈՏԱԺ» ՖԵԼԻԵՏՈՆՆԵՐՈՒՄ 186

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

«ՍՄԵՆՈՎԵԽԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԴՐՄԵՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ
ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ 199

ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՐԶԱԽԱՆՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ
ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱԶԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ 215

ՆԱՐԻՆԵ ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ

1920 թ. ԹՈՒՐԳ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ ԸՍՏ Հ. ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ
«Հ.Յ.ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԵԼԻՔ ՉՈՒՆԻ ԱՅԼԵԻՍ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ 227

ՀԱՍՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԱՎԼԻՏԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ 241

ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1992–2011 թթ. 253

ՎԱԼՅԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՈԼՈՐՏԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 272

ՄՅԱՄԼԻԿ ԵՍՈՅԱՆ

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ «ԱՐԵՎ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԱՐԱԲԵՐԵՆ
ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՒՄ 284

ԼԻԼԻԹ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՄՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ
2005–2015 թթ. 297

СОДЕРЖАНИЕ

ВАГЕ САРГСЯН

КОНЦЕПЦИЯ К. Ф. ЛЕМАНА-ХАУПТА ПО ВОПРОСУ
ФОРМИРОВАНИЯ ВАНСКОГО ЦАРСТВА 3

ВАН ТЕР-ГЕВОНДЯН

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СТРАНАХ ВОСТОЧНОГО
СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ В КОНЦЕ XII ВЕКА (ПО ДОКУМЕНТАМ
АРМЯНО-РИМСКИХ ПЕРЕГОВОРОВ 1199 Г.) 19

АРГИШТИ ВАРДАНЯН

К ВОПРОСУ О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ КАНТОН ТАРОНА
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА VIII ВЕКА – НАЧАЛО IX ВЕКА) 41

МАРИАМ ГРИГОРЯН

СМЕШАННЫЕ БРАКИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ
(IX–XI ВВ.) 52

АКОП МУРАДЯН

НАСИЛЬСТВЕННЫЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ И ЭМИГРАЦИЯ ИЗ
КАРСКОЙ ГУБЕРНИИ В ПЕРИОД
ТУРЕЦКО-ПЕРСИДСКИХ ВОЙН (1512–1639 ГГ.) 64

АСМИК АМИРДЖАНИЯН

РОЛЬ ИОСИФА АРГУТЯНА В АРМЯНО-ГРУЗИНО-РУССКИХ
ОТНОШЕНИЯХ (КОНЕЦ XVIII В.) 78

КАРО ЖАМХАРЯН

АРМЯНСКИЕ ЕВАНГЕЛИСТЫ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ И
ОКРЕСТНОСТЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX-ОГО ВЕКА 90

КАРЕН ХАЧАТРЯН

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В ТУРЕЦКОЙ ПОЛИТИКЕ
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В 1894–1922 ГГ. 101

КАНАКАРА АЙРАПЕТАН

ХОРЕН МУРАДБЕКЯН – БЛАГОСТРОИТЕЛЬ ЦЕРКВЕЙ НОР
БАЯЗЕТА В 1901–1909 ГГ. 120

МАРИАМ АКОПЯН

СОЗДАНИЕ ВОЕННОЙ ШКОЛЫ АРФ ДАШНАКЦУТЮН И ЕЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В БОЛГАРИИ 129

АППХЕН БАСЕНЦЯН

ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКИХ СОЛДАТ В ОСМАНСКОЙ
АРМИИ (1914–1916 ГГ.) 147

ГАЯНЕ КАЗАРЯН

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТИПОГРАФИИ ПЕРВОПРЕСТОЛЬНОГО
СВЯТОГО ЭЧМИАДЗИНА В 1918–1920 ГГ. 164

АННА АСАТРЯН

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В ЛОРИЙСКОЙ
НЕЙТРАЛЬНОЙ ЗОНЕ (1919–1920 ГГ.) 173

АМО СУКИАСЯН, ГАГИК ЖАМГАРЯН

ОЧЕРКИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В
ФЕЛЬЕТОНАХ ЛЕР КАМСАРА “ИСТОРИЯ РЕЛИГИЙ” И
“САБОТАЖ” 186

ХАЧАТУР СТЕПАНИЯН

ПРОЯВЛЕНИЕ “СМЕНОВЕХОВСТВА” В
АРМЯНСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ 199

РУБЕН МИРЗАХАНИЯН

ПЕРВЫЕ ШАГИ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИТИЧЕСКИХ
ШТАМПОВ СОВЕТСКОЙ АРМЯНСКОЙ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ 215

НАРИНЕ МОВСЕСЯН

ОЦЕНКА ТУРЕЦКО-АРМЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1920 Г. В
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ ПО РАБОТЕ О. КАЧАЗНУНИ "АРФ
ДАШНАКЦУТЮН БОЛЬШЕ НЕЧЕГО ДЕЛАТЬ" 227

АМО СУКИАСЯН

СОЗДАНИЕ ГЛАВЛИТА СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ 241

РУБЕН КАРАПЕТАН

АРМЯНО-ЕГИПЕТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1992–2011 ГГ. 253

ВАЛЯ МАРТИРОСЯН

ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ И
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
ПО МИГРАЦИИ 272

МЯСНИК ЕСОЯН

ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ
ЕГИПТА В АРАБСКОМ ПРИЛОЖЕНИИ ГАЗЕТЫ "АРЕВ" 284

ЛИЛИТ ЗАКАРЯН

РЕФОРМЫ В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В
2005–2015 ГГ. 297

CONTENTS

VAHE SARGSYAN

THE CONCEPT OF C. F. LEHMANN-HAUPT ON THE
FORMATION OF THE KINGDOM OF VAN 3

VAHAN TER-GHEVONDIAN

THE POLITICAL SITUATION IN THE EASTERN
MEDITERRANEAN COUNTRIES AT THE END OF THE XII C.
(ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF
1199 ARMENIAN-ROMAN NEGOTIATIONS) 19

ARGISHTI VARDANYAN

THE ISSUE OF THE BELONGING OF TARON CANTON (THE
SECOND HALF OF THE VIII C. –
THE BEGINNING OF THE IX C.) 41

MARIAM GRIGORYAN

MIXED MARRIAGES IN MEDIEVAL ARMENIA
(IX–XI CC.) 52

HAKOB MURADYAN

FORCED DEPORTATIONS AND EMIGRATIONS FROM KARS
GUBERNIA DURING THE PERIOD OF THE TURKISH-PERSIAN
WARS (1512–1639) 64

HASMIK AMIRJANYAN

THE ROLE OF HOVSEP ARGHUTYAN AND THE ARMENIAN-
GEORGIAN-RUSSIAN RELATIONS
(THE END OF THE 18th C.) 78

KARO JAMKHARYAN

THE ARMENIAN EVANGELISTS OF ALEXANDROPOL AND ITS
SURROUNDINGS IN THE SECOND HALF OF THE 19th C. 90

KAREN KHACHATRYAN

THE TURKISH POLICY CONTINUITY IN REALIZATION OF THE
ARMENIAN GENOCIDE IN 1894–1922 101

QANAQARA HAYRAPETYAN

KHOREN MOURADBEKYAN: A REFORMER OF THE CONDITION
OF THE CHURCHES IN NOR
BAYAZET REGION IN 1901–1909 120

MARIAM HAKOBYAN

THE ESTABLISHMENT OF ARF MILITARY SCHOOL AND ITS
ACTIVITY IN BULGARIA 129

ASHKHEN BASENTSYAN

THE STATE OF ARMENIAN SOLDIERS IN THE OTTOMAN ARMY
(1914–1916) 147

GAYANE GHAZARYAN

THE PRINTING HOUSE ACTIVITIES OF THE MOTHER SEE OF
HOLY ETCHMIADZIN IN 1918–1920 164

ANNA ASATRYAN

THE LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE NEUTRAL ZONE OF
LORI (1919–1920) 173

HAMO SUKIASYAN, GAGIK ZHAMHARYAN

FEATURES OF EVERYDAY LIFE OF SOVIET ARMENIA IN THE
FEUILLETONS "HISTORY OF RELIGIONS" AND "SABOTAGE" BY
LER KAMSAR 186

KHACHATUR STEPANYAN

THE MANIFESTATION OF THE "SMENOVEKHOVSTVO" IN THE
ARMENIAN REALITY 199

RUBEN MIRZAKHANYAN

THE FIRST STEPS TO THE FORMATION OF THEORETICAL
PATTERNS OF THE HISTORIOGRAPHY OF SOVIET ARMENIA ... 215

NARINE MOVSESYAN

THE ASSESSEMENT OF THE TURKISH-ARMENIAN WAR OF 1920
IN THE HISTORICAL STUDIES ACCORDING TO THE WORK
"THE ARF DASHNAKTSUTYUN HAS NOTHING TO DO
ANYMORE" BY H.KAJAZNUNI 227

HAMO SUKIASYAN

ORGANIZATION OF THE GLAVLIT OF SOVIET ARMENIA 241

RUBEN KARAPETYAN

ARMENIAN-EGYPTIAN RELATIONS IN 1992–2011 253

VALYA MARTIROSYAN

MIGRATION-RELATED ISSUES IN THE REPUBLIC OF
ARMENIA AND THE ACTIVITIES OF INTERNATIONAL
ORGANIZATION FOR MIGRATION 272

MYASNIK YESOYAN

THE ELUCIDATION OF THE ARMENIAN COMMUNITY
ACTIVITIES IN EGYPT IN THE ARABIC
APPENDIX OF "AREV" DAILY..... 284

LILIT ZAKARYAN

THE REFORMS IN THE PROFESSIONAL EDUCATION FIELD
IN THE REBUBLIC OF ARMENIA 2005–2015 297

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր» տարեգրքին հոդվածներ ներկայացնելու չափորոշիչները.

- Հեղինակի անունը, հայրանունը, ազգանունը, գիտական աստիճանը, կոչումը, աշխատանքի (ուսման) վայրը, պաշտոնը, հեռախոսահամարը, էլեկտրոնային հասցեն:

- Հոդվածները ներկայացնել մինչև 15 էջ ծավալով, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերով (10-15 տող): Տառատեսակը հայերենի դեպքում՝ Sylfaen, այլ լեզուների՝ Times New Roman, տեքստի տառաչափը՝ 12, տողատակում՝ 9, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, լուսանցքները՝ վերևից՝ 2, ներքևից՝ 2.5, ձախից՝ 3, աջից՝ 1:

- Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պարտադիր պետք է ներկայացնեն հոդվածի մասին երաշխավորական գրություն գիտական ղեկավարից կամ գիտական (գիտակրթական) հաստատության համապատասխան մասնագիտական ստորաբաժանման կողմից:

- Հոդվածները պարտադիր ուղարկվում են գրախոսության, գիտական նորույթ չպարունակող կամ նախկինում հրատարակված հոդվածները չեն տպագրվում:

«Հայոց պատմության հարցեր» տարեգրքի բոլոր համարները էլեկտրոնային տարբերակով տե՛ս

<http://serials.flib.sci.am/openreader/test/index.html>

Համակարգչային շարվածքը և ձևավորումը՝ Ա. Մարանգոյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 27.12.2016 թ.
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>